TOPLUMSAL
Tarih

241
OCAK
2014

İstanbul'un Tarihi ve Ayasofya
Çiğdem Kafescioğlu

Tersane Konferansı

Edhem Eldem, İstanbul'da yapılan uluslararası konferansı konu eden 13 Ocak 1877 tarihli L'Illustration dergisindeki makaleyi ele alıyor. Konferansla aynı gün ilan edilen Kanun-i Esasi'yi oluşturan şartları ve Rusya ile yaklaşan savaş ihtimalini değerlendiriyor. Sayfa 16

17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kriz ve Dönüşüm
Ömür Sans – Göksel Baş

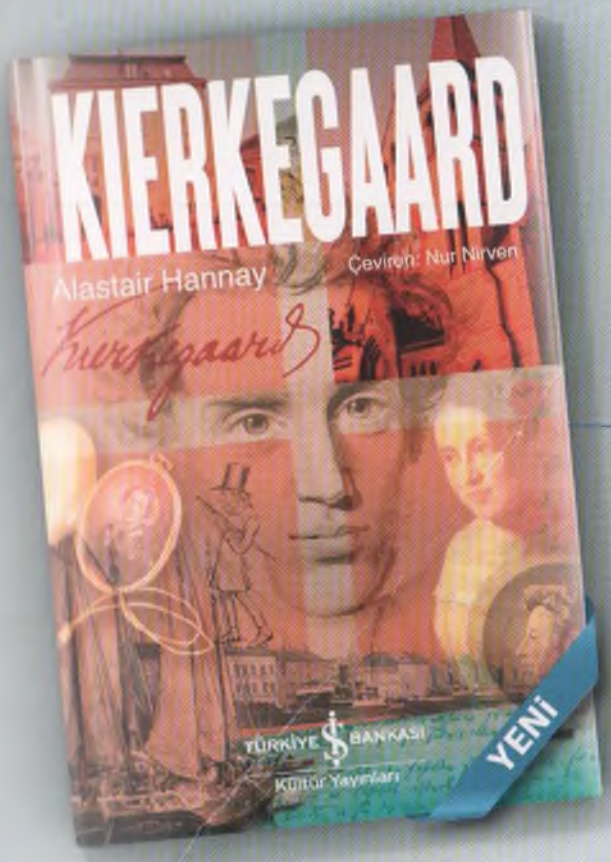
1916'da Amele Taburlarında Seferberlik Emrine Karşı Rus Sömürgesi Türkistan
Cloé Drieu

Alman Ordusundan Afgan Direnişine: Ruzi Nazar'ın Biyografisi
Nuray Mert

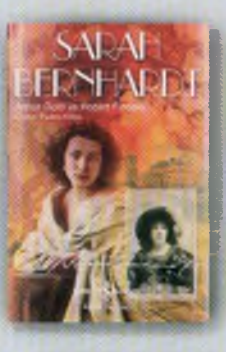
TOPLUMSAL TARİH / AYLIK TARİH DERGİSİ / TARİH VAKFI TARAFINDAN YAYINLANMAKTADIR / Eylül 2010 TL (KDV Dahil)



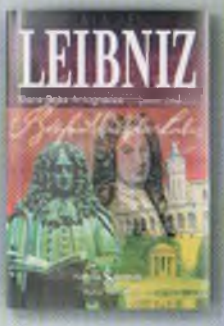
Toplumsal Tarih
20 Yılı Devirdi...



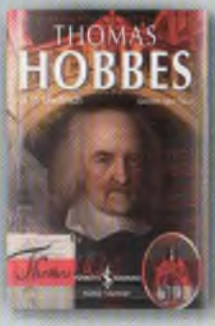
Biyografi Dizimizin 22. Kitabı: Kierkegaard





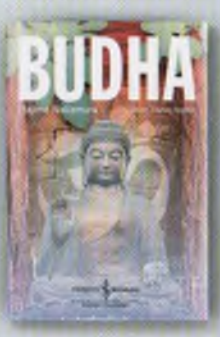




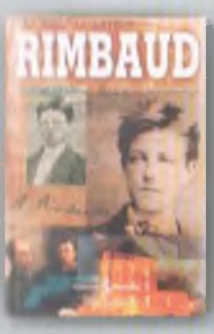


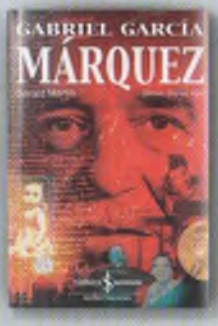




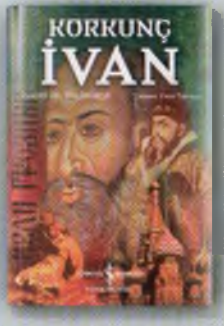














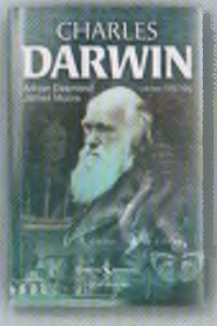


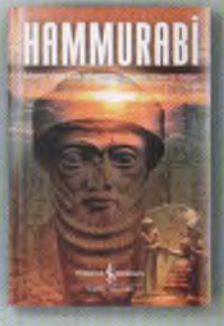












/iskultur /iskultur iskultur.com.tr

Kitabevlerimiz: **İstanbul** - Kadıköy, Tel: (0216) 348 97 84 Eminönü - Müze, Tel: (0212) 511 13 37 Caddebostan, Tel: (0216) 386 65 62 Bakırköy, Tel: (0212) 571 20 32 Beşiktaş, Tel: (0212) 258 77 43 **Ankara** - Yenişehir, Tel: (0312) 430 33 66 Altındağ, Tel: (0312) 324 10 74 • **İzmir** - Karşıyaka, Tel: (0232) 364 71 42 • **Diyarbakır** - Ofis, Tel: (0412) 228 42 16 • **Eskişehir** - Tepebaşı, Tel: (0222) 220 49 13 • **Trabzon** - Merkez, Tel: (0462) 326 98 39 • **Mersin**, Tel: (0324) 238 18 14 **Samsun** - Çiftlik, Tel: (0362) 233 38 30

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

ne kedisiz KIRMIZIKEDİ ne kitapsız

DOĞAN AVCIOĞLU'NDAN SON BİR YAPIT



Doğan Avcıoğlu'nun başyapıtı
"Türklerin Tarihi" dizisinin 6. kitabı, ölümünden sonra bulunan
elyazmasından oluşturularak gün ışığına çıkarıldı.
Yazar Doğan Yurdakul, 13 deftere ve 100'den fazla sayfaya yayılan
araştırma notlarını titiz bir çalışmayla elden geçirerek yayına hazırladı.

Kırmızı Kedi Yayınevi
Emektar Sokak No: 18 Gümüşsuyu İstanbul T: 212 244 89 82 F: 212 244 09 48
KIRMIZIKEDİ
www.kirmizikedikitap.com e-posta: kirmizikedi@kirmizikedikitap.com
twitter.com/krmzkedikitap www.facebook.com/kirmizikedikitap

TOPLUMSAL TARİH 20 YAŞINI DOLDURDU

Kuruculuğunu Mete Tunçay'ın yaptığı *Tarih ve Toplum* Ocak 1984'te yayına başlamış. Tarih Vakfı Eylül 1991'de kuruldu. Tarih Vakfı'nın kuruluşunun üzerinden yaklaşık iki sene geçtikten sonra yine Mete Tunçay'ın ön ayak olmasıyla *Toplumsal Tarih* Ocak 1994'te yayına başladı ve şimdi artık 241. sayımızı çıkarırken 20. seneyi doldurmuş oluyoruz.

Tunçay'ın muhtelif vesilelerle yaptığı konuşmalardan ve yazdıklarından en çok tepki duyduğu şeylerin başında "mefahir-i milliyi övmek" olduğunu biliyorum. Bu tutum, esasında çoğunluk kabul etmekte zorlansa bile biz "doğruyu" yazmaya devam edeceğiz anlamına geliyor. Doğruyu yazmak aynı zamanda tarihe vicdanla bakmak, resmi tarihin dışladığı grupların durumunun farkında olmak anlamına geliyor. Böyle bir duruşun neticesinde sayfalarımızda doğal olarak Müslüman-Türk olmayanların tarihi de yer alıyor. Bu durum kimi çevrelerde *Toplumsal Tarih* öncelikle azınlıkların, gayrimüslimlerin tarihine yer veriyor gibi algı oluşmasına yol açıyor.

Yayın kurulumuzun azınlık yazıları basacağız gibi bir kararı yok ama basmayacağız gibi bir kararı da yok. Kurula gelen bir yazıda yazarın yorumlarının ortaya koyulan kaynaklarla mantıklı bir ilişkisi olup olmadığına, yazarın tek yanlı bir akıl yürütme içinde olup olmadığına, yazarın kendisinden evvelki kaynakları değerlendirip değerlendirmediğine bakıyoruz, ona göre karar veriyoruz.

Dünyada kimlik sorunlarıyla ilişkilendirilebilecek çalışmalar tarihyazımında belli bir yer tutuyor. Türkiye'de ise Ermeni kırımı, Kürt sorunu, Mübadele vb ile ilgili konuların neredeyse her dönemde gerçekten uzaklaşarak resmi söylemle üstü örtülmeye çalışılmıştır. Bu söylemle, Türkiye'yle ilgili çalışmalar yapan yurtdışındaki tarihçilerin ortaya koydukları arasında daima önemli yaklaşım farkları vardır. Bunlardan ve ilave edilebilecek başka sebeplerden dolayı Türkiye'de ders kitaplarına kadar inebilecek inandırıcı ve kendini yenilemeye hazır bir tarihsel bakış oluşturmak bir türlü mümkün olmuyor.

Bana göre Tarih Vakfı'nı ve *Toplumsal Tarih* dergisini değerli kılan en çok Türkiye'de güvenilir ve vicdanlı bir tarih görüşü oluşturulması yolunda harcadığı çabalardır. Bu tabii ancak farklı düşünen dergilerle, gruplarla tartışarak, konuşarak daha iyi bir düzeye gelmeyi umabileceğimiz bir süreç. Yani bugünden yarına başarılacak bir şey değil, ama bizim enerjimiz var! Yol uzun, o yüzden *Toplumsal Tarih*'in 30'lu, 40'lı yaşlarını görmesini diliyorum. Umarım 2014'te Türkiye aradığı barışını bulur.

Ahmet Akşit

04 İSTANBUL'UN TARİHİ VE AYASOFYA
Çiğdem Kafescioğlu

10 1905 RUS DEVRİMİ'NİN KARS'TAKİ İZLERİ
Sezai Yazıcı - Candan Badem

16 L'ILLUSTRATION'DAN SEÇMELER
13 OCAK 1877 — TERSANE KONFERANSI VE RUSYA İLE SAVAŞ TEHLİKESİ
Hazırlayan: Edhem Eldem

24 CEM-İ İANE:
KASTAMONU'NUN BÜYÜK SAVAŞ'TA İMARI
Zeliha Etöz - Taylan Esin

36 II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İDARE VE SÖYLEM ARASINDA
FESAD, SERSERİ, ANARŞİST
Ilkay Yılmaz

44 1916'DA AMELE TABURLARINDA SEFERBERLİK EMRİNE KARŞI RUS SÖMÜRGESİ TÜRKİSTAN
Cloé Drieu

50 1933'TE NAZİ ALMANYA'SINDAN GELENLER
HÜKÜMETİN YAHUDİ ASILLI AKADEMİSYENLER SORUNU
İ. İzzet Bahar

56 17. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KRİZ VE DÖNÜŞÜM "İKTİSADİ KRİZ VE DEĞİŞİMLER"
Ömür Şans - Göksel Baş

70 I. DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI ORDUSU SAHRA POSTASININ KURULUŞ VE İŞLEYİŞİ
Turhan Turgut

80 ERMENİ OKULLARINDA 'ERMENİ TEHCİRİ' KONULU DERSİ İŞLEMEK/DİNLEMEK:
'KARŞILIKLI' ARAFTA KALIŞ SÜRECİNDEN KESİTLER
Yücel Kabapınar - Kahraman Durmuş

88 ALMAN ORDUSUNDAN AFGAN DİRENİŞİNE
RUZİ NAZAR'IN BİYOGRAFİSİ
Nuray Mert

92 AVRUPA RESMİNDE MİTOLOJİK KONULU RESİMLER
ARTEMİS VE KALLİSTO
Hazırlayan: Zerrin İren Boynudelik

FİKR-İ TAKİP:
94.9 Açık Radyo'da 15 günde bir pazartesileri saat 15.30'da Fikr-i Takip programını dinleyebilirsiniz. Kaçırdığınız programları Açık Radyo'nun sayfasındaki podcast kanallarından takip edebilirsiniz.
Peri Efe-Ahmet Akşit

24 KASTAMONU'NUN BÜYÜK SAVAŞ'TA İMARI

Taylan Esin ve Zeliha Etöz, Kastamonu'da Tehcir sırasında hayır cemiyetleri için jandarma eşliğinde toplanan yardımları ve bunların hangi amaçla kullanıldığını mercek altına alıyorlar.



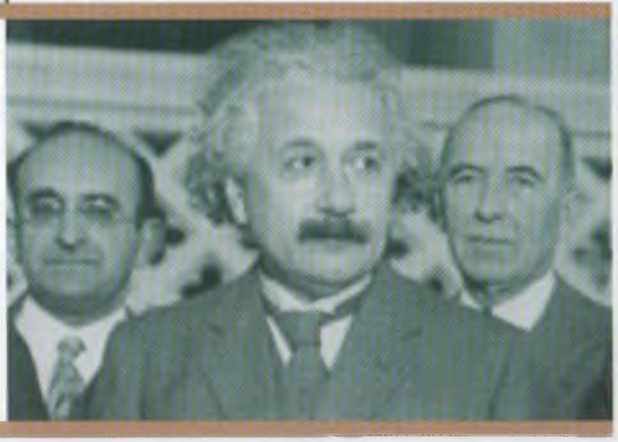


36 FESAD, SERSERİ, ANARŞİST

İlkay Yılmaz, II. Abdülhamid döneminde devletin durumunu merkeze alarak uygulanan güvenlik politikalarını ele alıyor.

50 YAHUDİ ASILLI AKADEMİSYENLER

İ. İzzet Bahar, meşhur bir doktor olan Ferdinand Sauerbruch'un Nazilerle şüpheli ilişkileri ve yeni "Aryan" akademisyenlerin Türkiye'ye gelmesi için Anakara ile görüşmeleri çerçevesinde "1933 Reformu"nu ele alıyor.



70 OSMANLI'DA SAHRA POSTASININ KURULUŞ VE İŞLEYİŞİ

Turhan Turgut, Osmanlı'da silahlı kuvvetlere hizmet veren sahra postasının I. Dünya Savaşı sırasında kuruluşunu ve nasıl bir işlevi olduğunu anlatıyor.

80 'ERMENİ TEHCİRİ' DERSİ

Y. Kabapınar ve K. Durmuş, Türkiye'de okul düzeyindeki ders kitaplarında Ermenilerin temsili ve derslerde Ermeni Tehciri'nin işlenişiyle ilgili öğretmen ve öğrencilerle yaptıkları görüşmeleri sunuyorlar.

TOPLUMSAL TARİH
Aylık Tarih Dergisi
Sayı: 241, Ocak 2014

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Halim Bulutoğlu

TARİH VAKFI

Zindankapı Değirmen Sokak No: 15
Eminönü 34134 İstanbul
(0212) 522 02 02

www.tarihvakfi.org.tr

YAYIN KURULU
Mehmet Ö. Alkan, Adil Baktıaya, Murat Belge, Fatmagül Berktay, Bülent Bilmez, Aydan Çelik, Doğan Çetinkaya, Esra Danacıoğlu, Edhem Eldem, Ahmet Ersoy, Nurşen Gürboğa, Murat Güvenç, Mehmet Hacısalihoğlu, Vangelis Kechriotis, Murat Koraltürk, Elçin Macar, Mustafa H. Sayar, Irvin Cemil Schick, Canay Şahin, Oğuz Tekin, Taner Timur, Zafer Toprak, Mete Tunçay, Nuran Yıldırım

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Rauf Kösemen

S. YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ VE YAYIN YÖNETMENİ
Ahmet Akşit

YAYIN YÖNETMENİ YARDIMCISI
Cansu Kılınçarslan

REDAKSİYON VE DÜZELTİ
Eyüp Yıldırım

DERGİ VE KAPAK TASARIMI
Rauf Kösemen

KAPAK, SAYFA TASARIM/UYGULAMA
Aysel Kazıcı Özalp

İLETİŞİM
(0212) 513 52 35
(Dahili 11)
(0212) 513 54 00 (Faks)
aaksit@tarihvakfi.org.tr
cansuk@tarihvakfi.org.tr

BASKI
G.M. Matbaacılık ve Ticaret A.Ş. 100. Yıl Mah. MAS-SİT 1. Cadde No: 34204/İSTANBUL
Tel: +90 (212) 629 00 24

BASKI TARİHİ
Aralık 2013

DAĞITIM
Dünya Süper Dağıtım
(0216) 681 18 00

YAYIN TÜRÜ
Yerel Süreli Yayın

ANKARA TEMSİLCİLİĞİ
(0312) 424 05 10
(0312) 424 00 50

ABONELİK
Tarih Vakfı
(0212) 522 02 02 (35)
(0212) 513 54 00 (fax)

YAYINCI SERTİFİKA NUMARASI
12102

MATBAA SERTİFİKA NUMARASI
12358

BİR YILLIK ABONE BEDELİ
100,00 TL.

© Toplumsal Tarih Yazı İşleri'nden ve ilgili yazardan izin alınmaksızın alıntı yapılamaz. İzin çerçevesinde yapılacak alıntılarda Toplumsal Tarih'in ilgili sayısını ve yazar ismini belirtmek zorunludur.

İSTANBUL'UN TARİHİ VE AYASOFYA

Ayasofya'yı kişileştireceksem, onu bir rehine, mahzun bir varlık olarak değil, kapılarını senede üç milyon ziyaretçiye açmaktan, İstanbullu, Türkiyeli, dünyalı bu kadar kadını, erkeği, çocuğu kubbesinin altında barındırmaktan memnun, bilge bir şehirli olarak hayal ederim. Neredeyse 1500 yaşındaki kadim bina için nispeten yeni bir şey bu: 1476 senelik hayatının 1397 senesinde din ve cinsiyet hiyerarşilerine göre şekillenmişti bu mekânın kullanımı... Oysa insanı İstanbul tarihinin olağanüstü çok boyutluluğu ile karşı karşıya getiren, bu tarihin bir parçası kılan deneyimlerden biridir bu kubbenin altında durmak. Camiye çevrilmiş olan Ayasofya'da bu deneyimin herkese nasip olmayacağını söylersek fazlaca şüpheci davranmış olmayız.



Galeriden Ayasofya ana mekâna bakış.

Tahsin Aydoğmuş, Ayasofya.

ÇİĞDEM KAFESCİOĞLU

Ayasofya, bugünlerde İstanbul'un en acil sorunu değil. Bir anıtın işlevinin değişmesi konusundaki talepler şehrin son orman alanlarının ve su havzalarının yok olmasına önayak olacak, şehre geri dönülmez çevresel zararlar verecek üçüncü Boğaz köprüsü, Avrupa'nın en büyük havaalanı, Kanal İstanbul, ikinci, üçüncü İstanbul projeleri kadar dehşet verici değil. Motorlu araçlar için tüp geçit projesi, Yenikapı'daki ve Maltepe'deki dolgu meydanlar, Fener-Balat, Sulukule, Tarlabaşı'ndaki kentsel dönüşüm projeleri gibi şehrin eski yerleşim alanlarını, fiziksel ve sosyal dokusunu geri dönülmez şekilde değiştiren, değiştirecek olan projelerle de karşılaştırılması zor. Diğer yandan Ayasofya, İstanbul'un mekânı ve imgesi üzerine inşa edilmekte olan, ana referansları dışlayıcı bir Türklük ve Müslümanlık olan anlamlar kümesinin merkezi ve anahtarı.

Bugünün konjonktüründe, muhafazakâr siyasetin 1950'lerden beri ifade edilen, zaman zaman öne çıkan talepleri, neo-liberal kentsel dönüşüm projeleri ile mutlu bir buluşma, örtüşme içinde. Ayasofya'nın cami olarak ibadete açılması talebini bir yandan geçtiğimiz yüzyılın ortalarından beri dile getirilen bir arzunun, bir yandan da İstanbul'un son senelerde geçirmekte olduğu büyük dönüşümün, Türkiye'nin hazırlanır göründüğü yönelim değişikliğinin bir boyutu olarak anlamak, tartışmak gerekiyor. Ayasofya'nın ibadete açılması yönündeki giderek yoğunlaşan, sağ cenahın farklı parti ve kurumlardan aktörleri arasında elden ele geçirilerek gündemde tutulan talepler, bu talepleri desteklediği öne sürülen bir dizi tarihi belgeye dayandırılıyor. Bu belgelerin, konu ile ilgili yayınlarda üzerinde pek durulmayan yönlerine de -bir kısmı aşikâr olsa da- en azından dikkat çekmek gerekiyor.[1]

İMZA, KARARNAME, *RESMİ GAZETE*

Ayasofya'nın müzeye çevrilmesini onaylayan 1934 tarihli kararnamenin geçersiz, altındaki Atatürk imzasının sahte olduğu iddiası ilk olarak 1950'lerde ortaya atılmış, sonraki yıllarda da Ayasofya'nın müze statüsünün tartışıldığı bağlamlarda bunlara referanslar verilmişti. 2005 yılında Ahmed Akgündüz, Said Öztürk ve Yaşar Baş tarafından yazılan, binanın ve külliyesinin özellikle Osmanlı dönemine dair kapsamlı bir derlemeyi de içeren kitapta söz konusu belgeler, Atatürk'ün bu dönemdeki imzalarını karşılaştıran başka belgeler, Ayasofya'nın müze olarak açılması sürecine ilişkin yazışma ve raporlarla birlikte yayınlandı. Müze kararının altındaki Atatürk imzasının sahte olduğu önerisi burada Fatih vakfiyelerindeki beddualar konusu ile bir arada sunuldu.[2] Nisan 2012'de yayına başlayan *Derin Tarih* dergisi Haziran 2012 sayısında aynı belge ve önerileri yeniden gündeme taşıdı. Buna göre Ayasofya'nın müze yapılmasına dair kararname, Soyadı Kanunu'nun *Resmi Gazete*'de yayınlanmasından üç gün öncesinin tarihini taşıyordu; dolayısı ile altındaki Atatürk imzası sahte olmalı idi. İmzanın Soyadı

Kanunu'nun *Resmi Gazete*'de yayınlanmasından önce atılmış olması da kararnameyi geçersiz kılıyordu. *Derin Tarih* dergisinin yeniden bu konuya dönen Aralık 2013 sayısında yayınlanan "Ayasofya Neden İbadete Açılmalı?" başlıklı yazısında Mustafa Armağan, sahte imza ve kararname konusunda yeni, oldukça dolambaçlı bir öneride bulundu: 1934 tarihli kararnameyi Atatürk, hukuki mahzurları nedeniyle imzalamayı reddetmiş, sahte imza belgeye müze kararına meşruiyet kazandırmak üzere 1950'lerde eklenmişti.[3] Halifeliği kaldırmakta sakınca bulmayan birinin İsmet İnönü'nün söz konusu kararnamelerde birbirinden farklı imzalar kullanmış olmasını bu konudaki acemiliğine yoruyor. Fakat imzası bir kaligraf tarafından tasarlanmış olduğuna göre, Armağan Atatürk'e böyle bir acemilik yakıştırmıyor: Onun Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi konusundaki kararnamenin altında bulunan imzasını sonraki imzalarından ayıran detay farkının (a yerine A) ancak 1950'lerde yapılan bir sahteciliğin işareti olabileceğini öne sürüyor.[6] Büyük ihtimalle erken Cumhuriyet reformları sürecine eşlik eden belirsizliklerin bir örneği olan imza meselesi konunun merkezine oturtuluyor.

Mesele 1934'teki karar ve uygulamanın bugün hukuka aykırı bulunması ve yapılan bir hatanın düzeltilmesi ya da ilk kopyaları 1470'lere tarihlenen Fatih vakfiyelerinde bulunan bedduaların gerçekleşme ihtimali değil. Mesele 21. yüzyıl başında Türkiye'nin en değerli kültür varlıklarından birini nasıl anlamlandırdığı, nasıl kullandığı, kendisine ve dünyaya nasıl sunduğu.

vakıf hukukuna aykırı davranmayı sakıncalı bulmuş olması ihtimalini tartışmak mümkün. Akgündüz, Öztürk ve Baş tarafından yayınlanan belgelerden, Mustafa Kemal'in yeni soyadı ve imzasını Soyadı Kanunu'nun *Resmi Gazete*'de yayınlanmasından önce yalnız Ayasofya ile ilgili kararnamede değil, başka belgelerde de kullandığı anlaşılıyor.[4] Vakıflarla ilgili başka bir çalışmada, Ayasofya ile ilgili kararnamenin iki kopyası olduğu, ikisinde de Atatürk imzası bulunduğu, belgelerden birinin Vakıflar Müdürlüğü'nde bulunduğu belirtiliyor.[5] 1934 senesinde Türk bürokratları için yeni soyadları ve Latin harfleri ile imza atmanın ne derecede alışılmadık bir şey olduğu, Bakanlar Kurulu üyelerinin aynı günlerdeki farklı belgeler altına attıkları imzalara bakıldığında hemen görülebiliyor: Ayasofya tartışması bağlamında yayınlanan belgelerde başka vekillerin imzaları da ufak tefek farklar sergiliyor. Mustafa Armağan, örneğin



Ayasofya ana mekân.

Tahsin Aydoğmuş, Ayasofya.

BEDDUA

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin "vakfiye" maddesine göre, vakfiye belgeleri dokuz bölümden oluşur, bunların sekizincisi Beddua bölümüdür. Vakfiyelerin bu bölümünde vakfa yönelik olumsuz tasarrufları önlemek için vakfiyeden vakfiyeye değişen lanetlere ve dualara yer verilir.[7] Vakfiyelerle biraz olsun vakit geçirmiş olan herhangi bir tarihçi için bu tanıdık ve bildik bir konu. Tarihçiler bu tür beddualarla göz ardı eden, şer'i hukukun vakıflarla ilgili kabul edilmiş normlarına ve uygulamalarına aykırı olarak şartları uygulanmayan veya bozulan tek vakfın Fatih Vakfı olmadığını iyi biliyorlar. Örneğin Fatih Sultan Mehmed'in Osmanlı siyasasını merkeziyetçi bir yapı ve yeni bir hiyerarşi etrafında yeniden kurgularken gereksindiği finansal altyapıyı ve siyasi hâkimiyeti kısmen de olsa, büyük vakıf ve mülk arazilerine el koyarak, bu arazileri tımar arazilerine çevirerek, bu büyük vakıfların kurucularını ve onların haleflerini siyasi arenanın dışına iterek edindiği, dönem tarihinin yaygın olarak bilinen konularından.[8] Osmanlı Devleti'nin vakıf kurumlarını ve gelirlerini denetlediği, desteklediği, fakat gelirlerine veya şartlarına müdahale de ettiği biliniyor.[9] Fatih vakfiyelerinde bulunan, vakfın şartları uygulanmadığı takdirde gerçekleşecek şedid beddualarla tam da bugünler için yazılmış olduğunu ileri süren yayınlarda bedduanın vakfiyenin asli bir kısmı olduğuna dair herhangi bir not bulunmuyor. Vakıflarla ve vakıf şartları ile ilgili şer'i normların ve vakıf hukukunun Osmanlı ve Türkiye tarihi boyunca ne tür uygulamalarının bulunduğu da bu tartışmanın dışında görünüyor.

İSTANBUL, FETİH, AYASOFYA

Ayasofya'nın cami olarak ibadete açılması taleplerine sıklıkla eşlik eden belge ve iddialar üzerine burada daha uzun yazmıyorum.



Ayasofya güneybatı köşedeki küp.

Tahsin Aydoğmuş, Ayasofya.

Son aylarda ve haftalarda gündeme oturtulan malzeme ve konular gösteriyor ki, 1934 tarihli, anıtın müzeye çevrilmesi kararının hukuki olup olmadığı üzerine dönecek bu tartışma; müze kararının gayri-hukuki olduğuna dair, *Resmi Gazete*'de yayınlanmadığına, altındaki Atatürk imzasının sahte ve/veya geçersiz olduğuna dair iddialar meseleyi hukuk çerçevesi içerisinde "çözmek" için kullanılacak. Diyelim yine 1934 tarihli, kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanıyan kanunun *Resmi Gazete*'de yayınlanmamış olduğunu veya kanunu onaylayanların imzalarında ve bürokratik süreçte sorunlar bulunduğunu keşfettik. Zaten Batı etkisi ile çıkarılmış bir kanundu, geçerli değildir deyip kadınların seçim haklarını iptal edecek, sorunu hukuk çerçevesinde çözdüğümüz için iç huzuru ile konuyu kapatacak mıydık? Burada da mesele 1934'teki karar ve uygulamanın bugün hukuka aykırı bulunması ve yapılan bir hatanın düzeltilmesi değil. İlk kopyaları 1470'lere tarihlenen Fatih vakfiyelerinde bulunan beddualarn gerçekleşme ihtimali de değil. Mesele 2014 yılında Türkiye'de tarihin ve mekânın anlamı. 21. yüzyıl başında Türkiye'nin en değerli kültür varlıklarından birini nasıl anlamlandırdığı, nasıl kullandığı, kendisine ve dünyaya nasıl sunduğu.

Ayasofya'nın cami olarak ibadete açılması için bir arada veya ayrı mecralarda çaba harcayan kişilerin pek çoğu, tek bir fikir üzerine odaklanıyor: Ayasofya 1453'ün, İstanbul'un fethinin simgesidir. Fatih'in Ayasofya'da namaz kılmış, Bizans'ın başat dini-siyasi simgesini Osmanlı İstanbul'unun başat dini mekânına tahvil etmiş olması, İstanbul'un Türk ve Müslüman kimliğinin temel taşıdır. Bizans'a, Hıristiyanlığa, Batı'ya karşı kazanılmış savaşların işaretidir. Ayasofya bir hata, hukuksuz uygulama sonucu ve Batı dünyasının baskısı altında, müze haline getirilmiş, Müslüman kimliğinden arındırılmıştır. Bugün bu mabette namaz kılınamaması İstanbul'un Müslüman ve Türk kimliğini eksik ve kusurlu kılmaktadır. Fethi ve fetih idealini temsil edebilmesi için Ayasofya'nın cami olması gerekir. "Ayasofya Davası"nın takipçileri ve sempatizanlarının her biri Necip Fazıl Kısakürek'in 1965 yılında Milli Türk Talebe Birliği'nde yaptığı Ayasofya konuşmasının şiddet ve nefret dilini benimsemezler herhalde;[10] fakat anıtın tekil anlamı ve bu anlamın ne olduğu konusunda hemfikirdirler. Ayasofya Davası'nın 1453 senesine ve fethe odaklanmış sözcüleri kadim eseri bir savaş dili ile anlatıyorlar sıklıkla: "Ayasofya'yı rehinden kim kurtaracak?" diye soruyor *Derin Tarih* dergisinin bu konuya ayrılmış sayısının kapağı.[11] Ayasofya rehin veya bir rehine. "Seni çırılçıplak soyan kim?" nidası, şiddete maruz kalmış bir varlık imgesi yaratıyor.[12] Ayasofya Türklerin kılıç hakkı: kılıçla ele geçirilmiş olan bir hazine, bir fetih ganimeti. Daha yumuşak ifadelerde, karanlık, suskun, gözü yaşlı, mahzun Ayasofya; güleceği günleri bekliyor.

İstanbul'un fethini Türk milletinin tarihinde bir dönüm noktası, İstanbul'u bu zafer anının sahnesi olarak anlayan ve anlatan kurgunun tarihi 1850'lere kadar gidiyor. Fatih'in modern bir milli ikon vasfı kazanması sürecinin işaretlerinden birini Namık Kemal'in *Devr-i İstila*'sında görmek mümkün. Burada II. Mehmed 400 yıl boyunca taşıdığı Ebu'l-Feth ("Fethin Babası") unvanı yerine Fatih unvanını taşır; fetih eyleminin bizzat aktörü olduğunun altı çizilir. Bu, İstanbul'un fethinin yalnızca Osmanlı hanedanının ve ülkesinin değil, Türk milletinin tarihinde bir zafer anı, bir başlangıç noktası olarak yer bulmasının bir adımıdır.[13] İzleyen yıllarda daha çok tarih ve edebiyat yazımının odakları olan fetih, Fatih ve 1453 temaları, 1950'lerin yeni siyasi konfigürasyonu ve fethin 500. yıldönümü kutlamaları vesilesi ile şehir mekânına aksettirilir. 1953 yılının kutlamaları tüm hazırlıklara karşın oldukça sönük geçse de, 1990'larda yeniden canlandırılan, şehrin Bizans surlarında, Haliç sırtlarında ve kıyılarında sahnelenen fetih temsillerine ve kutlamalarının öncüsü ve ilham kaynağıdır.[14]

Bulunduğumuz noktada, İstanbul'un fethi; yayınları, müzesi, filmi, yıldönümü, şehrin çeşitli yerlerine serpiştirilmiş Fatih heykelleri ve başkaca ürünleri ile birlikte dışlayıcı ve tekil bir anlatının öznesi. Bu tarih kurgusunda fetih İstanbul'u, gayrimüslimlerin elinden alıp Türkleştirme ve Müslümanlaştırma hareketi. Giderek daha teferruatlı ve şaşaalı hâle gelen, belki de bir milli bayram olmaya hazırlanan 29 Mayıs kutlamaları böyle bir fethi anıyor. Konstantinopolis'in Osmanlılarca kuşatılmasını ve fethini, bir 19. yüzyıl panoraması tarzında, hiper-gerçekçi savaş ve savaşçı temsilleri, üç boyutlu canlandırmalar ve top sesleri eşliğinde Türklüğün bir zaferi olarak sunan Panorama 1453 Müzesi, böyle bir fetih anlatıyor. Bu fetih anlatısında kuşatmanın ve fethin şehirliler için mutlaka yol açmış olduğu kayıp ve üzüntüye, maruz

kaldıkları, izlerini yalnızca abartılı olduğu söylenen Batı ve Bizans anlatılarında değil, Osmanlı tarihlerinde de görebildiğimiz şiddete yer yok. Bu anlatıda fethin bir dönüm noktası oluşturduğu, Fatih'le birlikte Müslim-gayrimüslim Osmanlıların kurulmasına katkıda bulunduğu çoğul ve çok sesli şehir kültürüne de yer yok.[15] 1453 Türk milletinin ve Müslümanlığın zaferi, Ayasofya bu milletin, bu dinin ve bu zaferin simgesi. Cami olan, namaza açık olan Ayasofya, ötekine karşı (Hıristiyan, Rum, Yunanlı, Batılı, gereken şekilde Türk ve yeterince Müslüman olamayanlara karşı) elde edilen zaferin işareti. Ayasofya'nın ötesinde, Bizans eserlerine, özellikle ibadethanelerine yönelmiş görünüyor fetih arzusu. İstanbul Ayasofya'sının müze statüsünün kaldırılarak cami olarak ibadete açılmasının hazırlık adımları olarak, ülkede Ayasofya adını taşıyan ve müze olan diğer Bizans eserleri ibadete açılıyor. Bizans İstanbul'unun ayakta kalmış en eski dini yapısı olan, inşa edildiği 5. yüzyıla ait önemli mimari ve bezeme özellikleri her nasılsa kısmen koruyan Studios Manastırı Kilisesi-İmrahor Camisi'nin on yıllarca harabe hâlinde kaldıktan sonra aniden ve herhangi bir danışma, tartışma süreci yürütülmeden cami olarak restore edileceği kararının açıklanması, Kariye'nin, müzeleştirilen diğer Bizans eserlerinin statülerinin Ayasofya tartışması çerçevesinde konu edilmesi Bizans eserlerini öncelikle Türklük ve Müslümanlığın zafer anıtları olarak anlamlandırmak yönünde bir seçimin işaretleri.

Fethe ve Fatih'e odaklı tarih ve bugün tahayyülleri İstanbul'un ve Türkiye'nin idarecileri kadar müteahhitleri için de canlı ve anlamlı. Fetih hayali Panorama 1453'ün biraz uzağında, 'Fatih'in otağını kurduğu yerde', hem de Rumeli Hisarı referanslarıyla tasarlanan ve reklamı yapılan Caprice Gold Oteli'nde, Ali Ağaoğlu'nun "Maslak 1453" projesinde vücut buluyor; kentsel dönüşümün yıldız müteahhidi Ağaoğlu kendisini bir fatih (veya Fatih) olarak resmediyor. Şehrin kuzey ormanlarının ve su havzalarının idam fermanı fetih günü okunuyor: Üçüncü Boğaz köprüsünün temeli 29 Mayıs günü atılıyor. Neo-liberal şehir politikalarının ve rant projelerinin fetih tahayyülleri ile ne derece örtüştüğünün en çarpıcı resmini üçüncü Boğaz köprüsü için seçilen Yavuz Sultan Selim ismi sergilemekte: fetih hayali İstanbul'u aşıp Arap diyarlarına doğru uzatılıyor.



Fossati gravüründe Ayasofya'nın güney girişi.

Tahsin Aydoğmuş, Ayasofya.

Ayasofya, İstanbul'un Osmanlılarca fethinin bir simgesi olarak da anlamlandırılmıştır. Bir siyasi güç simgesidir, dolayısı ile siyasi dönüşüm dönemlerinde Ayasofya'yı yeni hâkimin mülkü olarak sahiplenmek, yeni statüsünün işaretlerini anıta yerleştirmek Bizans'tan Osmanlı'ya, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan bir pratik olmuştur.

AYASOFYA BİR 21. YÜZYIL MÜZESİ OLABİLİR

Ayasofya, İstanbul'un Osmanlılarca fethinin bir simgesi olarak da anlamlandırılmıştır. Bir siyasi güç simgesidir, dolayısı ile siyasi dönüşüm dönemlerinde Ayasofya'yı yeni hâkimin mülkü olarak sahiplenmek, yeni statüsünün işaretlerini anıta yerleştirmek Bizans'tan Osmanlı'ya, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan bir pratik olmuştur.[16] Bu anlamda Ayasofya, anıtsal mimarinin tarih boyunca erk sahipleri ile devam ede gelmiş işbirliğinin bin bir örneğinden biridir. Fakat bu anıtın Bizans veya Osmanlı hükümdarları kadar şehirlilere de ait tarihleri ve hikâyeleri varsa, İstanbul yarımadasının doğu ucunda yükseldiği senelerden modern zamanlara kadar, Bizans ve Osmanlı kültürlerinde ve bunların da ötesinde olabildiğince geniş bir dünya coğrafyasında imgeleri ve esinleri; Yunancada, Latincede, Arapçada, Farsçada, Türkçede ve başka dillerde tasvirleri; hikâyeleri, tarihleri bulunuyorsa tekil bir siyasi ve dini gücü yansıtmanın ötesinde de anlamları olduğundan şüphelenebiliriz. Kuruluşu ile yüzyıllar boyunca edindiği katmanlarla, insanların tarihle ve simgelerle, mekânla ve mimariyle kurdukları ilişkilere dair bilgiler barındırdığını; bu şehir için ve daha geniş bir dünya coğrafyası için anlamlı kalmış olmasını yalnızca Justinyen'in meydan okuması veya Fatih'in zaferi ile açıklayamayacağımızı anlayabiliriz.

Ayasofya'yı kişileştireceksem, onu bir rehine, mahzun bir varlık olarak değil, kapılarını senede üç milyon ziyaretçiye açmaktan, İstanbullu, Türkiyeli, dünyalı bu kadar kadını, erkeği, çocuğu kubbesinin altında bir saatliğine de olsa barındırmaktan memnun, bilge bir şehirli olarak hayal ederim. Neredeyse 1.500 yaşındaki kadim bina için nispeten yeni bir şey bu: 1.476 senelik hayatının 1.397 senesinde din ve cinsiyet hiyerarşilerine göre şekillenmişti bu mekânın kullanımı. Diğer din mensuplarına ve kadınlara o kubbenin altında yer yoktu. Şu sıralar İstanbul camilerinin



İmrahor Camisi.

kullanımını belirlemekte olan hiyerarşik mekân anlayışına bakacak olursak (kadınlar için örneğin Has Murad Paşa Camisi'nde olduğu gibi ayrı kapı, ayrı oda tahsis edildiğini, kadın mahfillerinin kafesler ve perdelerle ayrıldığını; Süleymaniye Camisi'nin ana mekânının kadınlara ve ziyaretçilere kapatıldığını, erkeklerin namaz mekânı olarak ayrılmış bu yerin bekçiliğini özel güvenlik görevlilerinden cami personeline uzanan bir dizi görevlinin yaptığını göz önüne alalım) Ayasofya camiye çevrildiği takdirde ne tür bir mekân düzenlemesine sahne olacağını hayal edebiliriz. Kanımca insanı İstanbul tarihinin olağanüstü çok boyutluluğu ile karşı karşıya getiren, bu tarihin bir parçası kılan deneyimlerden biridir bu kubbenin altında durmak. Camiye çevrilmiş olan Ayasofya'da bu deneyimin herkese, her cinsiyete ve her dinin mensubuna nasip olmayacağını söylersek fazlaca şüpheci davranmış olmayız.

1934'te alınan müze kararını şekillendiren kültürel, siyasi ve kişisel etmenleri, dönemin siyasi pratiklerinin dini ve kültürel izdüşümlerini, konunun hukuki boyutlarını, binanın anlamı ve kullanımı etrafında 20. yüzyıl başında oluşan tartışmaları Ayasofya'nın tarihinin parçaları olarak çalışmalı, araştırmalı, tartışmalıyız. 1935 senesinde kurulan Ayasofya Müzesi'nin anıtın tarihi ile yapıcı, yaratıcı bir diyaloga girmektense, onu muğlâk ve tarihsellikten yoksun bir Bizans geçmişinde, muğlâk bir Osmanlı tarihinde dondurduğunu teslim etmeliyiz. Bunları yaparken 21. yüzyılın bize Ayasofya ile ilgili sorduğu sorulara kulaklarımızı tıkamamayı seçebiliriz. Tarihçiler ve müzeciler bugünün eskiye göre çok daha eleştirel, sorgulayıcı, mutlak ve dışlayıcı anlatılardan uzak duran, kullanıcıların eserlerle kurduğu ilişkiyi kalıplaştırmaktan kaçınan müzecilik pratiklerinin Ayasofya'da nasıl uygulanabileceğini araştırabilirler.[17] Ayasofya Müzesi bu anıtın fiziksel varlığı ve dokusu kadar, tarihinin ve hikâyelerinin de her boyutu ile sergilendiği, tartışıldığı bir kurum olabilir. Osmanlı ve Müslüman tarihini de, Bizans ve Hıristiyan tarihini de yadsımayan, kapsayıcı bir yaklaşımla Ayasofya İstanbul'un uzun, çok katmanlı tarihini temsil edebilir. Bu anıtın ve İstanbul'un tarihi ile yapıcı, yaratıcı, irdeleyici diyaloglara girebileceğimiz, siyasete ve sanata, dine ve sanata, topluma ve sanata dair soruların cevaplarını arayabileceğimiz, ötekini fethedip üstünlüğümüzü ilan etmektense yan yana durup eşit olmayı seçebileceğimiz bir yer olabilir.

Bu tartışma bir yandan tarih tahayyüllerinin nasıl şekillendiği ile, siyasi tahayyüllerin ve gündemlerin tarihle ve tarihçilikle ilişkisi ile, tarihin temsili ile ilgili, kısaca ve kolayca cevaplanamayacak bir sorular kümesine bağlanıyor. Fakat bugünkü tartışma bağlamında anıtın kendisi ile ilgili soru çok basit. Ayasofya bir savaş ganimeti, Türklerin geçmiş ve müstakbel fetihlerinin simgesi, bir zafer anıtı mı? Yoksa bir İstanbul mirası, 1.500 senelik tarihinin her gününü sahiplenebildiğimiz, çoğul tarihine ve farklı katmanlarına eşit derecede değer ve yer verdiğimiz bir İstanbul ve dünya anıtı mı?

ÇİĞDEM KAFESCİOĞLU
BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

1 Bu yazının dokunduğu konulardan her biri -Ayasofya'nın anlamı ve simgeselliği, İstanbul'un fethine yüklenen anlamlar çerçevesinde mekân politikaları, kültür mirası, müzecilik pratikleri- tek bir yorum üzerinden anlaşılması zor, etraflı tartışmalara vesile olmuş, devamen de olacak konular. Bunları bu yazı çerçevesinde derinlemesine ele almak imkânsız; yapmaya çalıştığım, son aylarda ve haftalarda hükümet ve meclis üyeleri, tarihçiler ve "Ayasofya Davası"nın takipçileri tarafından ısrarla gündemde tutulmakta olan konuları kısaca tartışmak.

2 Ahmed Akgündüz, Said Öztürk ve Yaşar Baş, *Üç Devirde Bir Mabed: Ayasofya* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2005.)

3 Mustafa Armağan, "Ayasofya Neden İbadete Açılmalı?" *Derin Tarih* Aralık 2013, s. 56-59.

4 Bu çalışmada yayınlanan belgeler arasında, Soyadı Kanunu'nun yayınlanmasından bir gün öncesinin tarihini ve K. Atatürk imzasını taşıyan başka bir kararname de var: Akgündüz, Öztürk ve Baş, a.g.e., s. 726. Konusu farklı olan bu kararname, bu kitapta imzalardaki farkı göstermek amacı ile yayınlanmış.

5 Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), s. 502. Nazif Öztürk'e göre, kararnamenin bu kopyası 28 Teşrinisani 1934 tarihinde Evkaf Umum Müdürlüğü'ne gönderilmiştir. İlgili belgelerin Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki evrak sayıları Öztürk'ün çalışmasında bulunmaktadır.

6 Mustafa Armağan, a.g.m.

7 Hasan Yüksel, "Vakfiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 42, s. 469.

8 Halil İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, volume 1: 1300-1600, (Cambridge ve Londra: Cambridge University Press, 1994), s. 18-19; aynı yazar, "Autonomous Enclaves in Islamic States: Temliks, Soyurghals, Yurdluk-Ocaklıks, Malikane-Mukata'as and Awqaf," History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods, haz. J. Pfeiffer ve S.A. Quinn (Wiesbaden: Harrassowitz, 2006), s. 112-134; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf," *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Maarif Matbaası/ Milli Eğitim Basımevi, 1940-1988, 137. Cüz; 1982, s. 162.

9 Suraiya Faroqhi, "Osmanlı Sultanlarının Hususi Şahıslar Tarafından Tesis Edilen Vakıflara Çeşitli Müdahaleleri," I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 15-20 X. 1973), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü, 1979, s. 50-56; Zeynep Yürekli, Architecture and Hagiography in the Ottoman Empire: The Politics of Bektashi Shrines in the Classical Age, (Surrey ve Burlington: Ashgate, 2012), s. 31-46.

10 Necip Fazıl Kısakürek, "Büyük Hitabe: Ayasofya," *Bugün* Gazetesi Eki: Fetih ve Ayasofya, 29 Mayıs 1970, s. 3.

11 *Derin Tarih*, Haziran 2012.

12 Osman Yüksel Serdengeçti, "Ayasofya" Bir Nesli Nasıl Mahvettiler, (İstanbul: Ayyıldız Matbaası, 1958), s. 77.

13 Namık Kemal, *Evrak ı Perişan* (İstanbul, 1301), s. 8-38, aynı yazar, *Osmanlı Tarihi* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1326), özellikle "Devr i İstila," ve "Fatih" bölümlerinde bu fikirler takip edilebilir. Namık Kemal'in tarih yazılarının siyasi fikirleri açısından bir değerlendirmesi için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. M. Türköne, F. Unan, İ. Erdoğan, (İstanbul: İletişim, 1996).

14 Yakın dönemin Fetih söylemi ve tahayyülleri için bkz., Tanıl Bora, "Türk Sağının İstanbul Rüyaları: Global Şehir, Fatih'in İstanbul'u ve "Yeniden Fetih"," *Mediterraneans 10* (Sonbahar 1997), s. 149-158.

15 Osmanlı şehir kültürünün çoğul ve çoksesli olduğuna dikkat çekerken, söz konusu olanın modern-öncesi bir dönem olduğunu, çoğulluğun muktedirlerin kurduğu sosyal-siyası hiyerarşiler çerçevesinde sürdürülebildiğini göz ardı etmemek gerekir.

16 Gülru Necipoğlu, "The life of an imperial monument: Hagia Sophia after Byzantium", Hagia Sophia from the age of Justinian to the Present (New York, 1992), s. 195-225; M. İnanç Özekmekçi, "Türk Sağında Ayasofya İmgesi," *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, haz. İnci Özkan Kerestecioğlu, Güven Gürkan Öztan (İstanbul: İletişim, 2012), s. 283-306.

17 Korhan Gümüş'ün "Ayasofya Önce Müze Olsun," (*Taraf* Gazetesi, 4 Şubat 2013) başlıklı yazısındaki değerlendirme ve önerileri önemli buluyorum.

NO SOCHİ! BELGESELİ



2014 Soçi Olimpiyatları Organizasyonu açtığı yarışma sonucu birbirinden 'sempatik' 3 maskot belirledi; Beyaz Ayıcık, Leopar ve Sevimli Tavşan. Ne var ki bu maskotlar ataları kılıçtan geçirilen, toplam nüfusunun yarısından fazlası katledilen, topraklarından sürülen Kafkas halklarına ve uluslararası çevre örgütlerine 'sempatik' gelmiyor.

Merkezi İstanbul'da olan, diasporanın güçlü noktaları; Ürdün, Suriye, Amerika ve Avrupa'nın birçok ülkesiyle organik bağı bulunan "Kafkasya Forumu Soçi Olimpiyatları'na Hayır Komitesi" seslerini dünyaya duyurabilmek için "Anti Maskot Yarışması" düzenlemeye karar verdi. Bu yarışmada finale kalan tasarımlar, komitenin dünya çapında düzenlenecek bütün eylemlerde, 2014 Soçi Olimpiyatları'na karşı duruşun sembolü oldu.

No Sochi! Belgeseli, işte bu Anti Maskot Yarışması'nın organizasyonu, duyurulması, ön jüri değerlendirmesi ve ödül gecesi süreçlerini gözlemledi. Bu sembolik yarışmaya katılan Kafkasyalı çizer Aydan Çelik'in öznel hikâyesinden yola çıkarak yapılandırdığı anlatı ile Kafkas – Rus çatışmasının tarihsel kökenlerinden bugüne uzanan ve son olarak kendini en somut şekilde Soçi Olimpiyatları'nda var eden Rusya'nın, Kafkasya politikasını irdelemeyi hedefledi.

Soçi Olimpiyatları'nın bir diğer problematiği ise ekolojik boyut. Bilindiği gibi olimpiyatların kayak merkezi olarak belirlenen Krasnaya Polyana (Kızıl Çayır) UNESCO tarafından korunması gereken doğal yaşam rezervleri olarak belirlenmiş sit alanları. Dünya çapındaki çevre örgütleri bu durumun bir çevre felaketine yol açacağını söylüyor ve seslerini duyurmaya çalışıyor, mitingler yapıyor, makaleler yayınlıyorlar. Kuzey Kafkasya Çevre İzleme Komitesi temsilcisi Suren Gazaryan, olimpiyat şehri inşa etmek adına kirletilen nehirleri, zehirlenen toprağı, havası ve yok edilen ormanları ile iklimi değişen Soçi ve civar bölgelerdeki ekolojik tahribatın boyutlarına dikkat çekti.

Not: *No Sochi! Belgeseli* Al Jazeera Turkçenin yanı sıra Ankara'da, İstanbul'da, Bursa'da ve Samsun'da gerçekleşen gösterimlerle izleyici ile buluştu.

Ayşe Berktay tahliye edildi



Ayşe Berktay, çevirmen, yazar, Kürdistan Topluluklar Birliği (KCK) davası kapsamında 7 Ekim 2011'de cezaevine girmişti, 20 Aralık Cuma günü İstanbul 15. Ağır Ceza Mahkemesi'nde görülen duruşmada tutuksuz yargılanmak üzere serbest bırakıldı.

KARTPOSTALLARLA OSMANLI'DAN İNSAN MANZARALARI

OSMAN KÖKER



11 Aralık 2013 tarihinde Karaköy'deki Schneider tempel Sanat Merkezi 'nde Seyhun Binzet'in zengin koleksiyonundan seçilmiş, Osmanlı'nın son dönemine ait, Osmanlı toplumunun renkli ve çok etnili yaşamını sergileyen, küratörlüğünü Dr. Gürel Tüzün ile Osman Köker'in birlikte yaptıkları, tasarımını ise Tan Oral'ın gerçekleştirdiği sergide, 100'ü aşkın orijinal kartpostal yer alıyor.

Üzerinde resimlerin bulunduğu kartlarla haberleşme 19. yüzyılın sonlarında başlar. Bir zarfın içine konulmayı gerektirmeyen bu gönderiler hem gönderen, hem taşıma işini gerçekleştiren posta şirketi, hem de gönderilen postanın içeriğini denetlemekle kendini görevli gören devlet kurumları için büyük kolaylık sağladığından bütün Avrupa gibi Osmanlı'da da hızla yayılır.

Başlangıçta taşbaskıyla yapılırken, 1890'larda klişeler kullanılarak matbaada basılmaya başlanması onu önemli bir ekonomik faaliyet haline de getirir. Ticari hayatın daha canlı, turistik ziyaretlerin daha yoğun olduğu liman kentleri başta olmak üzere her kenti, kasabayı, gösteren kartpostallar üretilir. Başlangıçta kentlerin farklı yerlerini ve görülmeye değer binalarını resmeden kartpostallar yaygınken zamanla konular çeşitlenir: Önemli siyasi şahsiyetler, kahramanlar, sanatçılar, Batı'da pek tanınmayan meslekler, yerel ya da etnik kıyafetli tipler kartpostalların üzerinde yer alır. Oteller ve mağazalar başta olmak üzere çeşitli işletmeler kendilerini tanıtan kartpostallar ürettirir. Misyoner kuruluşları hem faaliyetlerini kendi ülkelerinde tanıtmak hem de satarak gelir elde etmek için kartpostal bastırır. Savaşlar, siyasi çalkantılar, devrimler, seçimler, afetler... hiçbir önemli güncel gelişme kaçmaz kartpostal üreticisinden.

Kartpostalların bir kısmı doğrudan Avrupa'daki kuruluşlar tarafından üretildiği ve kullanıcıların azımsanmayacak bir kısmı da Batı'dan gelen turistler olduğu için Osmanlı'ya Batı'dan bir bakışı da yakalamak mümkündür kartpostallarda. Kartpostalın çok farklı çeşitleri ve fantezi üretim denemeleri olmasına karşılık form genellikle basittir: Yaklaşık 14 cm x 9 cm ebadındadır. Ön yüzde bir fotoğraf yer alır, arka yüz ise mesaja, pula ve adrese ayrılmıştır. Kartpostalın neyi resmettiği, kim tarafından (editör) üretildiği, fotoğrafın kime ait olduğu gibi bilgiler ön yüzde, bazen de arka yüzde, genellikle dönemin dünya dili olan Fransızcayla açıklanır. Kartın iki yüzündeki bütün boş yerleri ince yazılarla dolduran kullanıcılar da yok değildir, ama genellikle günümüzün twitter mesajları gibi birkaç cümlelik yazılardır gönderilen.

1895-1914 arası kartpostalın "altın çağı"dır. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla kartpostalcılık da geriler: Kâğıt ve baskı kaliteleri düşer; üretici, matbaacı, satıcı ve kullanıcı olarak kartpostal dünyasında önemli bir yere sahip olan Osmanlı'nın Hıristiyan vatandaşları büyük nüfus ve güç kaybeder; turistik ziyaretlerin neredeyse sona ermesiyle satışlar azalır. Savaş sonrasında da hiçbir zaman hem kalite, hem de nicelik olarak eski düzeyine gelemez.

Not: Sergi 19 Ocak 2014 tarihine kadar ziyaret edilebilir.

BİR MEZAR TAŞI'NDAN

1905 RUS DEVRİMİ'NİN KARS'TAKİ İZLERİ

22 Ekim'de yerel Sosyal Demokrat Örgütü'nün girişimiyle Kars'ta büyük bir gösteri yapılıyor. Olaylar tırmanınca gösteriye müdahale etmek üzere 154. Derbent Alayı çağrılıyor ve sonuçta 7'si kadın, 58 gösterici tutuklanıyor. Alliluyev anılarında askerlerin hiçbirinin sevmediği, çok saldırgan ve sevimsiz bir Alman (kökenli) subayın kışlalara girerek askerlere mitingi dağıtma emri verdiğini ancak askerlerin emirleri dinlememesi üzerine sinirinden kalp krizi geçirdiğini ve kendiliğinden düşerek öldüğünü anlatıyor.



Resim 1.

SEZAİ YAZICI
CANDAN BADEM

Sonbahara girerken, Kars Belediyesi kent merkezindeki cadde ve sokaklarda trafikte tek yön uygulamasını başlattı. Kazım Paşa Caddesi'nin Şehit Yusuf Bey Caddesi'yle kesiştiği noktadaki 14. Mekanize Tugay Komutanlığı'na ait duvarı yıkarak yolu genişletti. Duvar kalkınca, askeri kışlaların bulunduğu yerleşkenin alt köşesinde şimdiye kadar hiç bilinmeyen bir anıt mezar (Resim: 1) ortaya çıktı. Mezar taşı 230 cm yüksekliğinde, 60 cm genişliğinde bir kaide ve sütundan oluşan tek parça bir granit.

Bilindiği üzere Kars 1877-78 Savaşı sonunda Rusya'ya verilmiş ve 1918'e dek Rus idaresinde kalmıştı. 1905 yılında Rusya'yı sarsan demokratik devrimin dalgaları Kars'a kadar ulaşmıştı. Buradaki 23 Ekim 1905 tarihi Rumi takvime göredir, bugünkü takvime göre 5 Kasım 1905 gününe denk gelir. Bu tarih 1905 Rus Devrimi'nin en önemli olayı olan Çar II. Nikolay'ın Ekim Manifestosu'nun ilan edildiği 17 (30) Ekim 1905'ten altı gün sonrasına rastlıyor. Rusça mezar taşında 154. Derbent Piyade Alayı komutanı Albay Anatoliy Petroviç fon Şlihten'in soyadı yanlışlıkla "fon Şlihting" şeklinde yazılmış. Türkçe tercümeyi içeren pirinç levhada da soyadı yine yanlış olarak "fon Nutihtiht" şeklinde yazılmış. 154. Derbent Piyade Alayı o yıllarda Kars'ta konuşlandırılmıştı. Nitekim 1902 yılına ait Rusça Kars salnamesinde 154. Derbent Piyade Alayı'nın komutanı olarak Anatoliy Petroviç fon Şlihten'in adı geçiyor.[1] 1905 yılı sonunda hazırlanmış olan 1906 yılı Kars salnamesinde ise adı geçen alay komutanı karşısında "münhal" ifadesi yer alıyor ki bu da komutanın ölmesi sebebiyle makamının boşaldığını ve henüz yerine atama yapılmamış olduğunu gösteriyor.[2] Ayrıca Rus askeri arşivinde yaptığımız araştırma Albay Anatoliy Petroviç'in soyadının fon Şlihten olduğunu doğruladı. Moskova'da bulunan Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi'nde albayın ölümünden sonra Aralık 1905'te hazırlanmış bir sicill-i ahvali (Rusçasıyla *poslujnoy spisok*) mahfuz bulunuyor.[3] Soyadındaki "fon" ibaresinden tahmin edilebileceği gibi albayımız Alman kökenli imiş.

Resmi siciline göre Anatoliy Petroviç fon Şlihten Kazan guberniyasında bir asilzadenin oğlu olarak 1849'da dünyaya gelmiştir. Kazan gimnazyumunu ve Orenburg askeri okulunu bitirmiştir. 1865'te orduya katılan fon Şlihten, Hiva Hanlığı'nın işgali seferinde gösterdiği yararlıktan ötürü 1874'te bir nişan almıştır. Türkistan ve Orta Asya'da görev yapmıştır. Ağustos 1878'de yüzbaşılığa, Mayıs 1896'da albaylığa terfi etmiştir. Çok sayıda nişan sahibidir. Kasım 1899'da 154. Derbent Alayı komutanlığına atanmıştır. Nisan 1905'ten itibaren Kars Askeri İnşaat Komisyonu başkanıdır. Nisan 1905'ten 15 (28) Ekim 1905'e değin Kars'taki 39. piyade tümeni 1. tugayı komutanıdır. Ölüm sebebi ile 15 (28) Kasım 1905'te alay defterinden silinmiştir. Sicill-i ahval kaydı albayın ölüm sebebi hakkında bilgi vermiyor. Görev şehidi sayılsaydı bu durum sicilinde yer alırdı diye düşünüyoruz. Bu durumda albayın normal yoldan ölmüş sayıldığını kabul etmemiz gerekiyor.

Anatoliy Petroviç fon Şlihten'in ölümüne sebep olan olaylara katılmış, tanınmış Kafkasyalı Bolşeviklerden Sergey Yakovleviç Alliluyev (1866-1945) de anılarında Kars'ta bulunduğu sırada bir Alman subayının askerlere söz geçiremediği için sinirinden kalp krizi geçirerek öldüğünü yazmaktadır.[4]

154. Derbent Alayı komutanını Kars'ta ölüme götüren gelişmelerle ilgili olarak Sezai Yazıcı'nın mezar taşının ortaya çıktığı gün olay yerinde ayaküstü Kafkas Haber Ajansı'na yaptığı açıklamaların dışında henüz hiçbir kişi ya da kurumun bir açıklaması olmadı. Ayrıca ortaya çıkan anıt mezarı, Kars mahreçli habere dayandırarak sütunlarına taşıyan Rusya'nın çok satan gazetelerinden Argumenti i Faktı[5] gazetesinde bile 1905'te Kars'ta yaşananlar ve Anatoliy Petroviç fon Şlihten'le ilgili bir bilgi yer

almadı.

Yani salt Türkiye'de değil, Anatoliy Petroviç'in ülkesi olan Rusya'da bile komutanın ölümüne dair -en azından şimdiye kadar- basında hiçbir bilgiye rastlanmadı. Tüm bu nedenler konunun -şimdilik- "hiç bilinmediğini", ortaya koymaya yetiyor.

BU MEZAR NEYİN NESİ YA DA 23 EKİM 1905 ÖNCESİ KARS'TA NELER YAŞANDI?

20. yüzyılın ilk yıllarında, başta Petersburg ve Moskova olmak üzere Çarlık Rusya'sının her yerinde yeni yeni baş gösteren toplumsal olaylar, giderek şiddetlenip ülkenin dört bir yanına yayılmıştı. Tutuklamalar, kovuşturmalar, yaşamın bir parçası olmuştu. Bir süre sonra bu olaylar Güney Kafkasya'ya ve 1877'den beri Rusya'nın işgali altında bulunan Kars'a da yansıdı.[6] Tüm Rusya'da olduğu gibi Güney Kafkasya'da da sosyal demokrat örgütler devrimci harekette etkindi. Sosyal demokratların ideolojik ve örgütsel güçlenmesinde Leninist *İskra*[7] gazetesi önemli rol oynuyordu. 1902 yılında kurulan Ermeni Sosyal Demokrat Birliği ve onun bir bileşeni olan *Proletariy* gazetesi, işçilerin, köylülerin ve askerlerin devrim hareketini örgütleme konusunda önemli görevler üstlenmişti.[8]

1904 yılında bir grup sosyal demokrat Kars'ta örgütlenerek eylemlere başladı. Demiryolu işçileri greve giderek tüm Kafkasya'da seslerini duyurmayı başardı. Aslında ilk işçi eylemleri ve buna bağlı olarak başlayan olaylar, Kars'ta 1903 yılında ortaya çıktı. 9 Ocak'ta demirciler, marangozlar, ayakkabıcılar ve diğer zanaatkârlar greve gitti.[9] 1905 Devrimi arifesinde Kars merkez ve bazı bölgelerde işçiler, zanaatkârlar ve aydınların temsilcilerinin katıldığı İskra Sosyal Demokratlar Örgütü giderek güçleniyordu. Nisan 1905'te bir dizi grev gerçekleştirildi. Bu grevlerin en önemlisi Tiflis-Gümrü-Kars Demiryolu çalışanlarının grevi idi.

23 Nisan 1905'te maaşlarının artmasını ve barınma sorunlarının çözülmesini isteyen Kars'taki fırıncılar işi durdurdu.[10] Alınan tüm önlemlere karşın işçi ve köylülere devrim ruhunu aşılayan Bolşevik propagandaları asker kaputları içerisinde kışlalara sızdı. Bu sırada 154. Derbent Piyade Alayı askerleri arasında el yazısıyla hazırlanmış bildiriler dikkat çekiyordu. Bu bildirilerin bir tanesinde komutanlık, "*düşman*" olarak gösteriliyor Çarlık rejimi "lanetleniyordu". Başta 154. Derbent Piyade Alayı olmak üzere garnizondaki askeri birliklerde "Devrim Komiteleri" oluşturulmaya başladı. Giderek tüm Kars bölgesinde askerlerin "itaatsizliği" baş gösteriyordu."

Öte yandan 13 Ekim 1905'te başlayan grev hareketleri ülke geneline dalga dalga yayılıyordu. Çarlık yönetimi kitlesel eylemlerin bastırılması için silahlı şiddet yoluna başvurdu. Güney Kafkasya



Taşın ön yüzü

Taşın ön yüzünde yer alan, mezarın kime ait olduğunu ve ölüm tarihini belirtir Rusça yazı aynen şöyle:

ЗДЕСЬ ПОКОИТСЯ ПРАХ
КОМАНДИРА
154. ДЕРБЕНТСКОГО ПОЛКА
АНАТОЛИЯ ПЕТРОВИЧА
ФОН-ШЛИХТИНГЪ,
СКОНЧАВШАГОСЯ
23 ОКТЯБРЯ 1905 ГОДА.

Taşın arka yüzünde:

ЛЮБИМОМУ БРАТУ
АНАТОЛИЮ

Türkçe levha

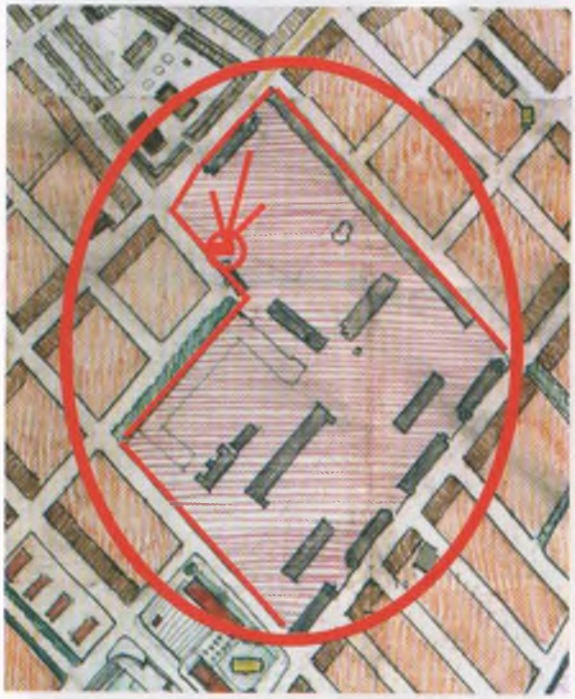
Bu yazıların Türkçesi, küçük bir mermer üzerine tutturularak, anıtın dibine oturtulmuş olan pirinç levha üzerinde yazılı. Sonradan eklendiği anlaşılan bu levhada, mezar taşındaki Rusça sözcüklerin aşağıya aynen çıkarılmış Türkçe karşılıkları ise şöyle yazılı:

TAŞIN ÖN YÜZÜ
154 ÜNCÜ DERBENT ALAY KOMUTANI ANATOLİ PETROVİÇ FON NUTİHTIHT BURADA YATIYOR
ÖLÜM TARİHİ 23 EKİM 1905
ALLAH SENİN RUHUNLA BERABER

TAŞIN SAĞ YAN TARAFI
SINITSIN
(BU İFADE MOSKOVA'DA YAŞAYAN SINITSIN SÜLALESİNDEN GELDİĞİNİ BELİRTMEKTEDİR)
TAŞIN ARKA YÜZÜNDE
SEVGİLİ KARDEŞİM ANATOLİ'YE sözleri yer almış. Levhanın altına bir not düşülerek, "Bu taşın nereden ne şekilde geldiği bilinmemektedir" ibaresi eklenmiş.



Çizim 1 ve 2.





Resim 2.



Demiryolu işçileri 14 Ekim'de bir bildiri yayınlayarak bu grevlere katıldı.[12]

17 (30) Ekim'e gelindiğinde, Rusya, grevlerle sarsılmaya başlamıştı. Rusya'yı kasıp kavuran grev fırtınası Çarlık yönetimini kimi ödünler vermeye zorladı ve Çar, 17 (30) Ekim'de bir bildiri yayınlamak zorunda kaldı. Bildiride "Rus devletinin refahının, Rus halkının refahından ayrı düşünülmeyeceğini" belirtti. "Düşünme, konuşma ve toplantı özgürlüğü gibi birtakım hak ve özgürlükleri" tanıdı ve 6 Ağustos Yasası ile kabul edilen Devlet Duması ve Devlet Konseyi için yapılacak seçimleri ilân etti.[13]

ÜNLÜ BOLŞEVİK DEVRİMCİ SERGEY ALLİLUYEV VE ARKADAŞLARI KARS'TA

Rusya'da bu gelişmeler yaşanırken, daha önce Bakû Hapishanesi'nden nakledilmiş olan ve aralarında; Stalin'in yakın arkadaşı ve kayınpederi Sergey Alliluyev (Resim: 2 Bolşevik Devrimci Sergey Alliluyev), Alyoşa Caparidze, Mihail Bagradze, Anton Gabernkorn gibi ünlü Bolşeviklerin bulunduğu Bakû Sosyal Demokrat Örgütü'ne mensup 32 tutuklu[14] eylemciye Kars Hapishanesi'nde "iyi haberler" veriliyordu. Sergey Alliluyev anılarında hapishanedeki son günlerde yaşadıklarına değinerek ortaya çıkan yeni durumu şöyle anlatıyor:

"(...) Her nasılsa, her gün hep bir ağızdan devrim şarkıları söyleyerek, hapishane gardiyanlarını rahatsız etmeyi başarmıştık. Kent otoriteleri ülkedeki devrimci hareketten adamakıllı korkmuştu, hoşlansalar da hoşlanmasalar da bu türden davranışlara katlanmak zorundaydılar.

"18 Ekim 1905'te, aynı kent temsilcileri öğle yemeğinden hemen sonra ve Çar'ın önceki günkü bildirgesinin ardından serbest bırakılacağımızı, cezalarımızın iptal edilerek genel af çıkarılacağını duyurdular. Onlara teşekkür etmek yerine, hep bir ağızdan haykırdık: 'Yaşasın Devrim! Zulme son!

"Halkın gücünün dışavurumuyla hapishaneden serbest bırakıldık kentimize doğru yola koyulduk. Burada, halkın hissiyatını ölçmek için gruplara ayrıldık. Kars kenti, birçok askeri ve kamu çalışanları, siviller ve askerler topluluğu içeren etkileyici bir kale idi."

"Büyük bir heyecan egemen oldu ve kent kalabalıklaştı. Herkes 17 Ekim bildirgesinin büyüsü altındaydı. Kentimizin toplantısını gerçekleştirmek için bu genel kıvanç ortamından faydalandık. Birçok kişi katıldı. Çar ve mevcut düzen aleyhine nutuklar attık."[15]

Alliluyev'in bundan sonraki anlattıkları daha da ilginç. Hapishaneden salıverilmelerine karşın, karanlık çöktüğünde, gidecekleri bir başka yer olmadığı için yeniden hücrelerine dönmek ve geceyi orada geçirmek üzere hapishane müdürünü ikna ediyorlar. Ertesi gün hapishaneden ayrılıp aralarında askerlerin, subayların, öğrencilerin ve çeşitli birimlere mensup kamu görevlilerinin bulunduğu büyük bir kalabalığı parkta (Kars'ta) topluyor konuşmalar yapıyorlar.[16]

20 Ekim ve sonraki günlerde Sergey Alliluyev ve arkadaşları kentte müdahaleye hazır atlı devriyelere karşın yine topladıkları büyük kalabalıklara konuşup, "görkemli mitingler" düzenliyorlar. Kars valisi ve polis müdürü olayların tırmanmasından çekiniyor ve olası büyük çatışmalardan korkarak Bolşevik devrimcilere karşı sürekli alttan almak[17] zorunda kalıyor.

ANATOLİY PETROVİÇ'İN ÖLÜM ANI

22 Ekim'de yerel Sosyal Demokrat Örgütü'nün girişimiyle Kars'ta büyük

bir gösteri daha yapılıyor. Olaylar tırmanınca gösteriye müdahale etmek üzere 154. Derbent Alayı çağrılıyor ve sonuçta 7'si kadın 58 gösterici tutuklanıyor.[18] Alliluyev anılarında askerlerin hiçbirinin sevmediği, çok saldırgan ve sevimsiz bir Alman (kökenli) subayın kışlalara girerek askerlere mitingi dağıtma emri verdiğini ancak askerlerin emirleri dinlememesi üzerine sinirinden kalp krizi geçirdiğini ve kendiliğinden düşerek öldüğünü anlatıyor.[19] Sovyet Ermeni tarihçi Artaşes Mihayloviç Poğosyan da kitabında 154. Derbent Piyade Alayı'nın çağrıldığını belirtiyor. Ardından da yapılan tutuklamalardan söz ederek olağanüstü bir gün yaşandığının altını çiziyor.

Bu mezar taşı, Birinci Bolşevik Devrimi olarak da anılan 1905 Rus Devrimi'nin Kars'taki izlerini ortaya koyduğu için bölgenin sosyal tarihi bakımından önemlidir.

MEZAR TAŞININ TÜRKÇE ÇEVİRİSİ NE ZAMAN YAPILDI?

Mezar taşındaki Rusça yazıların çevirisi Tugay Komutanlığı'ndaki bir subayın bireysel istenciyle değil de bizatihi komutanın emriyle gerçekleştirilmiş olduğundan kuşku duymuyoruz. Hem çeviride kullanılan sözcükler bakımından hem de pirinç levhanın fazla korozyona uğramadığı dikkate alındığında sonradan mezar taşının altına konan pirinç levhanın 1970'lerde yapılmış olabileceğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

Anıt mezarın konuşlandığı nokta hem Rus işgali döneminde yapılan 1910 şehir planında[20] (Çizim: 1) hem de Kemal Ahmet Arûn'un hazırladığı Cumhuriyet sonrasının ilk kent planında (Çizim: 2) askeri bölgedir. Mezar bu nedenle 118 yıldan beri hasar görmeden günümüze kadar gelebilmiştir.

DİPNOTLAR

1 *Pamyatnaya knijka i Adres-Kalendar Karsskoy oblasti na 1902 god*, Tiflis: Tipografiya A. M. Sudarevoy, 1901, s. 38 (Adres-Kalendar kısmında).

2 *Pamyatnaya knijka i Adres-Kalendar Karsskoy oblasti na 1906 god*, Kars: Karsskaya Oblastnaya Tipografiya, 1901, s. 50 (Adres-Kalendar kısmında).

3 Rossiyskiy Gosudarstvennıy Voenno- İstoriçeskiy Arhiv, (RGVİA), Moskova, f. 409, op. 1, d. 11968, l. 1-8, Poslujnoy spisok polkovnika 154 pehotnogo Derbentskogo polka fon Şlihtena, 31 dekabrya 1905 g. Bu dosyanın kopyasını bize gönderen Moskova'dan tarihçi-geneolog Sergey Koryagin'e teşekkür ederiz.

4 Bkz. Sergey Y. Alliluyev, *Proydennıy Put'*, Moskova: Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudojestvennoy literaturı, 1946, Glava 26. Özet İngilizce çevirisi için bkz. *The Alliluyev Memoirs*, (translated and edited by David Tutaev), New York: G. P. Putnam's Sons, 1968, s. 93.

5 Bkz. http://www.aif.ru/society/1020480 (erişim tarihi 22/12/2013).

6 Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, Haziran 2010, s. 225-226.

7 Artaşes Mihayloviç Poğosyan, *Karsskaya oblast' v sostave Rossii*, Erivan: Hayastan, 1983, s. 136.

8 Agy, s. 136.

9 Agy, s. 136.

10 Agy, s. 137.

11 Agy, s. 137.

12 Agy, s. 139.

13 Kezban Acar, "1905 Rus Devrimi'nin Genel Bir Değerlendirmesi", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2008/1, s. 93.

14 Poğosyan, agy, s. 139.

15 *Alliluyev Memoirs*, s. 88.

16 Agy, s. 94.

17 Agy, s. 96.

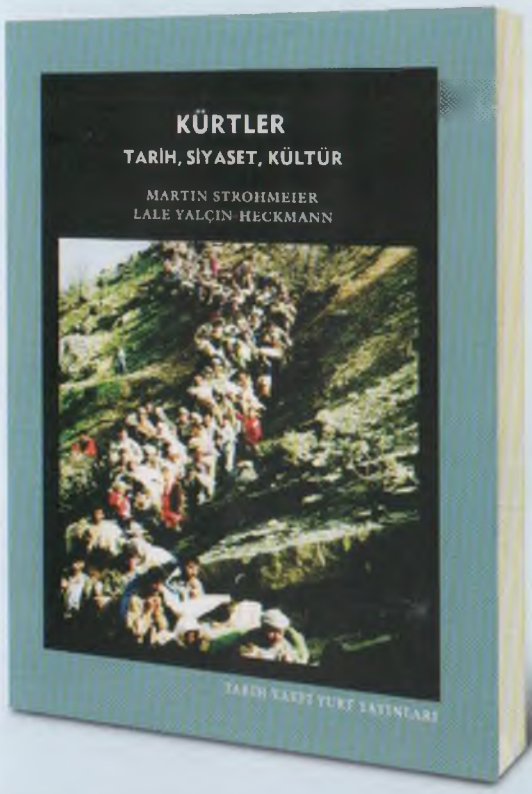
18 Poğosyan..., s. 140.

19 Sergey Alliluyev, Proydennıy Put, s. 110, *Alliluyev Memoirs*, s. 93.

20 Georg Kobro, *Das Gebiet von Kars und Ardahan: Historisch-landeskundliche Studie zu einer Grenzregion in Ostanatolien/Transkaukasien*, München, 1989, ekler.

KÜRTLER
TARİH, SİYASET, KÜLTÜR

Bu kitap, Kürtlerin 7. yüzyıldaki İslamlaşmalarından başlayarak 12. yüzyılda 'Kürdistan' kavramının ortaya çıkması ve Kuzey Irak'ta özerk Kürt bölgesinin oluşmasına kadar tarihini kapsamlı ve herkesin anlayacağı bir şekilde tasvir etmektedir. Kitabın ikinci kısmı, aileler ve aşiretler gibi geleneksel örgütlenme biçimlerinden olduğu kadar modernleşmenin, iç çatışmaların ve ister şehirlere, ister Türkiye'nin batısına, ister yurt dışına olsun, hatırı sayılır göç hareketlerinden de etkilenen güncel Kürt toplumuna ithaf edilmiştir.



Vakıf Merkezi
Zindankapı Değirmen Sokak No:15 Eminönü / İstanbul
T (212) 522 02 02 F (212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr / info@tarihvakfi.org.tr

Ankara İrtibat Bürosu
Selanik Caddesi Tankut İş Merkezi No: 82/30
06420 Kızılay-Ankara
T (0312) 424 05 10 / 424 00 50

TARİH VAKFI

TARİH VAKFI'NDAN

HABERLER

Merhaba,
"Tarih Vakfı'ndan Haberler"e yeniden başlayabilmek çok güzel. *Toplumsal Tarih* bu sayıyla 20 yaşını doldurdu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 22, Tarih Vakfı ise 23 yaşını sürüyor. Artık iyiden iyiye köklü, yerleşik bir kurum olmanın keyfini ve sorumluluğunu bir arada yaşıyoruz. Bu keyif ve sorumlulukla 2014'ün hepimiz için başarılı ve hedeflerimize daha çok yaklaştığımız bir yıl olmasını diliyoruz.

Bu bülten yılın ilk haber bülteni olduğu için ister istemez geçen yılın kısa bir değerlendirmesini yapmak gerekiyor:

Tarih Vakfı 2013 yılını idari olarak bir yeniden yapılanma yılı olarak geçirdi. Genel Müdür Fikret Yılmaz'ın Şubat ayında görevden ayrılmasıyla ortaya çıkan boşluk, bir süre İcra Kurulu tarafından telafi edildi; Mayıs başında eski bir vakıf çalışanı olan Münevver Eminoğlu genel müdürlük görevini devraldı. 2 Haziran'da 10. Genel Kurul yapıldı, Yönetim Kurulu'ndan ayrılan Suay Aksoy, Halim Bulutoğlu ve Murat Güvenç'in yerine Ferdan Ergut, Doğan Çetinkaya ve Esra Balcı seçildiler. Yılın ilk altı ayını büyük bir uyumla geçiren yeni ekibe başarılar diliyoruz.

Yurt Yayınları 2013 yılını yayın birimi sorumlusu olmadan geçirmesine rağmen 14 yeni kitap ve çok sayıda tekrar baskı yaptı. Yayın Kurulu'na yeni katılan Stefo Benlisoy, Nazan Maksudyan ve Seda Altuğ'un getireceği yeni enerji ve hemen işe başlamasını arzuladığımız yayın birimi sorumlusuyla 2014'ün daha şanslı, daha verimli geçeceğine inanıyoruz.

Mayıs 2013'ten bu yana hepimizi etkileyen "Gezi Direnişi" Tarih Vakfı'nın da gündeminde önemli yer tuttu. 7 Haziran'da bir panelle duyurduğu 'bildiri'nin yanı sıra, "Şimdi Tarih Olurken: Gezi Parkı ve Tarihyazımı" başlıklı uzun soluklu bir program gerçekleştirdi. Yaz boyu Gezi'ye katılan STK ya da bağımsız gruplarla devam eden toplantıların ardından 5 Ekim 2013'te bir konferans ve sözlü tarih atölyesi yapıldı. Atölye çıktıları çok yakında raporlanarak katılımcılarla paylaşılacak. Aynı gruplarla Gezi sırasında üretilen malzemenin arşivlenmesine ilişkin atölyeler devam ediyor.

Tarih Vakfı Seminerleri yeniden başladı. Güz döneminde Osmanlıca ve Yunanca seminerleriyle başlayan program 2014'te yeni başlıkların da eklenmesiyle zenginleşerek devam edecek. Bu vesileyle Osmanlıca seminerini karşılıksız veren mütevellimiz Yücel Demirel'e bir kez daha teşekkür ediyoruz.

2012'den bu yana süregelen Perşembe Konuşmaları devam etti, edecek. 2013 Kasım ayında gerçekleşen "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Emek Tarihi'nin Kaynakları Konferansı"na düzenleyici olarak katıldık; 2014 Nisan ayında Orient Institut ve IFEA ile birlikte gerçekleştireceğimiz I. Dünya Savaşı konulu uluslararası konferansa hazırlanıyoruz.
Fritz Thyssen Vakfı'nın Thyssen Konferansları Serisi kapsamında, Prof. Dr. Gerd Krumeich'in Kasım ayında İstanbul ve İzmir'de verdiği konferansların organizasyonlarında yine Orient Institut ve Sabancı Üniversitesi ile işbirliği yaptık.
I. Dünya Savaşı'nın yüzüncü yılı bağlamında bu tür etkinlikler için





önümüzdeki dönem de Orient Institut'la işbirliğimiz devam edecek. Bunun yanı sıra Avrupa Arkeologlar Birliği'nin 8-13 Eylül 2014 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleştireceği büyük kongrenin de düzenleyicilerinden olmak üzere ilk adımları attık.

Detaylarını önümüzdeki günlerde olgunlaştıracağımız önemli bir gelişme de International Institute of Social History/Ortadoğu Bölüm Başkanı Touraj Atabaki ile arşivimizdeki emek tarihine ilişkin fonların sayısallaştırılması ve kullanıma açılması için IISH'in donanım ve personel desteği vermesi konusunda vardığımız mutabakat.

2013, Vakıf Projeler Birimi için iyi bir yıl oldu. Kamil Koç ve Aslan Çimento kurum tarihleri, Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları ve Karikatürlerle Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri projeleri tamamlandı. Ders Kitaplarında İnsan Hakları-3 Projesi ile danışmanlık yaptığımız Türkiye Turizm Tarihi ve Sirkeci Semt Tarihi projeleri kendi programlarında devam ediyor. Bu yıl 2 yeni projeye başladık; biri Ocak ortasında tamamlanacak olan Ericsson Kurum Tarihi, diğeri de Nisan 2014'te bir panel ve sergiyle bitecek olan Kars Peynirciliğinin Tarihi Projesi. 2014'ün ilk aylarında "Eğitimde Ayrımcılığın İzlenmesi" konulu bir AB projesine daha başlayacağız. Önümüzdeki bültenlerde teklif verdiğimiz diğer projelerin olumlu sonuçlarını duyurmayı umuyoruz. Bunun yanı sıra sözlü tarih/yerel tarih çalışması yapmayı hedefleyen gruplara sözlü tarih eğitimi atölyeleri düzenlendi. Bunlardan birkaçı Anadolu Üniversitesi Turizm Fakültesi, Notre Dame de Sion Lisesi, Adapazarı Enka Okulları, Hisar Okulları, Sirkeci Konak Otel çalışanları, Hemşin Kültürünü Araştırma ve Yaşatma Derneği...

2013'ün önemli gelişmelerinden biri Darphane'ye karşılık olarak Galata'da Tarih Vakfı'na tahsis edilen bina üzerindeki tahsis kararının kaldırılması ve bunun için aldığımız yatırım teşvik belgesinin iptali oldu. Tarih Vakfı'ndan bağımsız olarak, binanın vârislerinin ortaya çıkması nedeniyle gerçekleşen bu durum üzerine yasal zeminde neler yapılabileceğini tartışıyoruz.

Son haber ise, 1996'da Habitat II Konferansı dolayısıyla hazırladığımız Dünya Kenti İstanbul Sergisi'nin, biraz küçültülmüş olarak 14 Ocak 2014'te Galata Rum Mektebi'nde yeniden izleyiciyle buluşuyor olması. Bundan neredeyse 20 yıl önce, Tarih Vakfı etrafında kenetlenmiş konu uzmanlarının olağanüstü gayretleriyle ve nihai olarak "İstanbul Kent Müzesi"ne malzeme üretmek amacıyla gerçekleştirilen bu serginin, İstanbul'da kent için mücadelenin zirveye çıktığı, "kent müzesi" tarifinin değiştiği bir dönemde yeniden açılması Tarih Vakfı için elbette bir sorumluluk, bir görev. Bu -aslında zor ve üzüntü veren- görevi yerine getirirken proje ekibinin 20 yıl önce olduğu gibi yeniden kenetlenerek hiçbir karşılık beklemeden seferber olmalarının sevinci ise ifade edilemez. Yeniden umutlanıyoruz. 14 Ocak 2014'te açılarak 20 Şubat'a kadar devam edecek sergi boyunca pek çok yan etkinlik yapmayı planlıyoruz.

Nihayet, Tarih Vakfı'nın 'amiral gemisi' *Toplumsal Tarih*'i 20 yıl boyunca yaşatarak bugüne taşıyan hocalarımıza, arkadaşlarımıza, gönlünü ve emeğini ortaya koyan bütün emektarlara sevgi ve saygılarımızı gönderiyoruz.

Vakfın ilk gününden bu yana desteklerini esirgemeyen mütevellilerimiz, okurlarımız ve tarih dostlarıyla 10 Ocak 2014 Cuma akşamı, *Toplumsal Tarih*'in "20. Yıl Buluşması"nda görüşmek üzere, nice 20 yıllara, sevgi ve dayanışmayla...

MÜNEVVER EMİNOĞLU

Toplumsal Tarih 20. yıl etkinliği

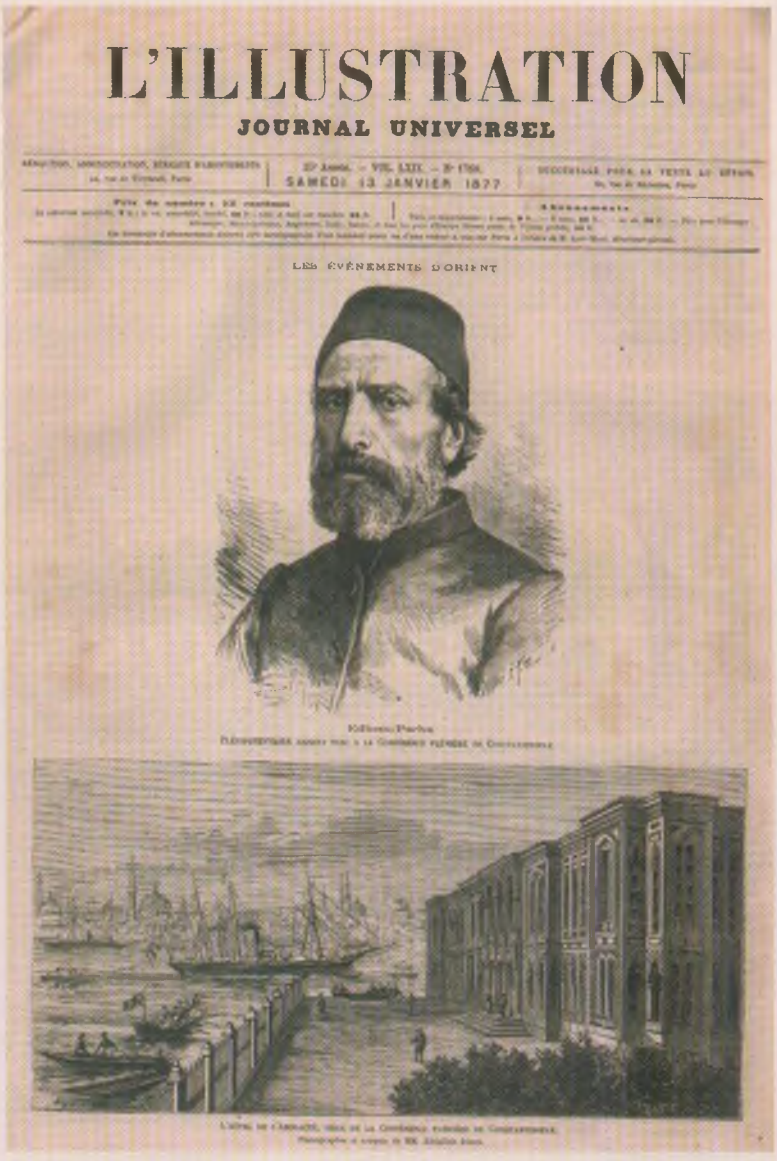


***Toplumsal Tarih** 241. Ocak 2014 sayısıyla 20 yaşını doldurmuş oluyor. Bu vesilesiyle 10 Ocak 2014'te 17.00-19.00 arasında Tarih Vakfı'nın Eminönü binasında Mete Tunçay, Zafer Toprak ve Edhem Eldem'in konuşmacı olarak katılacağı, **Toplumsal Tarih**'in geride bıraktığı 20 yılın ve geleceğinin değerlendirileceği bir panel, sonrasında da kutlama yapacağız. Emeği geçenleri, yazarlarımızı, okurlarımızı ve dostlarımızı bekliyoruz.*

13 OCAK 1877

TERSANE KONFERANSI VE RUSYA İLE SAVAŞ TEHLİKESİ

L'Illustration dergisinin 13 Ocak 1877 tarihli ve 1768 numaralı sayısının ana konusu. 23 Aralık 1876 günü İstanbul'da toplanan ve Türk tarihçiliğinde "Tersane Konferansı" olarak bilinen uluslararası toplantıydı. Bu konferans, düvel-i muazzama yani dönemin büyük güçleri tarafından Osmanlı Balkanları'nda bir müddettir süregelen istikrarsızlık ve çatışmalara çözüm bulmak için düşünülmüştü.


L'ILLUSTRATION
JOURNAL UNIVERSEL
SAMEDI 13 JANVIER 1877
LES ÉVÉNEMENTS D'ORIENT

Edhem Paşa. İstanbul Konferansı'nda Türk murahhas muavini.

İstanbul Konferansı'nın toplandığı Divanhane binası.

Abdullah Biraderler'in fotoğraf ve çizimi.

Mayıs 1876'da Bulgaristan'da başlayan bir ayaklanmanın hemen ardından Selanik'te genç bir Bulgar kadınının tartışılır din değiştirmesi üzerine çıkan bir harekette Fransız ve Alman konsolosları linç edilerek öldürülmüştü. Yazın ise Sırbistan ile Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan etmesiyle birlikte Balkanlar'daki durum kontrolden çıkmıştı. Bulgaristan isyanına karşı devletin gerek nizami orduyla, gerek başıbozuk birlikleriyle giriştiği karşı hareket giderek kanlı ve şiddetli bir hal almaya başlamış, Avrupa basını ve kamuoyunda Carlyle ve Gladstone gibi kişilerin de tetiklemesiyle Osmanlıların aleyhine giderek büyüyen bir nefret hissedilmeye başlamıştı.

Osmanlı iç siyasetindeki durum da benzer bir karışıklık içindeydi. 1875 sonlarında Sultan Abdülaziz'e karşı bazı ayaklanma ve hareketler başlamış, 6 Ekim 1875 günü tek taraflı olarak ilan edilen borç tehiriyle ülkenin mali itibarı yerle bir olmuştu. Mayıs 1876 sonunda ise Midhat ve Hüseyin Avni paşaların başını çektiği bir grubun düzenlediği darbe neticesinde Abdülaziz tahttan indirilmiş, birkaç gün sonra da şüpheli şartlar altında intihar etmişti. Sultan Aziz'in



Asya Rus ordusunda seferberlik. — Yedeklerin Tiflis'e varışı.

Illustration'un özel muhabiri Sayın Philippovitz'in bir çiziminden.

yerine tahta geçirilen V. Murad ise bütün ümitleri boşa çıkarıp derin bir sinir buhranına düşerek devlet idaresinden aciz olduğunu göstermiş, devletin zirvesinde krizin devam etmesine sebep olmuştu. Üç aylık bir sürecin sonunda o da tahttan indirilmiş ve yerine kardeşi Abdülhamid cülus ettirildiğinde artık bu sallantılı durumun durulacağı ümidi belirmişti.

Uluslararası konferans girişiminin arkasındaki fikir, 1856'dakine benzer bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nu bir tür büyük devletler himayesi ve kontrolü altına alarak bölgedeki tehlikeli durumu mümkün mertebe düzene sokmaktı. 1856'da Kırım Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Osmanlılar her ne kadar kazanan tarafta yer almış olsalar da, Paris'te toplanan barış kongresini fırsat bilerek dönemin başlıca Avrupa devletleri bazı şartlar koşarak ve bir ıslahat programı dayatarak imparatorluğu zapturapt altına almayı amaçlamışlardı. O yüzdendir ki konferanstan önce Osmanlı hükümetinden bir reform hareketine girişeceği konusunda teminat istenmiş, bunun neticesinde de hükümet meşhur Islahat Fermanı ilân ederek bu konudaki niyetinin ciddiyetini göstermek zorunda kalmıştı. Avrupa'nın dayattığı başlıca iki konu vardı. Bunlardan biri, Osmanlı sisteminin özellikle mali ve iktisadi olarak Avrupa'yla uyumlu hale getirilerek ekonomik entegrasyon için gereken adımların atılmasını mümkün kılacak altyapı ve yapının oluşturulmasıydı. Diğeri ise imparatorluğun toplumsal ve siyasi olarak modernleşmesinin hızlanıp genişlemesi için nüfusun önemli bir kısmını oluşturan ama Müslümanlarla bir türlü eşit konuma gelemeyen gayrimüslim toplulukların haklarının genişletilmesiyle kanun önünde eşitlik ilkesinin fiiliyata geçirilmesiydi. Her iki durumda da Osmanlılara tam bir güven olmadığı için, büyük devletler ve özellikle İngiltere ile Fransa, bu yeniliklerin bir tür garantörleri olarak imparatorluğun iç siyasetinde ve özellikle gayrimüslim milletlerin haklarının korunması konusunda kendilerini görevli ve müdahil saymışlardı. 1856'dan tam yirmi sene sonra umulan, tekrar böyle bir müdahale ve kontrol ortamının oluşmasıyla bir müddettir başıboş bırakılmış olan Osmanlı Devleti'nin tekrar toparlanacağı, özellikle de Rumeli vilayetlerindeki gayrimüslim nüfusun emniyete alınacağıydı. Bunların gerçekleşebilmesi için ise düvel-i muazzamanın doğrudan müdahalesinin gerekeceği kuvvetle muhtemeldi.[1]

Tahmin edileceği üzere, Osmanlı devlet ricali durumun farkında oldukları gibi, bu tür bir



Hobart Paşa. Türk deniz kuvvetlerinin başkumandanı.

Abdullah Biraderler'in bir fotoğrafı, İstanbul.

gidişattan endişeliydiler. Batı'nın müdahalesinin imparatorluğun hareket kabiliyetini kısıtlayacağı, özellikle de merkezi idarenin Balkanlar'da zaten giderek azalan nüfuzunun önce özerkliklere sonra da tedrici bir şekilde kopmalara dönüşeceği kesin gibiydi. *L'Illustration*'da da belirtildiği gibi konferansın hazırlık toplantısına Osmanlı hükümetinin temsilci yollayarak katılmasına izin bile verilmemiş olması, bu durumun belirgin bir işareti sayılabilirdi. Henüz Abdülhamid'in nelere kadir olduğunu keşfetmemiş olan dönemin kuvvetli adamı Sadrazam Midhat Paşa, konferansı Batı müdahalesinden kurtulmak için bir fırsata dönüştürmek konusunda kararlıydı. Bu amaçla da yıllardır hayalini kurduğu ama bir türlü fiiliyata geçiremediği anayasa (Kanun-ı Esasi) projesini kullanmayı düşünüyordu. Paşa, bir taşla iki kuş vuracaktı: Bir taraftan Sultan Murad'a ilan ettiremediği anayasayı muhtemelen cülusundan önce Abdülhamid'e kabul ettirmiş olmasının ötesinde şimdi siyasi bir zorunluluk olarak gösterebilecekti, diğer taraftan da bu manevrayı Avrupa devletlerinin temsilcilerine hükümetinin ıslahat konusundaki ciddiyet ve kararlılığının bir işareti olarak sunabilecekti. Böylece hem kendi iktidarını perçinleyip iç siyasette itibar ve güç kazanacaktı, hem de ülkesini gurur kırıcı bir dış müdahale ve murakabeden kurtarmış olacaktı. Yıllardır sözü edilen ve özlemi çekilen ama bir türlü gerçekleşemeyen bir anayasayı nihayet ilan ederek imparatorluğun bütün tebaasına eşitlik üzerine kurulu bir düzen sağlayacak olan bir hükümete artık kim kendinde müdahale etme hakkını görebilecekti?

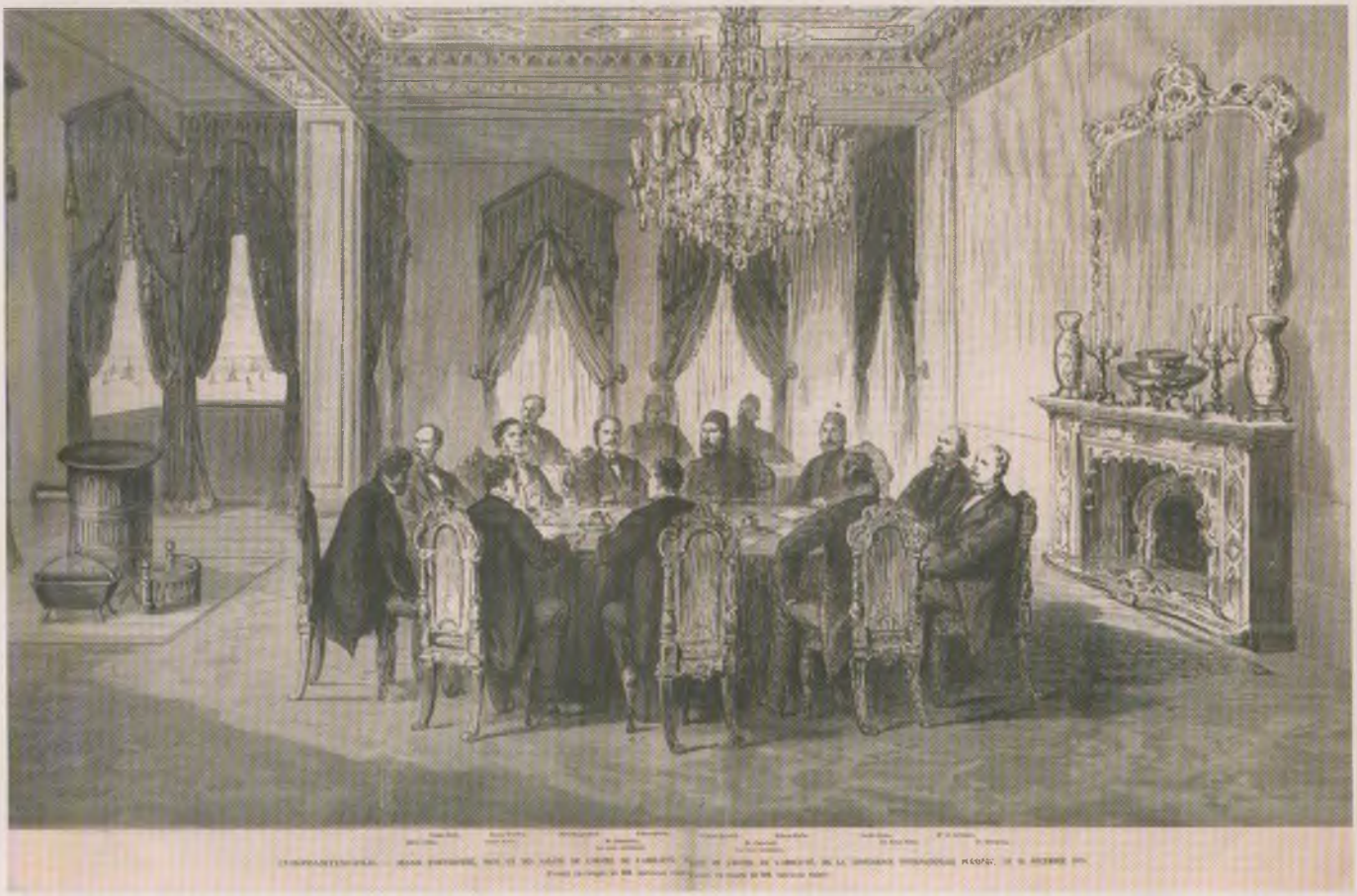
Bu hesapların peşine düşen Midhat Paşa ve kabinesi tam manasıyla bir tiyatro mizanseni hazırlamaya koyuldular. Anayasa çalışmalarını hızlandırmış ama ilanı hakkında herhangi bir tarih vermemişlerdi. Anlaşılan niyetleri, bu olayı çarpıcı bir hale getirmek için sürpriz etkisi yaratmaktı. Konferans delegelerini iyice etkilemek amacıyla akıllarına gelen, anayasanın ilanını tam da konferansın ilk oturumuna rastlatarak bir nevi şok yaratmaktı. Gerçekten de delegeler Tersane'deki Bahriye Nezareti'nin merkezi niteliğindeki Divanhane binasında – bugünkü Kuzey Saha Deniz Komutanlığı – toplanmışken Haliç'in diğer yakasındaki Bab-ı Âli binasında – bugünkü Vilayet – Kanun-ı Esasi'nin ilanı törenlerle ve 101 pare top atışıyla selamlanıyordu. Konferansa başkanlık eden Hariciye Nazırı Safvet Paşa, top atışlarını duyar duymaz ayağa kalkarak diğer delegelere gururlu bir şekilde yeni bir dönemin başladığını müjdelemişti.

Ne var ki bu mükemmel mizansen pek etkili olmamış, Midhat Paşa ve kabinesinin oyunu tutmamıştı. Yabancı delegeler istiflerini bozmadan müzakerelere devam etmiş, anayasanın ilanının Balkanlar'da alınmasını istedikleri ciddi ve acil tedbirlerin gerekliliğini hiçbir şekilde ortadan kaldırmadığını ifade etmişlerdi. Beklemediği ve tahmin edemediği bu tepki karşısında ise Midhat Paşa stratejisini değiştirmek zorunda kalmıştı. İç siyasetteki bu gelişmenin dış siyaset üzerinde etkisiz kaldığını görünce, artık sistematik bir şekilde konferansta öne sürülecek bütün



Karadeniz Türk filosunun buluşma yeri Trabzon'un bir görüntüsü.

Illustration'un özel muhabiri Sayın Philippovitz'in bir çiziminden.



İstanbul. — 23 Aralık 1876 günü uluslararası genel konferansın donanmanın divanhanesinin salonlarından birinde açılış oturumu.

Abdullah Biraderler'in bir çiziminden.

önerilere karşı tavır almaktan başka bir çaresi kalmadığını düşünüyordu. Oysa bu tutumun gayet tehlikeli bir yanı vardı: Konferansa karşı tavır almak, ister istemez barış ümitlerini azaltmak, hatta Rusya'ya savaş taraftarlığını körüklemek manasına gelebilecekti. Midhat Paşa da kendi konumunu sağlamlaştırmak için bu taktiği uygulamaya, halkı ve kamuoyunu kışkırtmaya, Abdülhamid dahil barış taraftarlarını sindirmeye yönelik bir siyaset takip etmeye başladı. Bu açıdan büyük ölçüde başarılı olan sadrazam, 18 Ocak 1877 günü padişahın iradesiyle toplanan 200 kişilik bir Meclis-i Umumi'nin konferansın bütün tekliflerini geri çevirmesini sağlayarak köprülerin atılmasına neden oldu. 20 Ocak günü dokuz oturumdan sonra çalışmalarına son veren konferans heyeti de dağılmış, son barış ümitleri suya düşmüştü.

Bu siyasi manevraların sonucunda imparatorluk bir felakete doğru sürüklenmeye başlamıştı. Gerçi anayasal dönüşüm tamama ererek 19 Mart 1877 günü Meclis-i Mebusan'ın 115 üyeyle açılışı gerçekleşmişti. Fakat 24 Nisan günü de Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan ederek bir seneden kısa bir müddet içinde Osmanlıların en ağır hezimetiyle sonuçlanacak olan bir süreci başlatmışlardı. İç siyasette de durum çok ciddi bir şekilde kontrolden çıkacaktı. Kendine fazlaca güvenen Midhat Paşa, 5 Şubat günü Abdülhamid'in gazabına uğrayarak azledilecek, anayasanın meşhur 113. maddesine istinaden ülke dışına sürgün edilecekti. Yeni padişahın ilk ciddi özerklik belirtisi olan bu hareket, Abdülhamid'in ülkenin otuz yıllık geleceğine damgasını vuracak olan müstebit yönetiminin adeta başlangıcını oluşturmaktaydı. Tam bir sene sonra, Şubat 1878'de Rusya'ya karşı hezimeti fırsat bilerek Meclis-i Mebusan'ı dağıtacak, Kanun-ı Esasi'yi askıya alacak ve 1908 Jön Türk ihtilaline kadar devam edecek olan otokratik rejiminin temelini oluşturacaktı.

L'Illustration dergisi 13 Ocak 1877 tarihli bu nüshasında pek tabii olarak çok yakında olacaklardan habersiz bir şekilde henüz iyimser bir tavır takınarak İstanbul'da ve Osmanlı-Rus cephesindeki son durumu okuyucularına aktarmaktaydı. Dergide yer alan ve sıkça kullandığı "Şark Olayları" genel başlığı altında sunduğu uzunca yazı ve resimler, üç ana konu altında toplanmıştı. Bunların ilki, Tersane Konferansı'nın kendisiydi. Konferansın toplandığı mekânı, üyelerini ve toplanma amaçlarının sıralandığı bu bölümün bir benzeri anayasanın ilanına ayrılmıştı. Ya burada oynanan siyasi oyunun farkında olmadığından ya da olumsuz bir tavır almak istemediğinden dergi, gayet yansız bir şekilde bu vesileyle düzenlenen töreni hem yazıyla, hem resimle tasvir etmekle yetinmişti.

İstanbul'da gelişen olaylarla ilgili bu bilgilere ilaveten dergi bir de Osmanlı Devleti'nin hizmetindeki iki şahsiyetle ilgili bazı biyografik notlarla birer portre vermişti. Bu şahsiyetlerin ilki doğrudan doğruya Tersane Konferansı ile ilgili biriydi: Osmanlı delegasyonunun ikinci adamı konumundaki eski Berlin sefiri İbrahim Edhem Paşa. Derginin neşrinden üç hafta kadar sonra Midhat Paşa'nın azledilmesiyle birden bire sadrazam tayin edilecek olan Edhem Paşa, dönemin en



önemli devlet adamları arasında yer almasa da birkaç açıdan ilginç sayılabilecek bir profile sahipti. 1822 Sakız katliamından kurtulan ve esir olarak İstanbul'a getirilip Hüsrev Paşa'nın kölesi olarak yetişen ve Avrupa'ya eğitim için yollanan ilk Müslüman gençlerin arasında yer alan bu kişi, bir ahir zaman devşirmesi olarak hep ilgi çekmiştir. Fakat buna ilaveten meşhur ressam ve müzeci Osman Hamdi Bey'in babası olmuş olması şöhretini daha da artırmıştır.[2] Portresi derginin kapağında yer alan bu devlet adamından başka *L'Illustration*'un sayfalarında yer alan ikinci şahsiyet, Osmanlı donanmasının başında bulunan İngiliz deniz subayı Hobart Paşa'ydı. Osmanlı hizmetinde bir Batılı olarak okuyucuların ilgisini çekecek bir şahsiyet olarak düşünülmüş olabilmesinin yanında, asıl faydasının derginin ele aldığı ikinci önemli olay dosyasıyla bir bağlantı kurmasıydı. Gerçekten de derginin barış müzakerelerine ve anayasa ilanına tuttuğu olumlu ışığın bir tür aksi görüntüsü olarak ele alınan diğer konu, konferansın amacına ulaşmaması halinde patlak vermesi muhtemel olan savaştı. Bu konuyu ele alırken de herhalde iki tarafı da dengeli bir şekilde sunmak kaygısıyla, Osmanlı tarafında Trabzon Limanı'nı ve savaştaki olası rolünden, Rus tarafında ise Gürcistan'ın başkentı Tiflis'i ve orada toplanmaya başlayan birliklerden bahsetmeye karar vermişti.

ŞARK OLAYLARI

Divanhane. – İstanbul konferansları iki ayrı safhada gerçekleşti. Hazırlık niteliğindeki ilki Rus sefaretinde düzenlendi ve buna Türk temsilciler alınmadı. Onların da kabul edildiği genel katılımlı olan ikincisi ise Tersane'deki Divanhane'de toplandı. Son sayımızda hazırlık konferansının açılışının görüntüsünü vermiştik; bugün ise daha önce de belirttiğimiz üzere 23 Aralık günü Bahriye Nezareti'nin konağında gerçekleşen genel katılımlı konferansın açılışını resmediyoruz.

Düzgün bir şekilde inşa edilmiş olup Arap tarzında tezyinatı bulunan bu konak, İstanbul'un limanı olan Haliç'in sahilinde bulunan Kasımpaşa varoşunun alt tarafında yer almaktadır. İç mekânlar gayet iyi düzenlenmiş, tezyinatın ise pek bir eksiği bulunmamaktadır. Konferansın toplandığı salonun dekorasyonu, konferansın genel toplantısının açılışını temsil eden iki sayfalık büyük resmimizden de anlaşılacağı gibi gayet zengindir. Sağda muhteşem bir şekilde süslenmiş güzel bir şömine, karşısında bir kalorifer, halılar, ihtişamlı perdeler, bir tarafı limana bakan ve şahane bir manzaraya açılan büyük pencereler. İstanbul'un bütün panoraması insanın karşısında duruyor. Solda Süleymaniye Camisi'nin minarelerinin arkasında Seraskerat Kulesi sivriliyor. Ardından da dördüncü tepenin üzerinde Mehmed'in dev camii görünüyor, daha sağda ise Fener'de Sultan Selim'inki. Ondan sonra da Haliç'in en dibinde padişahların saltanatlarının başında Osman'ın kılıcını kuşanmak için geldikleri caminin güzel kubbeleriyle şirin Eyüp varoşu.

Konferans öğleyin açıldı. Bütün murahhas üyeler yerlerindeydiler ve gayet ayrıntılı olan resmimiz onları 23 Aralık gününün bu ilk oturumunda tam olarak bulundukları yerlerde göstermektedir.

Daha önce de söyleme fırsatını bulduğumuz üzere murahhas üyeler, Fransa için Sayın de Bourgoing[3] ve de Chaudordy;[4] İngiltere için Sayın Elliot[5] ve Salisbury;[6] Almanya için Sayın de Werther;[7] Rusya için Sayın İgnatiyev;[8] Avusturya için Sayın Zichy;[9] İtalya için Sayın Corti[10] ve Calice;[11] nihayet Türkiye için Dışişleri Bakanı Safvet Paşa[12] ile Edhem Paşa'dan oluşuyor.[13] Murahhas üyelerin masasının arkasında özel bir masada görünen sekreterler ise Karateodori Efendi,[14] Serkis Efendi[15] ve Fransız sefareti birinci kâtibi Sayın de Mouy[16] idi.

Diplomatların bir araya geldiği bir konferansın toplantının yapıldığı ülkenin Dışişleri Bakanı tarafından başkanlık edilmesi âdetine uygun olarak Safvet Paşa başkanlık ediyordu. Geçen hafta bu devlet adamının portresiyle özgeçmişini vermiştik. Dolayısıyla tekrarlamamıza gerek yok.

Edhem Paşa. – Resmini bu sayının kapağında verdiğimiz diğer Türk murahhası, takriben elli dört yaşında bir zattır. Üç sene boyunca Madencilik Okulu'nda okuduğu Fransa'da eğitim görmüştür. Türkiye'ye döndüğünde yüzbaşı rütbesiyle ordunun genelkurmayına dahil edilmiş, hızlı bir şekilde albaylığa yükselmiş ve ardından kuruluşu esnasında Madenler Meclisi'ne üye olarak atanmıştı. 1849'da padişahın yaveri olmuş, kısa bir müddet sonra da Mabeyin feriki olmuştu. Bu arada tuğgeneralliğe, ardından da tümgeneralliğe yükseltilmişti. 1854'te komiser sıfatıyla Sırbistan Prensi Aleksandar Karayorgiyeviç'e bu ülkeye verilen ayrıcalıkları teyit eden hatt-ı şerifi götürmekle görevlendirildi. 1856'da saraydaki görevinden istifa eden Edhem Paşa, Meclis-i Vala-yı Tanzimat üyesi tayin edilmiş, ardından da müşir rütbesiyle hariciye nazırlığına getirilmişti. Bu görevde sadece bir sene kaldı. O tarihten beri ülkesinin meselelerinde mütemadiyen önemli bir rol oynama devam etmiş, en son Şura-yı Devlet başkanlığına tayin edilmiştir. Konferansın başlangıcından önce Berlin'de sefirdi. Bu görevde yerine Halil Bey gelmiştir.[17]

Fakat konumuza dönelim.

Türk anayasasının ilanı. – Murahhaslar bir müddetten beri toplantı halindeyken birden bire top sesleri duyuldu. Bunun üzerine ayağa kalkan Safvet Paşa konuştu: "Duymakta olduğunuz top atışları Türkiye'nin vaziyetini değiştirecek olan bir anayasanın ilanını haber vermektedir". Gerçekten de tam o anda Paşa Kapısı da denen ve sadrazamın sarayıyla Hariciye Nezareti vazifesi gören Bab-ı

İstanbul. – 23 Aralık 1876 günü Bab-ı Âli'de Osmanlı Anayasası'nın ilanı.

Abdullah Biraderler'in bir çiziminden.

Âli'de muhteşem bir tören gerçekleşmekteydi.

Bu bina, sarayın şehir tarafındaki surlarıyla Yeni Cami arasında bulunmaktadır. Etrafında kemerli bir avlu yer almaktadır. Kemerlerin altına halılarla kaplı ve bayraklarla süslenmiş pek geniş olmayan bir sahne inşa edilmişti. Bu sahnenin etrafında nazırlar, devlet erkânı, ulema ve imparatorluğun muhtelif milletlerinin başları yer almıştı. Bunların arasında ekümenik patrik sırmalı büyük bir kırmızı elbise, başında Bizans tacı ve elinde asasıyla duruyordu. Sahnenin sağında ve solunda Sadrazam Midhat Paşa ile başlıca görevi şeriatı yorumlamak olan şeyhülislam duruyordu. Bütün bu şahsiyetler tören üniformalarını giymişlerdi. Yağmur yağıyordu, fakat bu durum etten duvar oluşturmuş olan askerlerin durdurduğu muazzam kalabalığı oraya gelmekten men edememişti.

Öğleden sonra saat bir civarında boru sesiyle padişahın sır kâtibi Said Bey'in[18] getirdiği hatt-ı hümayun ile anayasa metninin gelişini haber verdi. Bu şahıs tören kayığından Sirkeci iskelesinde indi. Hemen ata bindi ve etrafını mabeyinciler, saray muhafızları ve padişahın teberdarlarından oluşan bir alay sardıktan sonra harekete geçti. Said Bey sağ elinde göğsüne doğru padişahın iradesiyle anayasanın metninin bulunduğu taşlarla işli sırmalı kumaştan keseyi tutuyordu. Gelişini haber veren boru sesi Bab-ı Âli'nin avlusunda duyulur duyulmaz Midhat Paşa ile şeyhülislam onu karşılamak üzere yürüyerek binanın kapısına kadar ilerlediler. Orada Said Bey emanetini sadrazama teslim etti. O da keseyi dudaklarına götürdükten sonra Divan-ı Hümayun amedcisi Mahmud Bey'e emanet etti.

Alay sahneye doğru ilerledi. Mahmud Bey tek başına çıkıp ayakta hatt-ı hümayun ile anayasa metnini yüksek sesle okudu. Ardından Bab-ı Âli'nin duacıbaşısı dualar okuduktan sonra Midhat Paşa, metnini geçen haftaki "haftanın tarihi" bölümümüzde verdiğimiz nutku irat etti. Konuşmaya başladığında Bab-ı Âli'nin gönderine bayrak çekildi ve karadaki bataryalarla Boğaz'daki zırhlılar yüz bir pare top atışıyla yeni anayasayı selamladılar. Divanhane'de ilk genel konferans için toplanan murahhasların duydukları top atışları işte bunlardı.

Trabzon. – Bu arada, bir taraftan anlaşmanın ve barışı muhafaza etmenin yolları aranırken, diğer taraftan da hummalı bir faaliyetle savaş hazırlıkları sürüyor. Türkler her yerde kuvvetlerini topluyorlar ve bunların toplamı *Ceride-i Havadis*'in muhtemelen mübalağalı rakamını (dokuz yüz bin nefer) bulmuyorsa da, gene de çok yüksek bir mertebeye varacağı kesindir. Sadece Tuna boyunca Silistre, Rusçuk, Varna, Şumla ve birkaç başka yerde yüz seksen binin üzerinde mükemmel birlikler toplanmış durumda. Serasker Abdülkerim ile Alexinatz galibi Ahmed Eyüb [Paşalar], birincisi Şumla'da, ikincisi ise Rusçuk'ta hazır durumdalar. Mustafa Paşa'yla birlikte Samih Paşa, Anadolu'da zaten toplanmış olan birliklere kumanda etmek ile görevliler; bir görüntüsünü verdiğimiz Trabzon'da ise küçük bir filo oluşturulmuş. Çok eski bir geçmişe sahip olan bu şehir, adını trapezi andıran şeklinden alıyor. Önce Sinop'un bir kolonisi, sonra da sırasıyla Polemosların Pontus'unun metropolü, bir harabe ve şövalye romanlarının meşhur bir imparatorluğunun başkenti olduktan sonra bugün bir paşalık merkezi ve Anadolu'nun Karadeniz'deki en önemli ticaret noktası konumundadır. Kente hâkim kaleye daha yeni Türkiye'nin Ermenistan'a reva gördüğü muameleyi biraz düzeltmek için konferans murahhaslarına bir rapor vermiş olan İstanbul'un başlıca Ermeni gazetelerinin yayın yönetmenleri yollanmış ve kapatılmıştır.

Fakat deniz kuvvetlerinin yolladığı tek yer Trabzon değil. Bütün Türk donanması hareket halindedir ve Rusya'nın karşısına çıkarabileceğinden kat kat üstündür. Önce Çeşme'de 1770'te yanarak, sonra Navarin'de, sonra da Kırım Savaşı esnasında Sinop'ta üç kez yok olmuş olan bu donanma tamamen yeniden oluşturulmuştur. 1867'de beşi zırhlı olmak üzere elli iki buharlı sefine ve firkateyn içeren yüz altmış üç gemi mevcuttu. O zamandan beri de bu rakam daha da artmıştır. Donanmanın başında Hobart Paşa bulunmaktadır.

Hobart Paşa. – İngiliz'dir. İlkönce kilisede görev alıp 1849'da vârissiz ölen ağabeyinin unvanını ve Lordlar Kamarası'ndaki yerini alan Buckingham kontunun üçüncü oğludur.[19]

1835'te donanmaya girmiş, 1855'te kaptan olmuş ve cesur hareketleriyle dikkat çekmiştir. Amerikan İç Savaşı esnasında Amerikan limanlarının ablukasını on sekiz kez delmeyi başarmıştır. 1867'de Osmanlı hükümetinin hizmetine tuğamiral rütbesi ve paşa unvanıyla girmiştir. Girit ayaklanmasının en şiddetli döneminde Yunanların adaya yardım göndermelerine mani olmakla görevlendirilmiş ve *Enosis* ile gözü pek kaptanının başarılarına son verdi. 1869 başlarında tümamiralliğe yükseltilmiş ve üç ay sonra oramiralliğe terfi ile Akdeniz'deki Türk filosunun başına getirilmiştir. Savaş çıkacak olursa, kendisinden daha önceki başarılarına layık hareketler beklemek gerekir.[20]

Tiflis. – Ne var ki Türkler silahlanıyorsa, Ruslar da boş durmuyor. Her gün daha da büyüttükleri Prut Nehri üzerindeki kuvvetli orduları biliniyor. Asya'da ise çok sayıdaki birliklerini Gürcistan'da hazırlıyor ve topluyorlar. Sınırda General Loriss Melikoff'un kumandasında yakında her yandan gelen yedeklerle seksen bine çıkacak olan yetmiş bin neferlik bir orduları bulunuyor. Resimlerimizden biri bir yedek asker birliğinin Transkafkasya'nın askeri hükümetinin merkezi Tiflis'e varışını temsil etmektedir.

Tiflis, Bagratlı hanedanının son temsilcisinin burayı bütün topraklarıyla terk etmesiyle birlikte asrın başından beri Rusya'nın elinde bulunuyor. Yeşillikten yoksun sarp kayalıkların arasında sıkışmış olan bu şehrin genel görüntüsü pek hoş değildir. Kur adında bir nehir ortasından geçiyor. Tiflis'te iki şehir bulunuyor: Bunlardan biri Kur'un sağ yakasındaki Rus kentiyle nehrin sol yakasında ve biraz da diğer yakaya taşan Asya kenti. Pek

tabii olarak Rus kenti, geniş, havadar ama görmeye değer pek az anıtla süslenmiş caddelerin oluşturduğu güzel mahalleler. Dikkat çekenler sadece vilayet konağı, Kafkas Müzesi ve tiyatro, o da zar zor! Asya kentinde ise aynı zamanda dükkân vazifesi gören atölyelerin önlerini işgal ettiği küçük evlerin sıralandığı sokaklar labirenti olan çarşı gayet ilginçtir. Bay Ernouf'a göre insan orada "en çeşitli tüccar tiplerini görebiliyor: Bazıları şimdiden Avrupai kıyafet kullanan Kafkas ticaretinin kralları Ermeniler; neşeli ve pırıltılı yüzleriyle Gürcüler; kızıl sakalları ve koyun postundan dev takkeleriyle kolay tanınan Tatarlar; hızla yeşermiş gibi duran ve başlarındaki yüksek serpuşlarla daha da uzun gözüken sırık gibi zayıf İranlılar"...[21]

Tiflis'in ucunda eski kalenin duvarlarına dayanan gayet hoş bir vaha gibi duran botanik bahçesi bulunuyor. Şehrin takriben yüz bin nüfusu var. Adını sur içindeki kaplıca sularına borçlu. Gerçekten de eskiden adı Tbilis-Kalaki, yani sıcak kent idi ve bundan da Tiblis ve Tiflis türemiştir.

DİPNOTLAR

1 Sinan Kuneralp (yay. haz.), *Témoignages diplomatiques français sur la conférence de Constantinople (décembre 1876-janvier1877)*, İstanbul, Isis, 2013.

2 Edhem Eldem, "Bir Biyografi Üzerine Düşünceler: Edhem Paşa Rum muydu?," *Toplumsal Tarih*, 202 (Ekim 2010), s. 22-32.

3 Jean-François-Guillaume, comte de Bourgoing (1821-1885), 1875-1877 tarihleri arasında İstanbul'da Fransa sefiri.

4 Jean-Baptiste Alexandre Damaze de Chaudordy (1826-1899), Fransız diplomat.

5 Sir Henry George Elliot (1817-1907), 1867-1877 tarihleri arasında İstanbul'da İngiltere sefiri.

6 Robert Gascoyne-Cecil, 3rd Marquess of Salisbury (1830-1903), 1874-1878 tarihleri arasında Hindistan'dan sorumlu devlet bakanıyken İstanbul Konferansı'na murahhas aza olarak atanmıştı.

7 Karl von Werther (1809-1894), 1874-1877 tarihleri arasında İstanbul'da Almanya sefiri.

8 Nikolay Pavloviç İgnatiyev (1832-1908), 1864-1877 tarihleri arasında İstanbul'da Rusya sefiri.

9 Kont Ferenc/Franz Zichy zu Zich und von Vasonykeö (1811-1900), 1874-1880 tarihleri arasında İstanbul'da Avusturya sefiri.

10 Luigi Corti (1823-1888), 1878-1885 tarihleri arasında İstanbul'da İtalya sefiri.

11 Yazar bu kişiyi İtalyan hayetine dahil ederek yanılmaktadır. Heinrich Joseph Aloys Graf von Calice (1831-1912), 1880-1906 tarihleri arasında İstanbul'da Avusturya sefiri olmuştur.

12 Mehmed Esad Safvet Paşa (1814-1883), Aralık 1876-Haziran 1877 tarihleri arasında hariciye nazırı.

13 İbrahim Edhem Paşa (1818?-1893), Nisan-Aralık 1876 tarihleri arasında Berlin'de sefir, ardından da Ocak-Şubat 1877'de Şura-yı Devlet reisi ve Şubat 1877-Ocak 1878 tarihleri arasında sadrazam.

14 Alexandre Caratheodori ya da Aleksandr Karatodori (1833-1906), dönemin Hariciye Nezareti müsteşarı.

15 Hariciye Nezareti genel sekreteri.

16 Kont Charles de Mouy, 1875-1880 tarihleri arasında İstanbul'da Fransız sefaretinde birinci kâtip.

17 Edhem Paşa'nın bu biyografisi neredeyse kelimesi kelimesine dönemin meşhur biyografik sözlüklerinden Vapereau'daki bilgilerden alınmıştır (Gustave Vapereau, *Dictionnaire universel des contemporains, contenant toutes les personnes notables de la France et des pays étrangers*, Paris, Hachette, 1858, c. I, s. 611-612).

18 Mehmed Said Bey (1838-1914), Mabeyin kâtibi, geleceğin yedi kere sadrazam olacak olanı Mehmed Said Paşa'sı.

19 Yanlış bilgi: Buckingham değil, Buckinghamshire kontunun oğluydu.

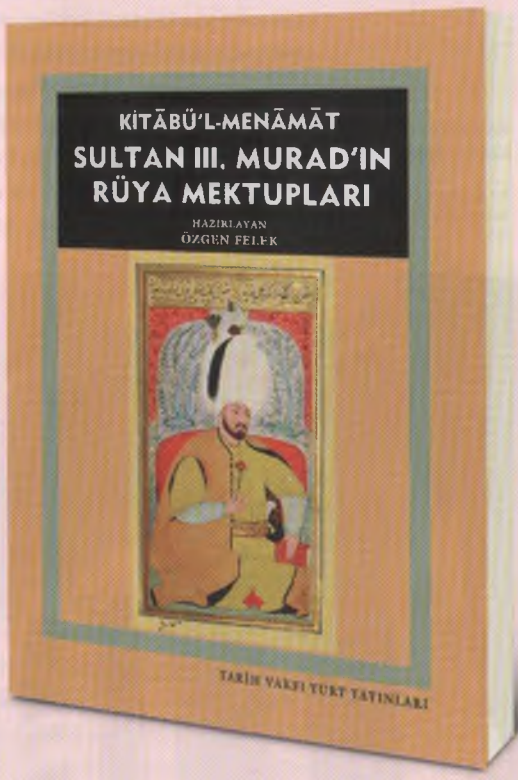
20 Bu biyografik bilgiler de olduğu gibi Vapereau'dan alınmıştır: Gustave Vapereau, *Dictionnaire universel des contemporains, contenant toutes les personnes notables de la France et des pays étrangers*, Paris, Hachette, 1880, c. I, s. 611-612942-943.

21 Alfred-Auguste Ernouf, *Le Caucase, la Perse et la Turquie d'Asie, d'après la relation de M. le baron de Thielmann*, Paris, E. Plon, 1876.

KİTĀBÜ'L-MENĀMĀT

SULTAN III. MURAD'IN RÜYA MEKTUPLARI

Rivâyet edilir ki, Sultan III. Murad (1546-1595) hakiki bir Hak dostu olduğuna kanaat getirdiği Şüca Dede isimli bir şeyhe intisab edince, rüyalarını mektuplar halinde ona göndermeğe başladı. Daha sonraları Mirahur Nuh Ağa, Sultan Murad'a ait olduğunu iddia ettiği yüzlerce mektubu, Sultan'ın vefatından bir kaç sene evvel bir yazma eserde toplamıştır. Elinizdeki kitap, Nuh Ağa'nın Sultan'a atfettiği bu mektupların çevriyazıya aktarılmış halidir. Gizemli bir rüya ile mütevazi bir derviş olarak seyr ü sülûka giren Sultan Murad'ın Alem-i Misâl'deki maceralarını adeta menkabevî bir özellik yükleyerek nakleden metin, onu hem zamanın kutbu bir veli, hem de yeryüzünde Allah adına hüküm sürmek üzere seçilmiş bir sultan olarak resmeder. Şeyhler ve müritleri arasındaki mektuplaşma geleneğinin çok özel bir örneğini sergileyen eser, kullarından birine mürit olan bir sultanın iç dünyasına, özel hayatına, devrin politikalarına ve saray içi dinamiklerine de bir pencere açar. Kitbü'l-Menmt, bütün bu özellikleriyle sadece Osmanlı tasavvufu, edebiyatı, tarihi ve dili için değil, Dünya edebiyatı için de oldukça kıymetli, nadide bir metindir.



Vakıf Merkezi
Zindankapı Değirmen Sokak No:15 Eminönü / İstanbul
T (212) 522 02 02 F (212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr / info@tarihvakfi.org.tr

Ankara İrtibat Bürosu
Selanik Caddesi Tankut İş Merkezi No: 82/30
06420 Kızılay-Ankara
T (0312) 424 05 10 / 424 00 50

TARİH VAKFI

CEM-İ İANE:

KASTAMONU'NUN BÜYÜK SAVAŞ'TA İMARI

ZELİHA ETÖZ - TAYLAN ESİN

Savaştan önce güçlü bir İttihad Terakki "sivil toplum" ağının bulunduğu Kastamonu'da, Hilal-i Ahmer, Donanma-i Osmani Muavenet-i Milliye gibi hayır cemiyetleri için jandarma eşliğinde yardım toplanmış; Atıf ve Hasan Fehmi'nin yürüttüğü tehcir sırasında ise, cem-i iane ikinci aşamaya evrilmiştir: Memur, yerel yönetici, tüccar ve din adamlarından müteşekkil, İT yanlıları, cem-i iane komisyonlarında ve emval-i metruke yağmasında yer almış; aynı dönemde menşei belirsiz önemli miktarda kaynak, komisyonlar aracılığıyla, Kastamonu'da onlarca kamu binasının yapımına sarf edilmiştir.

1838 Osmanlı-İngiliz Antlaşması'ndan sonra Osmanlı pazarının açılması, zaten büyük ölçüde başlamış olan bir süreci, yani Avrupa'dan yoğun ithalatın etkisiyle Osmanlı sanayi ve zanaatlarının gerileyişini hızlandırmış, birçok yerde temel sanayi olan eğirme ve dokuma kolları zarar görmüştü.[1] "Kastamonu'nun en önemli üretim ve ihraç malı dokumalarıydı."[2] "19. yüzyılın sonlarında Avrupa'nın tiftiğe talebinin azalması... Kastamonu'yu ekonomik açıdan sarsmış, ...İstanbul gazetelerinde... Kastamonu'nun Anadolu'nun başka merkezlerine oranla ticari açıdan geri kaldığını kaydeden haberler yer"[3] almıştır.

En önemli geliri tarım ve hayvancılık olan Kastamonu, 19. yüzyıldaki altyapı gelişmelerinden de istifade edememişti. Örneğin Ankara'nın öşür geliri 1879'da 6,4 milyon kuruştan 1904'te 20,9'a çıkarken, aynı dönemde Kastamonu'nunki 10'dan sadece 14,1'e çıkmıştı.[4] Bunun sonucu olarak, kırılgan bir ekonomisi vardı: Şubat 1911'de validen alınan şifrede, "Şıta emsalsiz surette icra-ı şiddet ediyor. Ahali işsizlikle açlıktan bitab kaldı. Birkaç günden beri bargir eti yenilmekte ve bu da bulunmamağa başladı. Muhtacine muavenet için laakal [=en az] 30 bin kuruşa ihtiyaç vardır. ... Bu meblağın... tehiri vukuunda açlığın sevk-i ıstırarıyla [=zoruyla] namatlub ahvalin tahaddüsünden [=istenmeyen olaylardan]... endişe edi[ildiği]" bildirilir.[5]

Merkezdeki iki bini aşkın Ermeni nüfus, tiftik, yün, pamuk ve tütün ticaretiyle uğraşırdı. İki gayrimüslimin müşterek işlettiği bir antimon madeni vardı.[6] Başka bir kaynağa göre, yerli Rumlar iplik, daha zenginleri tiftik tüccarıydı. Orta halliler ise, terzi, demirci, kuyumcu vs. gibi zanaatkârdı. Ermeniler tuhafiye, demir ve dokuma toptancılarıydı. Türkler ise, yemenicilik, demircilik, bakırcılık, kalaycılık, manavlık, urgan/kenevircilik, bakkallık vs. yapardı.[7]



Kastamonu Kütüphanesi.

Fotoğraflarla Kastamonu 1894-1995.



Kastamonu Bimarhanesi. 1916 senesine ait Kastamonu Vilayeti hatırası.

Albüm 000141, s. 04.

1908'de İT organı *Köroğlu*'nda "milli ekonomi" konusunda çıkan "Tembellik" başlıklı " ... yazıda Kastamonu'da 175 i geçen kahvehanenin bulunduğu... hatırlatılarak yabancı [-?gayrimüslim] tüccar ve esnafın ticari faaliyetleri örnek gösterilip Kastamonu halkının sanat ve ticarete karşı duyarsızlığı dile getirilmektedir."[8] Müslüman tüccarın birleşerek başlattığı bir dizi ticari girişim, başarısızlıkla sonuçlanmış; Rehber-i Terakki, Terakki-i Ziraiyye Şirket-i Osmaniyye, 1914'te açılan Teavün Bankası ve 1916'da açılan Milli Ticaret Anonim Şirketi batmıştır.[9] Savaş sırasında kurulan şirket sermayelerinin mahreci bir yana, Kastamonu'da "milli sermaye" yoktu ve oluşmadı. Aksine, gayrimüslimler lehine eşitsiz bir gelişme başladığı, Ermenilerin 1899'da şehir merkezinde ruhsatsız yeni mahalleler kurmaya çalıştıkları anlaşılıyor.[10]

ATIF KASTAMONU VALİSİ

Müslüman nüfusu görece yoğun olan vilayet, savaş başladığında, orduya çok sayıda asker verdi. Ekonomisinin daha da kötüye gitmesi beklenirken, savaşın ikinci yılında, 1915 Eylül'ünde Mustafa Atıf (Bayındır)'ın valiliğe tayiniyle Kastamonu'da önemli gelişmeler olmaya başladı.[11]

"18.10.1915['te] .... İttihad ve Terakki, [Donanma-i Osmani] Muavenet-i Milliye, Müdafaa-i Milliye, Hilal-i Ahmer cemiyetleri ile Ticaret ve Ziraat odaları mensupları şehre 1,5 saat uzaklıkta... valiyi karşılamışlardır." Atıf hizmetlerine hemen başlamış; Kasım 1915 tarihli *Kastamonu* gazetesine göre, "... şehir merkezinde... darülleytam açılma[sı] ...amacıyla] ...iki komisyon kurulmuştur. Cem-i iane Komisyonu Şeyh Ziyaettin Efendi'nin başkanlığında Hilmi, Hasan Fehmi, Hacı Tevfik, Hacı Halit ve Hacı Ahmet efendilerden teşekkül ettirilmiş... Levazım-ı Tesisiye ve İaşe Komisyonu da Hasan Fehmi, Hamdi, Hilmi ve Mehmet beylerden meydana gelmiştir. ... Yetimhanenin yanı sıra... Vali, İttihad ve Terakki Cemiyeti için kulüp binası yapılmasını istemiştir. Bu maksatla biri inşaat diğeri maliye olmak üzere iki komisyon kurulmuş... İttihad ve Terakki binası için Kastamonu, Sinop ve Çankırı livalarındaki memurlardan ve sivil halktan çok miktarda bağış toplanmıştır." Vali, "diğer başarılı hizmetlerinin yanında levazım ve eşya tedariki konusunda gösterdiği başarıdan dolayı 1. rütbeden Mecidi nişanı ile [Ağustos 1917'de] taltif edilmiştir".[12]

Atıf, 1915'te Ankara'dan Ermenilerin tehcir edilmesini istemeyen Mazhar'dan boşalan valiliğe vekâlet etmiş, Ankara'da tehciri gerçekleştirdikten sonra, bazı iddialara göre,[13] aynı şekilde tehcir emrini yerine getirmediği için azledilen Vali Reşid'in yerine Kastamonu'ya asaleten atanmıştır. Bir kaynağa göre, "yüzbaşılıktan emekli, ... cidden İttihatçı fedai[si]"[14] olan Atıf, Alman belgelerine göre, "İsmail Canbolat'ın has adamı, fanatik bir milliyetçi ve Ermeni düşmanıdır."[15]

YATIRIMLAR

Atıf'ın başlattığı kampanya sonrasında, Kastamonu'da, 1916-17'de yüksek maliyetli binaların temeli atılır, eksik/yıkık olanlar tamamlanır veya onarılır; bir kısmının da yapımına başlanır ve kısa sürede bitirilir:

İttihat ve Terakki (İT) Kulubü (Türk Ocağı):[16] Temeli 1916'da atılmış; "ülke savaş yıllarında olmasına rağmen bina hızlı bir biçimde tamamlanarak 27 Nisan 1917 tarihinde Sultan V. Mehmed Reşad'ın tahta çıkışının yıldönümü olan günde kutlamalar çerçevesinde açılışı gerçekleşmiştir."[17]

Milli/Memleket Kütüphanesi: "1916 yılında... Vilayet Azası Tevfik[den]... oluşan bir heyet kurularak inşaat hazırlıklarına başlanılmış; ...inşaatı, bilinmeyen nedenlerle aksamış,... tamamlanması 1924 yılını bulmuş[tur]."[18]

Kışla: "...1880'de oturulamayacak hale gelen piyade kışlası ile süvarile-



Hapishane.

Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi.

6. madde, "iane... cem ve derci muamelatına polis ve jandarma ve tahsildarların iştiraki"ni, 5. madde ise "bilumum memurinin kendilerine müracaat eden ashab-ı masalihden işbu nizamnamenin tecviz ittiği ahvalde dahi her ne suret ve maksatla olur ise olsun iane taleb ve ahz"ını yasaklıyordu. 5. madde sadece vatandaşın müracaatı halindeki iane taleplerini engellemeye yönelikti.

re ait diğer kışla... uzun süre onarılamamış, Balkan harbi esnasında kente gelen askerler medrese ve camilerde konaklamak zorunda kalmıştır. Bu nedenle kışlaların tamiri için vilayet ileri gelenlerince komisyon kurularak önce piyade kışlasının inşaatına başlanılmıştır. ...Padişahın cülus günü olan 1916 yılı nisan ayının 14'ünde ... iki seneye yakın zamandır inşaatı süren kışlanın... açılışı yapılmıştır."

Sivil sağlık tesisleri: "Genel hastane civarında 1916 yılın[da] ... açılmış bir tecridhane ve bir muayenehanenin olduğu, yine 1916 yılın[da] ... bir bimarhanenin açılışının yapıldığı bilinmektedir."

Askeri Hastahane: " ... 1917 yılında padişahın cülusu nedeniyle temeli atılan [ve] 1921 yılında açılan [bina] beş yüz yataklı[dır]".[19]

Merkez hapishane ve tevkifhanesi: 1916 tarihinde onarılmıştır.

Sanayi Mektebi: "Yapımına 1912 yılında başlanılan "... binaya 4 yıl süren inşaat tamamlanmadan 11 Kasım 1915'te taşınılmış, ... açılış töreni 1916'da Vali Atıf Bey tarafından yapılmıştır."[20]

Eğitim kurumları: Kaza ve nahiyelerde yatılı okul ve yurtlar açılmış; "Kastamonu [Vilayeti genelinde] 1914 yılında okullaşma oranı binde 79 iken bu rakam 1916 yılında binde 109'a yükselmiştir."[21]

Darüleytam: 18 Aralık 1915'te açılmış, 1916'da kapasitesi 500'e çıkarılmıştır.[22] Nisan 1917'de toplam 38 müstahdem ve 600 öğrencili iki darüleytam vardır.[23]

Hastahane ve yetimhane gibi ihtiyaçlar, savaş koşullarında oldukça masraflı girişimlerdir. Örneğin Darüleytam'a 100 bin kuruş harcanmış, kışlaya ise 9500 lira keşif bedeli biçilmiştir. İT Kulüp binası ve Milli Kütüphane inşaatına bile kaynak ayrılabilmesi ise, bir refah göstergesidir.

Oysa ki, 1911'deki açlık tehlikesi, Şubat 1917'de sürüyordu: Ankara Valisi Reşid, Dâhiliye'ye, "Çorum Yozgad sancaklarının sene-i haliyedeki zehair fazlası üçüncü orduya(?) terk edildiğinden... elyevm mevcudu kalmamakta ve mevcut vilayetlerin dahi vilayet ihtiyacat-ı umumisine bile kifayet etmeyecek derecede cüziyat kabilinde bulunmakta olduğundan [Kastamonu'ya bağlı] Sinob ve mülhakatı ihtiyacatının vilayetce tedarik ve temini[nin] kabil olamayacağı[nı]" bildirir.[24]

Barış dönemindeki sermaye birikimi gayrimüslim tüccarlara bağlı olan, geçimlik tarım ve zanaatla uğraşan Müslüman nüfusunun önemli kısmını cepheye gönderen (Çanakkale'deki şehit sayıları bunun göstergesi sayılır), kış/savaş koşullarında "ahali[si] işsizlikle açlıktan bitab" kalan bir Anadolu kentinde bu hummalı imar faaliyetinin mali kaynağı ne olabilir? Bu yazıda bu soruya cevap arayacağız.

CEM-İ İANE

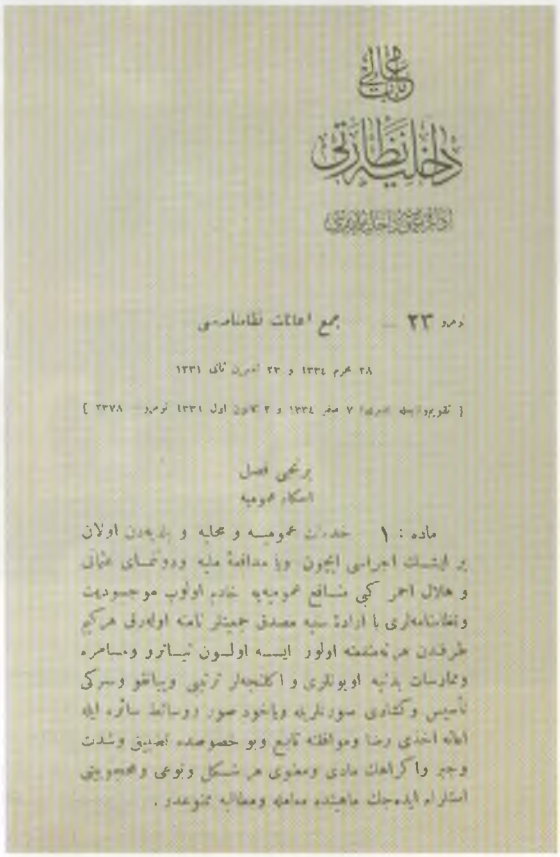
Kaynakları toplayan "cem-i iane komisyonu" olduğuna göre, aslında cevap açıktır. Açık olmayan veya daha az bilinen, dönemin "iane" uygulamalarıdır. Bu nedenle, başlarken imparatorlukta 1900-1915 dönemindeki yardım toplamanın ne anlama geldiğini ve uygulamadaki biçimlerini ele alacağız. Ancak daha önce "iane"/"bağış" kavramı üzerinde biraz durmak gerekir.

Konunun sosyoloji literatüründeki öncüsü sayılan Mauss, "hibe"nin, yörüngesinde verme-alma-geri verme zorunluluklarıyla örülü "toplam



Kastamonu Mekteb-i Sanayi. 1916 senesine ait Kastamonu Vilayeti hatırası.

Albüm 000141, s. 01.



Cem-i İane nizamnamesi.

BOA.

yükümlülükler sistemi"nin işlediği bir mübadelenin dikkate değer özgül bir örneği olduğunu yazar. Karşılıklı yükümlülüklerle neyin, ne zaman verileceğinin ve iade edileceğinin, toplumsallığın parçası olmakla içselleştirilen bir işleyişi vardır. Sürecin herhangi bir aşamasındaki bir ihmal ya da ihlal, beraberinde topluluk içindeki saygınlığın yitirilmesini getirir. Hibede içerilen zorunlu-gönüllülük ruhu, verenin-alanın-geri verenin hiçbir koşulda maddi zenginlik elde edememesi ilkesi ile bütünlenir ve hibeyi karşılık beklememenin, yani cömertliğin temsili yapar.[25]

Bilindiği üzere, hibe, 19. yüzyıldan itibaren yüz yüze olma niteliğini bir miktar kaybetmiş, anonimleşmiş, hayırseverlerden kurum/kuruluşlarca toplanarak onlar açısından meçhul bir kitleye dağıtılmaya başlamıştır. Yine de bu türden "sosyal sorumluluk projeleri" hayırseverlere itibar kazandırmaya devam etmiş; iane vermeyenlerse, itibar kaybı ve daha da hayati badirelerle karşılaşmışlardır.

20. yüzyılda bilinen ilk iane seferberliği, Hicaz Demiryolu inşaatıdır. 1877-78 savaş tazminatının hâlâ ödendiği ve devlet gelirlerinin Düyun-ı Umumiye kanalıyla alacaklılara aktarıldığı bir dönemde, 1900 yılında ilan edilen irade-i seniyye, önceki demiryolu girişimlerinin mali nedenlerle akamete uğradığı da düşünülürse, "çılgın" bir projeydi. Ancak Abdülhamid finansman kaynağını öngörmüştü. 4-4,6 milyon lira olarak hesaplanan maliyetin, %30'u yurtiçi/dışı ianelerden, %42'si memur maaş kesintileri ve "iane vergisi" denilen kelle vergisinden sağlanmıştır. Cem-i iane faaliyetinin İT döneminde kazanacağı nitelik, bu kampanyada kendini göstermeye başlamıştır: "Ülke içinde toplanan paraların dönem dönem, bağıştan öte cebri bir boyut kazandığı doğrultusunda iddialar bulunmaktadır. Örneğin... Suriye'de her kazada iane komisyonunun toplamak zorunda olduğu asgari miktarlar belirlenmişti. Komisyonlar bu miktarlara ulaşabilmek için her köye düşen payı keyfi bir biçimde saptıyorlardı. ...Söz konusu miktar gerekirse inzibat yardımıyla toplanıyor, 'bağıştan' kaçanlara tutuklamaya varan yaptırımlar uygulanıyordu."[26]

İane toplama, II. Meşrutiyet döneminde, İT'nin güdümünde kurulan Hilal-i Ahmer (HA, üçüncü kuruluşu 1911), Müdafaa-i Milliye (MM, 1913-19) ve Donanma-i Osmani Muavenet-i Milliye (DOMM, 1909-19) gibi cemiyetlerin faaliyetleri ile hız kazanmış; kampanyalar, özellikle de azınlıklara

dayatılan "önemli bir sosyal baskı aracı"na[27] dönüşmüş; yardımın hem toplanma hem de sarf biçimleri dikkat/tepki çekmeye başlamıştı.

Unutmamak gerekir ki, toplumsal karşılıklılık her zaman simetrik bir mekanizma değildir. Toplumun bazı kesimlerinin, saygı/ itibar kazanmak için bu mübadelede daha "hassas" olmaları beklenir.[28] Örneğin azınlıklar için yardım, adeta bir samimiyet sınavıdır:



Atatürk Türk Ocağı binasında.

Lütfü Seymen Koleksiyonu.



"Azınlıkların milli... yardım kampanyalarına ... katılmaları ...Türkiye'nin sadık vatandaşları olduklarının birer kanıtı olarak kabul edildi... THK'na, Kızılay'a, ÇEK'na bağışlar yıllar boyunca devam etti."[29] Özellikle kriz dönemlerinde, kampanyaların dışında kalmak, toplumdan iki kat dışlanmak hatta tehdit edilmek riski taşıyordu: Örneğin "[1914'te] 'Rum Patriğine Açık Mektup: Boykot Müslümanların Hakkı Değil Midir" başlıklı ... risale[sinde] ... [Hüseyin Kazım] 'Patrik Efendi! ... Kaç Rum Donanma Cemiyeti'ne para verdi? İki milyon kişi için beş tane hiçtir. İstisna bile değildir. Madumdur [=Yoktur].' diye hesap sorar."[30]

Fedakârlıktan toplumsal tanınma isteğine uzanan duygu yelpazesi, katılım için zaten yeterli bir saikti. Çanakkale Savaşı sırasında ve tehcir öncesinde, Ermeniler, Hilal-i Ahmer'e cömert bağışlarda bulunuyorlar, İstanbul ve taşrada hükümetçe düzenlenen iane sergilerinin en iyi müşterilerini oluşturuyorlardı.[31]

İANE NE KADAR GÖNÜLLÜ?

Yelpazenin diğer ucunda ise endişe/korku vardı: İT bağlantısının bir sonucu olarak hayır cemiyetlerinde birçok devlet memurunun çalışması, devletle arasını iyi tutmak zorunda olan ahali üzerinde örtük, polis ve jandarmanın devreye girdiği durumlarda açık bir baskı unsuruydu.[32] "Edirne geri alındıktan sonra ...mali işlerimiz müşkülat içindeydi. Donanma Cemiyeti binasında, Müdafaa-i Milliye isimli teşekkül eden cemiyet ... heyetin[in] verdiği kararlardan biri de, hasta düşen askerler için, Sultan Hamid devrinde zengin olmuş adamlardan para toplamak idi. Müşir Fuad Paşa, Talat bey ve ben ... para toplamaya memur edilmiştik... Cemil Molla... dedi ki ...'Talat Beyefendi [para toplama] işi[ni] polis müdürüne havale etsin. Polis müdürü bir defter gezdirerek, ne toplamak mümkün ise toplar.'"[33]

Benzer bir "altyapı" Kastamonu'da da kurulmuştu: "1912['de] ... Kastamonu Hilal-i Ahmer Kadınlar şubesi yardım toplamak için jandarma ve polis eşliğinde çarşı pazar gezerken, Ohannes İğneciyan adlı bir manifatura mağazasına girmiş, cemiyet üyesi hanımlar, Hilal-i Ahmer... hayrına para ve eşya isteyince, ... çok kaba bir şekilde mağazadan çıkartılmışlardır. Durumdan derin üzüntü duyan hanımlar yazdıkları mektupla söz konusu mağazayı teşhir etmişler[dir]."[34] Koşut olarak, DOMM şubesi 1914 yılına kadar, 2,5 milyon kuruş para toplayarak ülke genelinde en çok bağış yapan üçüncü vilayet olmuştur.[35] Yılmaz ve İslamoğlu'nun çalışmalarına bakılırsa, Kastamonu, İT güdümündeki "sivil toplum kuruluş"larının en iyi örgütlendiği vilayetlerdendi.

Olay ve söylentiler öyle bir noktaya gelmişti ki, cem-i iane faaliyeti 6.12.1915'te bir nizamname ile düzenlenmek zorunda kaldı. Ancak, gizlice/ baskıyla yürütülen faaliyetin bir düzenlemeye konu olması doğası gereği mümkün değildi. Yine de, nizamname sayesinde, o zamana kadar şikâyete konu olan fiil ve failleri anlamak mümkündür.

Örneğin, nizamnamenin hemen ilk maddesinde "Hidemat-i umumiye ve mahalliye ve belediyeden olan bir işin icrası için veya müdafaa-i milliye ve donanma-i osmani ve hilal-i

ahmer gibi... cemiyetler namına... zor ve vesait-i saire ile... tazyik ve şiddet ve cebir ve ikrahın [=tehdit] maddi ve manevi her şekil ve nevi ve mahcubiyeti istilzam edecek [=gerektirecek] mahiyette muamele ve mutalebe [=talep] ..."si yasaklanıyordu. Merkezi hükümet kadar yerel idareler, söz konusu cemiyetler ve gazete idarehanelerinin (madde 22) yardım topladığı anlaşılmaktadır. Bu ve diğer maddelerde faaliyetin vesileleri de açıklanır: " ... Tiyatro ve müsamere ve mümersat ü bedeniye [=?maharet gösterisi ve spor] oyunları ve eğlenceler tertibi ve piyango ve sergi tesis ve küşadı ... bir kanuna mesnet olmaksızın eşhas ve eşyaya vergi ve resim tarhı ... umuma mahsus mahallerde ve vesait-i nakliye derununda kutu dolaştır[ma] ... [belirli] yerlere iane kutuları vazı ..." vs.[36]

Ürpertici bir iddia, "kutu vaazı" uygulamasının vardığı nihai aşamayı gösterir: "*Aurora* nam Siyonist gazetesi karileri bu kere ... [İstanbul'da] 'iane-i miliye' için iane sandıkları ihdasına mübaderet olunduğunu [=hazırlanıldığını] ihbar ediyor. Bu iane için Osmanlı Musevilerinin hanelerine sandıklar vaazına kim cüret eylemiştir?"[37] Bentham panoptikonu değilse de, "ev tipi" bir sadakat ölçme/izleme cihazıdır.

Daha da önemlisi, 6. madde, "iane ... cem ve derci muamelatına polis ve jandarma ve tahsildarların iştiraki"ni, 5. madde ise " bilumum memurinin kendilerine müracaat eden ashab-ı masalihden [=iş sahipleri] işbu nizamnamenin tecviz ittiği ahvalde dahi her ne suret ve maksatla olur ise olsun iane taleb ve ahz"ını yasaklıyordu. Dikkat edilirse, 5. madde sadece vatandaşın müracaatı halindeki iane taleplerini engellemeye yönelikti; memurlar başka vesilelerle iane isteyebilir veya doğrudan hayır cemiyetlerine üye olabilirdi.

5. maddenin sınırlı çerçevesi ve memurların hayır cemiyetlerine üye/yönetici olmalarının yasaklanmaması, nizamnamenin uygulanabilirliğini ortadan kaldırıyordu. Nitekim Hüdavendigar Vali Vekili'nden Dahiliye Nezareti'ne giden 15.1.1916 tarihli yazıda "... cem-i ianat nizamnamesinde memurinin her ne suretle olursa olsun iane ceminden men edilmiş oldukları sarih bir surette tayin buyrulmuş ise de memurinin Hilal-i Ahmer, Müdafaa-i Milliye ve Donanma-yı Osmani cemiyetlerine aza sıfatıyla intihab ve devamları hakkında ber guna sarahat bulunmadığından [Sıhhiye Müdürü'nün] iki seneyi mütecaviz zamandan beri aza etmekte olduğu Hilal-i Ahmer riyasetinde kalmak hususunda tereddüd eyledi-



Belediye.

Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi.
Foto Zihni Albümü.

ği... bildirilmiştir." Aynı yazıda çelişki de açıkça belirtilmiştir: "Memurinin Hilal-i Ahmer ve emsali cemiyetlere reis veya aza sıfatıyla devamları halinde mezkur cemiyetler namına iane derc etmeleri tabii olub bu ise hükm-i nizama muhalif[tir]." HA'in 9.11.1916 tarihli bir yazısına göre, Dâhiliye Nezareti, "memurin-i devletin Müdafaa-i Milliye ve Hilal-i Ahmer misillu müessesatta reis ve aza sıfatlarıyla bulunmalarını mani"[38] olmuştur.

Dernek üye ve yöneticilerinin İT ile irtibatı, özellikle seferberlikte yardım toplama faaliyetinin hedefini de belirliyordu: "İane toplanırken gayrimüslimlere de müracaat edilmesi yüzünden Babıâli, Yunan ve Rus sefaretlerinin konuya müdahalesiyle karşı karşıya kalır... Yunan Sefareti'nin Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin gayrimüslimlerden zorla iane topladığı yolundaki kanaatine Osmanlı hariciyesi de katılmaktadır... Yunan Sefareti, 21 Aralık 1914'te yeniden aynı fiillerin tekrarlandığını ileri sürer. Bunun üzerine Hariciye, ...iane toplanırken gayrimüslimlere müracaat edilmemesi hususunda cemiyete yeniden ihtarda bulunulmasını ister."[39] Mükerrer ihtarların işe yaramadığı anlaşılmaktadır.

Savaş dönemindeki "cem-i iane" uygulamasını en iyi özetleyen, bir teftişe ait bulgulardır. "4 Haziran 331 [1915] tarihli tahriratla Konya vali vekili... Konya namına Erzurum'a gönderilmiş hastahane mesarifini temin etmek üzere bir zahire ianesi tertib ve tamim eylemiş idi. ...Vali... Celal Bey... 21 Ağustos 331 tarihli telgrafname ile ... bu tertibden sarf-ı nazar ederek", en azından Isparta sancağının karyelerinden "[onda] dördü Müdafaa-i Milliye, üçü Hilal-i Ahmer, biri Donanmaya, biri Konya namına Erzurum'a gönderilen hastahaneye ve biri de ihtiyacat-ı saire-yi memlekete sarf edilmek üzere aşar varidatının rubuu [=¼] derecesinde ianat-ı ayniye ve şehir ve kasaba halkından da ona mukabil ianat-ı nakdiye derci"ni emreder. Bu emir sonradan teftişe konu olur.

"Isparta mutasarrıfı Hakkı Behic Bey bu telgrafnameyi aynen mülhakata

Darüleytam, 1332 senesi.

Eyüpgiller, s. 92.



tebliğ etmekle beraber merkez kazaya merbut kuraya da memur-ı mahsus göndermiş ve yedlerine 16 Eylül 331 tarihli... bir buyruldu vermiştir. ...Bu buyrulduda kahraman askerlerin harb meydanlarındaki fedakârlıklarına karşı karyede kalanların vezaif-i şükrgüzaranesi [=iyilikbilme görevi] teşrih edildikten [=açıklandıktan] sonra, hatta vilayetin emrinden de bahse lüzum görülmeyerek '... köyünüze iane tarh ve tertib ettim. Ve kâğıdın balasına da [=üzerine] yazdım. İsterseniz nakden para veriniz. Yahud köyünüze isabet eden zehairi gönderiniz. ...efendiyi de size memur ederek gönderdim. Efendi mumaileyhle birleşerek ve keyfiyeti ahaliye güzelce anlatarak ianenin bir an evvel tahsili göndermenizi ehemmiyetle muntazırım' ibaresiyle icra-ı tebligat kılınmıştır.

DİKKAT ÇEKEN NOKTALAR

Vilayetin vergi tarhına müşabih ve ahkam-ı kanuniyeye muhalif olan bu emrin esbab-ı infazı ve bu emre tevfikan merkez ve mülhakat-ı livada ne kadar zahire ve nakid istifa [=ödenme] ve hangi tarihlerde nereye sarf... kılındığının beyanı hakkında mutasarrıf[a] ...yazılan tezkereye alınan cevab[da] ...bu emrin vergi tarhına müşabih ve ahkam-ı kanuniye muhalif olmadığı ve çünkü bu ianeyi vermeyenlerin cebir ve tazyikine dair kayıd bulunmadığı gibi mülhakata ve kuraya [=karyele-re] yapılan tebligatta bunun ismi iane olmak üzere işar kılındığı ve muhtelif isimler ve vesilelerle öteden beri köylüden alınan ianat..." biçiminde olduğu anlatılır.[40] Bu vakada birkaç nokta dikkat çekicidir:

i. Valinin savunmasına göre, iane derci, merkezi hükümetin, bütçede tahsisatı bulunmayan işleri vilayetlerden talep etmesinden kaynaklanmaktadır: "Konya'ya muvasalatla umur-i vilayeti deruhde ettiğim esnada vilayet namına Erzurum'a gönderilmiş... olan hastahanenin tahsisatı[nın]... verilemediğini ve duçar-ı istinad olmak üzere bulunduğunu muhaberat-ı cariyeden anlamıştım. Bundan başka mecruhin-i guzatın [=yaralı gazilerin] tedavisi için vilayetçe Konya'da üç bin yataklık hastahane tesisi deruhde edilmiş olduğu halde ...sobalarının ve mahrukatının bile tedarikine teşebbüs edilmemiş olduğunu görmüştüm. Cihet-i askeriyeden de (?) taburlarının ve sair kıtanın ihtiyacatı[na yönelik] ...tesis edilecek menzil merkezleri için mütemadiyen matlubat vuku bulmakta ve nefs-i Konya'ya da üç bin nüfusu istiab edecek barakalar inşasına lüzum gösterilmekte idi. Bundan başka Müdafaa-ı Milliye ve Hilal-i Ahmer cemiyetleri merkez-i umumisinden... İstanbul'a mebaliğ-i külliye gönderilmesine dair... tebligat vuku buluyordu. Vilayetin ise şu ihtiyaç ve matlubu tatmin edebilecek vasıtası yokdu."

Vilayetlerce iane derci, hükümet politikalarının kaçınılmaz bir sonucudur. Nitekim aynı iane bir önceki sene de "salınmıştır".

ii. Vali, yegane karar mercii değildir: Savunmaya göre, "...Hilal-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye cemiyetleri azasını davet ederek meseleyi... müzakereye koydum. ...Geçen sene olduğu gibi bu sene de hasad zamanında ahaliden aynen zahire alınması[nın] mukadder olduğunu söylediler." Söz konusu cemiyetlerin, isteklerini vaaz ve vali ile kararları müzakere edecek kadar güçlü olduğu anlaşılmaktadır.

iii. "Yardım" oranı, bağış fikrinin ruhuna aykırı olarak sabitlenmiştir. Savunmaya göre, "... geçen sene ianatın tertibi ve ceminde ... müsavatsızlık görüldüğünden [HA ve MM azaları] bunun bir nisbet dairesinde tevziinin münasib olacağını beyan ettiler." İstihza gibi gözükse de, yardım miktarı haksızlığı önlemek için öşürle orantılandırılmıştır.

iv. Mutasarrıf, valinin emrini çok daha öteye taşımış, tahsilat için memurları görevlendirmiş ve "vilayetin emrinden de bahse lüzum" görmeyerek bir buyruldu ile resmi/tüzel sıfatını devreye sokmuştur ("iane tarh ve tertib ettim. ...tahsilatı ...muntazırım"). Vali,

savunmasında "... mülhakata icra ettiğim tebligat-ı umumiyede... kimsenin cebir ve tazyik edilmemesini de ihtar ettim." diye yazar. Zorla yardım toplama, hiyerarşinin alt basamaklarında daha da katı ve keyfi uygulanmaktadır.

v. Vali, işin ruhuna uygun olarak, yardımın sadece güç/istek sahiplerinden alındığını iddia etmiştir: "... mülhakattan ... bir yerden ahalinin bu ianeyi veremeyeceğine dair vuku bulan işar üzerine de ... sarf-ı nazar edilmesini tebliğ ... etmiştim." Bu, yükün yerleşimlere dağıtımında, Hicaz demiryolu inşaatındaki gibi keyfi oran/muafiyetler olduğu şeklinde de yorumlanabilir.

vi. Dikkat edilirse, iane "salınanlar", "karyede kalanlar" ve "kahraman askerlerin harb meydanlarındaki fedakârlıklarına karşı... vezaif-i şükrgüzaranesi"leri, yani borçlu oldukları kendilerine bu vesileyle hatırlatılanlar, muhtemelen askerlikten bedeli karşılığı muaf olan bir grup karye ahalisi idi. Bunlar zımmiler, yardım toplanan yerlerden biri olan Isparta-Agros'da (Atabey), karyenin Rum sakinleridir.[41] Öşür hâsılatın %10-30'u ise, iane hâsılatın %2,5-7,5'u demektir. Cemiyetlere akan külli meblağın yükünü, özellikle seferberlikten sonra gayrimüslimlerin taşıdığı anlaşılmaktadır.

vii. İane, MM, HA, DOMM, "Konya namına Erzurum'a gönderilen hastahane" ve "ihtiyacat-ı saire-i memleket" için toptan salınmıştı. Cem-i iane merkezileşmiş ve özellikle son kalem dikkate alındığında, suiistimale müsait bir "örtülü ödeneğe" dönüşmüştür.[42]

viii. Isparta mutasarrıfının cevabına göre, "ahkam-ı kanuniye muhalif" olmasına rağmen, cem-i ianenin "vergi tarhına müşabih" bir hale geldiği, "bu ianeyi vermeyenlerin cebir ve tazyikine dair kayıd bulunmadığı gibi... ismi iane olmak üzere işar kılındığı ve muhtelif isimler ve vesilelerle öteden beri köylüden alın[ması]" itibariyle en azından mutasarrıfın gözünde yasallaştığı, sıradanlaştığı, hatta kurumsallaştığı anlaşılmaktadır.

Yardım Konya'da önceki sene de toplanıldığına göre, muhtemelen sadece bu vilayete özgü olmayan uygulama için, vali hakkında neden inceleme başlatılmıştır? Bu teftiş, başka bir tasarrufuyla ilgili Celal'in hükümetçe cezalandırılması veya azlinin bahanesi olsa gerektir.[43] Nitekim Eylül 1915'te azledilmiştir. Cem-i iane hakkında bugün sahip olduğumuz verileri, muhtemelen bir muhalifin icraatını karaladığı için günümüze kalan bu belgelere borçluyuz.

SAMANIN İANETEN SAĞLANMASI

Kastamonu'ya dönmeden önceki son örnek, yine tehcir döneminden, ama bu kez merkezi hükümete ait bir uygulamadır: "Meclis-i Vükela'da... zaten fazla bir değeri bulunmayan samanın ianeten sağlanması kararlaştırıldı. ... 6 Ekim 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'nce vilayetlere tebligatta bulunularak... yörenin ihtiyaç fazlası samanından %40'ının iane suretiyle alınarak askeri ambarlara teslim edilmesi emredildi."[44]

"Zaten fazla bir değeri bulunmayan samanın" neden ianeten sağlandığı





Hastaneye ilaveten oluşan muayenehane. 1916 senesine ait Kastamonu Vilayeti hatırası.

Albüm 000141, s. 03.

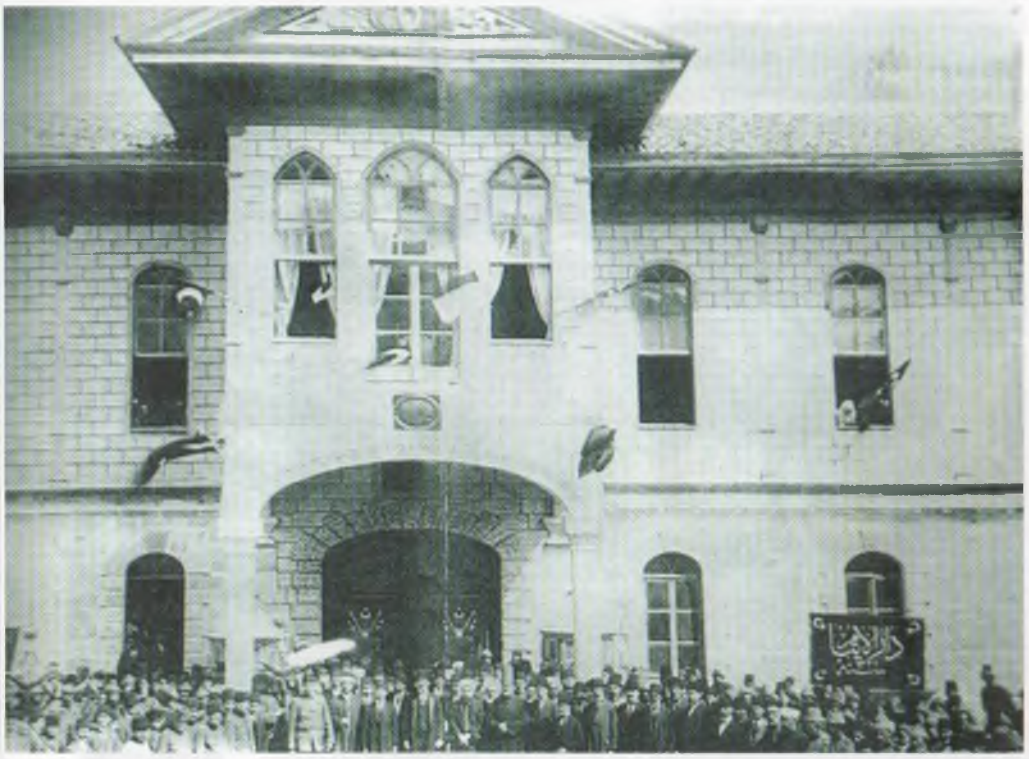
Kışla binası.

Z. Yaman Arşivi.

belirsizdir. Ancak istenen miktarın, "ihtiyaç fazlası"ndan da fazla olduğu açıktır: Halep'ten gelen cevaba göre, "kırk merkez-i vilayete ve kırk mülhakata 22 milyon kiloya karib saman tertib edilmişti. Ancak bazı kazalardan alınan telgrafnamelerde tertib-i vakinin ahalinin zirai mahsulatının yüzde ellisine baliğ olduğundan ve kendi hayvanlarının iaşesini temin edecek samanları kalmadığından bahisle tertib-i vakinin tadili işar edilmesine rağmen yine tertib-i vakinin cibayet [=toplanması] ve tedariki hususunda ısrar ve takib edilmekte olduğu, ...vilayet tertib-i mezkuru temin edebilirse orduya büyük bir fedakarlık yapmış olacağına binaen bundan ziyade saman tevziatına imkan kalmadığı tekalif-i harbiye komisyonundan ifade kılınmış[tır]."[45]

Kışla binasının bir başka resmi.

Eyüpgiller, s. 91.



Bu örtük bir vergilendirme mi, yoksa Ermeni tehciri sonrası sahipsiz kalan samana el koyma seferberliği miydi?

GECİKEN ERMENİ TEHCİRİ

Kastamonu'da da, Atıf'ın tayininden sonra başlayan Ermeni tehciri ve iane kampanyası neredeyse eşzamanlıdır. Tehcirle ve kampanyayla ilgili ikinci isim, bir iddiaya göre Vali Reşid'i azlettiren[46] İT Katib-i Mesulü Hasan Fehmi'dir. Dâhiliye'den Vilayet'e gönderilen "Kastamonu'da tehcire hangi makamın, nasıl bir sebebe göre verdiği emirle başlanıldığı, tehcirin diğer illerden niçin bir yıl sonra icra edildiği, ...Hasan Fehmi Efendi'nin Emval-i Metruke Komisyonu'nda resmi bir görevinin olup olmadığı hususunda malumat verilmesine dair... Kastamonu Vali Vekaleti'ne çekilen telgraf"a[47] Aralık 1919'da cevap verilmiş, "Katolikler müstesna olmak üzere Ermenilerin dahile sevki 5. Ordu Kumandanlığı'nın 27 Temmuz 331 [1915] tarihli... şifre[siyle] ... bildirildiği [halde] ... Nezaret['in] 9 Şubat 331 tarihli ... şifre[si] ... üzerine 11 Şubat 331'de [1916] icra kılınmış olduğu kayden anlaşılmış; ... Hasan Fehmi Efendinin bura emval-i metruke komisyonunda bir sıfat-ı resmiyeyi haiz olduğuna ve tenfizatında [görevlendirme] 18 kişinin imzasını havi bir mazbata vücuduna ve bu babda vilayetçe başkaca kayıt ve malumat bulunamamış" denilmiştir.[48] Mütareke'den sonra Kastamonu tehcirini sorgulayan Osmanlı yazışmalarının, aynı zamanda Hasan Fehmi'nin Emval-i Metruke Komisyonu'nda resmi bir görevinin olup olmadığını da irdelemesi, hem tehcir hem de emval-i metrukenin tasfiyesindeki sorumluluğunu gösterir.

17 Ağustos 1331'de [30 Ağustos 1915] eski Vali Reşid, Talat'a çektiği telgrafta, "... Hasan Fehmi Efendinin tevali [=süregelen] münasebetsizliğine mebni buradan kaldırılması katib-i umumi Midhat [Şükrü] Bey Efendiye birkaç defa yazılmış ise de her nasılsa elan hakkında bir şey yapılmayıb bilhassa şu esnada memleketi alt üst edecek harekat-ı küstahane yine ceryan ettiğinden... kendisinin bir an evvel bir vesileyle buradan aldırılması hususuna inayet buyurulmasını son derece de istirham" eder.[49] Bu belki de son telgrafıdır. Valiliğe önce (31.8-1.9.1915'de?), Mustafa Abdülhalik, 2.9.1915 tarihli irade ile Atıf getirilir.[50]

30 Ağustos kritik bir dönemeç gibi görünmektedir. "Dâhiliye Nezareti'nden Kastamonu'nun 30 Ağustos tarihli telgrafına cevaben yazılan 1 Eylül 1915 tarihli şifrede 'Vilâyet dâhilindeki Ermeniler kalacakdır'" emri, belki de, 5. Ordu ile Reşid arasında Nezaret'in yaptığı seçimi göstermiştir. Reşid azledilmiş ama Hasan Fehmi'nin "münasebetsizliği [ve] ... harekat-ı küstahane"sinin yaratacağı istenmeyen sonuçlarla ilgili uyarılarına itibar edilerek, Atıf'ın kente 18 Ekim'de geldiği doğruysa, "...23 Ekim 1915'e dek... tehciri engelleyen emirler[le]...",[51] tehcirin yeni valinin denetiminde yapılması tercih edilmiştir. Bu durumda, Atıf'ın gelişi ile tehcir arasındaki üç aylık tehir ne anlama gelmektedir? Hasan Fehmi (cemiyet) ve yerel güçler bloku ile Atıf (hükümet) arasında bir müzakere mi yürümüştür?

Sonuç olarak, Temmuz'da yapılması istenen tehcir, Şubat 1916'da başlatılmıştır: "Kastamonu vilayetindeki Ermeni nüfusu... Şubat 1916'da oradan ayrılmak zorunda kaldı."[52] Aynı yıl Rum dükkânları boykot edilmiş; yaşları 18-44 arasındaki Rum erkekler askere alınarak amele taburlarına gönderilmiş[53] ve Ermeni mallarına el konulmuştur. "Hasan Fehmi... Terk Edilmiş Mallar Komisyonu üyesi olarak, dükkânlara girerek adamları aracılığıyla dilediği ne varsa çuval ve küfelere doldurmuş ...sonra dükkânların açılıp müzayedenin başlatıldığını ilan etmişti. ...Kimse onun hırsızlığını durdurmaya cüret edemedi."[54]

İşin öncesi de vardır: Dahiliye Nezareti'ne "Kastamonu'nun en muteber tüccarından" Haçatur Hanliyan'ın kerimesi ve zevcesi tarafından verilen dilekçede, "seferberlik ilanını müteakib güya hanemizde esliha ve cephane var imiş gibi ihbar edilerek taharri neticesinde kimin attığı henüz malum olmayan 5-6 fişenk için [Haçatur] Ankara divan-ı harbine sevk edilmiş... elyevm Dersaadet'de ... mukim Mındikyan Ovakim ile Kastamonu'da mukim Nikolaki... tehdid ü tahvif ile mağazadaki malları muvazaaten merkumana [=o iki kişiye] sattığına dair sened almışlardı. Bilahare zevcemin masumiyeti tahkik ed[il]erek tahliye edilmiş ve Kastamonu derununda dükkânı bilküşad mezkûr senedin hükümsüzlüğü ispat eylemişken arası çok sürmeyib tehcir faciası hads olmuş ve en evvel zevcem zavallı (?)mıştı. Her iki noktada zimedhal [=dahil] olan merkum Nikolaki... ve refiki merkum Mındikyan'ın mezkûr hükümsüz ve mefsuh[=geçersiz] senede müsteniden mağazamızda mevcud nukud, mücevherat, mal, manifatura ve kumaş olarak iki yüz bin lira kıymetindeki emvalimizi zabta kıyam olan [=kalkışılan] muvazaaya tabi olduğuna dair hüküm veren mahalli mahkemesine bilahare buradan göndermiş oldukları bir zatın nüfuzundan istifade ile aynı mahkemeye muvafık-ı kanun verdirilerek bütün emval ve eşya ve nukudumuzu zabt ve gasb eylemiş ve ...merkum Nikolaki'nin ...merkumun firariyetine meydan verdirilmemesi" istenir.

Vilayetten Dahiliye'ye gönderilen 2 Mart 1335 [1919] tarihli cevapta, "Nikola[ki] Efendinin Kastamonu kasabasının maruf tüccarından olması cihetiyle buradan firarı müstebad [=olanaksız] olduğu ve diğer bir mesaileden dolayı müstedinin emvaline hükmen vaz-ı yed ettiği bittahkik anlaşılmış olmakla... mezburenin mahkeme[ye] ... müracaat etmesi lazım geleceği..."[55] bildirilir.

Bu, Vilayetçe iddia edildiği gibi, şahıslar arasında geçen "münferid" bir olay mı, yoksa "fişek tertibi" ve "İstanbul'dan gelen nüfuzlu zat" gibi ipuçlarından anlaşıldığı üzere "organize işler"den miydi?

Bir gazete haberi, Kastamonu'daki emval-i metruke gasbında "şahıs-devlet işbirliği"ni gösterir. "Kastamonu'da ...tüccardan Toros Tataryan'ın zevcesi Sabriye Hanım tarafından gerek zevcesi ve gerek diğer Ermenilere icra kılınan mezalim hakkında" padişaha ve Dahiliye Nezareti'ne çekilmiş ve *Sabah* gazetesinde 1919 yılında yayınlanan telgraflar, Hasan Fehmi'nin "harekat-ı küstahane"sine ve vilayette toplanan kaynakların menşeine dair de bir fikir verebilir:

"Ankarada vali vekâletinde bulunduğu sırada... Ermenilerin efrad-ı aileleriyle birlikte gayet feci surette katlettirilmiş olmaları ve bilahare aynı fecaiyi Kastamonu vilayetine asalet tayininde dahi zevcelerimizi diyar-ı baideye [=uzak] nakl ile katl ve bir kısmı mahal-i müretteblerine sevk ettirildikten sonra sefalet ve perişani içinde terk etmelerine ve bu münasebetle zevcem Toros Tataryanların ma-aile feci surette imha edilmelerine sebebiyet vermiş olan vali-i mazul Atıf Bey emvalimizi tasfiye komisyonu riyasetine tayin edil[en] merkez vilayet naibi Bahaeddin ve belediye reisi Ekşizade Mehmed ve İT murahhası Hasan Fehmi ve polis müdür-i sabıkı Rodoslu Mustafa... ve muhacirin komisyonu reisi olub vali Atıf beyin akrabasından Mazhar ve darüleytam müdür vekili Şevki ve tüccardan Halimzadeler ve Hacı Evliyazade Abdullah ve Rum milletinden İpekçi Andonyadis, Vasil, İttihad mensubiyetinden nüfus müdürü Vasfi efendilerle avane-i saireleri tarafından gerek cariyelerinin ve gerek esnaf ve tüccarın ticarethaneleri gasb ve yağma edilmiş ve beş yüz lira kıymetinde bulunan ticarethanemle sair Ermenilerin ticarethaneleri, emtiası yağmaya tabi tutularak zimmet defterleri koparılmış ve aynı hal diğer ticarethanelerde de tatbik edilmiştir."[56]

KİM NE YAPTI?

Hanliyan ve Tataryan'ın ifadesini, Hasan Fehmi'nin idaresindeki komisyon faaliyetleri ile beraber düşünürsek, önemli bir maddi kaynağa el konulduğu anlaşılmaktadır. İkinci vakada ve cem-i iane faaliyetlerinde adı geçen ve belgelerden izlenebilen dokuz kişi 1916-19 döneminde ne yapmışlardı?



Hastaneye ek yapılmış muayenehane. 1916 senesine ait Kastamonu Vilayeti hatırası.

Albüm 000141, s. 03.

Mazhar: Atıf'ın akrabası, muhacirin memur/müdürü. Valinin muhacirin müdüriyeti umumisine hitaben 11 TE 1332 [1916] tarihli telgrafından anlaşıldığı üzerine, yerine yeni bir müdür gelmesi beklenirken, bu gerçekleşmemiş, Atıf "memur-ı hazıre Mazhar beyin de münasib diğer mahale tayini[ni] rica" etmiştir.[57] Atıf'ın valiliğinde, 2 Mart 1334'te [1918] Vilayetten Dâhiliye'ye yazılan yazıda, "...muhacirin memuru Mazhar Bey'in Trabzon vilayeti dâhilinde bir kaymakamlığa tayinlerini talep ettikleri..." bildirilir.[58]

18 Ocak 1919'da yeni vali İbrahim'den Dâhiliye'ye gönderilen yazıyla, "Muhacirin memuru

Mazhar Efendi yevmiye almakta olan Rum Ermeni ailelerine karşı envai müşkülat göstermekte olduğu gibi bu yaz(?) emval-i metrukeden isticar eylediği bir Ermeni köyündeki bahçeyi tahrib etmesinden ve tehcir esnasında bir Ermeni tüccarın kasasını küşad ile muhteviyatını tamamen mal sandığına koymamaktan(?) ve saireden dolayı hakkında başkaca şayan-ı nazar şikâyet tevali [=devam] etmekte bulunmuş ve şu hallerle artık kendileriyle teşrik-i mesai imkânı kalmamış olduğundan... başka bir mahale kaldırılmasıyla yerine... diğer birinin acilen... izamı"[59] istenir. Bunun üzerine Mazhar 17.2.1919 tarihli emirnameyle Trabzon'a nakledilmiş;[60] "... vilayet memurin encümeninin... muhteviyat-ı kanune hilafına icra-ı ticaret eylediği iddiası[na]... mumaileyh tarafından muti itirazname... Şura-ı Devlete irsal kılınmakla ... [yapılan] tahkikata nazaran... ticaretle iştigal eylediği anlaşılamadığından hakkındaki lüzum-ı muhakeme kararının fesh" eden Mayıs 1920 tarihli Şura-yı Devlet kararıyla kurtarılmıştır.[61] Acaba hangi malların ticaretini yapmakla suçlanıyordu?

Polis Müdürü Rodoslu Mustafa: Temmuz 1917'de terfien Sivas'a nakledilmiştir.[62]

Darüleytam muhasebecisi/müdür vekili Hacı Şevki: Bulunan ilk arşiv belgesi, "askeriyede vefat eden [damadı] Çidor(?) ile birlikte Kastamonu'ya gelmiş ve elyevm orada bikes olarak muvakkaten darüleytam muhasebecisi Hacı Şevki hanesinde bulun[an]" kızı Virjin'in "lütfen ve merhameten ... 3 yaşındaki kerimesi ile İstanbul'a azimetine müsaade buyurulmasını istirham" eden, Virjin'in ismi okunamayan annesi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne verilen 1917 tarihli dilekçedir.[63]

Dâhiliye Nezareti'nce yazılan müsveddede, "Çidor'un taht-ı silahta iken Kastamonu'da vefatı üzerine kerimesi Virjin'in ...Şevki Bey'in hanesine ilca etmiş [=zorla alıkonulmuş]" olduğu yazılmış; sonra ifadenin üzeri çizilip, yanına "nezdinde ikamet etmekde" lafzı konulmuştur. Virjin, Atıf'ın telgrafına göre, İstanbul'a iade edilmiştir.

Şevki'nin yaptıkları dikkat çekmiş olacak ki, İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Kastamonu vilayetine 19 Ocak 1918'de çekilen şifre ile "Vilayet Darüleytam Muhasebeciliği'nde müstahdem iken istifa etmiş olan Şevki Efendi'nin esbab-ı istifasının ve iktidar ve iffeti hakkındaki malumat ve mütalaanın işarı"[64] istenir.

Atıf, Ocak 1918 tarihli telgraftan anlaşıldığı kadarıyla, ayrılmadan önce son bir görev olarak Şevki'yi kurtarmaya çalışmıştır: "Şevki efendi darüleytam muhasebeciliğinden istifası için maaşının idaresine gayri kâfi olduğu sebeb olarak göstermiş idi. Mumaileyh müsbet(?) çalışkandır yalnız şahsi umurunda mert [hareketli] olduğundan kendisinin bir amir makamında(?) idari muamelatta istihdamı münasib olur."[65] Yargılanması, Şurayı Devlet'ten vilayete gelen Ağustos 1918 tarihli yazıya göre, memurin muhakeme usulüne aykırı olduğu gerekçesiyle önlenmiştir.[66]

Hasan Fehmi (Turgal): Katib-i mesul, 1914 Haziranı'nda açılan Müzaheret-i Milliye Cemiyeti,[67] Şeyh Ziyaettin Efendi'nin başkanlığındaki Cem-i İane ve Levazım-ı Tesisiye ve İaşe komisyonları azası, *Köroğlu/Açıksöz* gazetesi yazarı.[68] Divan-ı Harb-i Örfi'de 10 yıl küreğe mahkûm edilmiş, bir yıl tutuklu kaldıktan sonra Kastamonu'ya dönmüştür. 1924'te Türk Ocağı şube başkanıdır.

Ekşi(ci)zade Mehmed: 1909'da İT üyesi, Belediye Meclis ve DOMM şube azası, Mart 1914'te yeniden DOMM azası, muhtemelen Levazım-ı Tesisiye ve İaşe Komisyonu azasıdır.

Hacı Tevfik: 1912'de Hİ mebus adayı, 1914'te Vilayet Meclis-i İdare, "Gazilere Yardım" ve "Müzaheret-i Milliye" cemiyetleri azası, Şeyh Ziyaettin Efendi'nin başkanlığındaki cem-i iane komisyon azası, 1.2.1920'de belediye reisi ve muhtemelen Müdafaa-i Hukuk azası sıfatıyla Maraş işgalini Nasrullah Camii önünde telin eden miting heyeti içindedir.

Hilmi: 1914'te DOMM ikinci başkanı, Vilayet Meclis-i İdare, "Gazilere Yardım" ve "Müzaheret-i Milliye" cemiyetleri, Şeyh Ziyaettin Efendi'nin başkanlığındaki Cem-i İane ve Levazım-ı Tesisiye ve İaşe komisyonları azasıdır. 1921'de HA Encümen üyesi, 1927'de Belediye Başkanı ve Tayyare Cemiyeti başkanı olan aynı kişi midir?[69]

Hacı Evliyazade Abdullah: Tüccar, 1921'de HA kurucu heyetindedir.[70]

Ziyaiyye Müderrisi Ziyaeddin: 1911'de Kastamonu DOMM şube başkanı,[71] Kastamonu İslam Teavün Şirketi kurucularından. Ziyaeddin'e "1914'te ... üstün hizmetlerde bulun[duğundan] ...hükümet tarafından madalya verilmiştir. ...Mart 1914['te] ...Donanma Cemiyeti'nde yeni idare heyetini seçiminde[] ...Reis-i evvel Hacı Ziya[eddin?]" seçilmiştir. Mart 1918'de HA azası, Eylül 1919'da Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Heyeti reisidir.[72] 1920'de Maraş işgalini protesto "...heyeti [içinde] Müdafaa-i Hukuk Reisi Şeyh Ziya[eddin?] ..." de vardır. 1921'de HA kurucu heyetindedir.

SONUÇ

Savaştan önce güçlü bir İT "sivil toplum" ağının bulunduğu Kastamonu'da, HA, DOMM gibi hayır cemiyetleri için jandarma eşliğinde yardım toplanmış; Atıf ve Hasan Fehmi'nin yürüttüğü tehcir sırasında ise, cem-i iane ikinci aşamaya evrilmiştir: Memur, yerel yönetici, tüccar ve din adamlarından müteşekkil, İT üyesi/yanlısı, HA ve DOMM azası bir grup, cem-i iane komisyonlarında ve emval-i metruke yağmasında yer almış; aynı dönemde menşei belirsiz önemli miktarda kaynak, komisyonlar aracılığıyla, Kastamonu'da onlarca kamu binasının yapımına sarf edilmiştir. İşgücü açısından, orduya en çok asker verenlerin başında gelen vilayetteki bu inşaatlardaki meçhul taş ustaları, hangi koşullarda çalıştılar? Nakdi/

ayni sermayeyi kim sağladı? Şubat 1911'de açlık felaketinden kurtulmak için 30 bin kuruşu arayan Vilayet, savaş koşullarında Darüleytam ve kışlaya 200 bin kuruşu nereden buldu? İsimleri, İT Kulübü'ne bağış yaptıkları için yerel gazetelerde çıkan iane sahipleri,[73] alicenaplıklarını göstermek için neden 1916'yı beklemişlerdi? Savaşın tam ortasında ve tehcirin hemen ertesinde "yoktan var" olan ve taşa gömülen bu kaynak, tehcirde gasp/terk edilen Ermeni emvali değilse neydi? Anlaşılan, Hicaz demiryolu, Isparta nahiyeleri, vs. gibi uygulamaların da gösterdiği gibi, "toplam yükümlülükler sistemi" toplumsallığını/simetrisini kaybettiği anda, zorunluluk gönüllülüğe ağır basmış; hibe hızla takasa, haraca, gaspa dönüşmüştür.

Bu iddia isabetliyse, en azından Sinop halkının açlık çektiği bir sırada, böyle bir imara teşebbüs etmek ne anlama gelmektedir?[74] Bu sembolik bir edim mi, yoksa pragmatik bir çözüm müdür?

DİPNOTLAR

1 François Georgeon, "Keçi Kılından Kalpağa", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Dumont&Georgeon (ed.), TVYY, İstanbul, 1999 içinde s. 105; Sadri Etem, *Çıkrıklar Durunca*, Otopsi Yayınevi, İstanbul, 2001.

2 Fahri Maden, "XVIII. yy. sonu XIX. yy. başlarında Kastamonu'da Esnaf Grupları", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 15, Güz 2007, s. 149-67, s. 154.

3 Eyüpgiller, Topçubaşı&Polat, "Kastamonu'da 19. yy. Ticaret Yapıları", *METU JFA*, 2008/2, s. 1-20.

4 Donald Quataert, *Osmanlı Reformu ve Tarım*, İş Bankası, İstanbul, 2008, s. 38.

5 BOA.DH.MTV 52-1/19.

6 R.K. Kevorkian& P.B. Paboudjian, *Les Arméniens Dans L'Empire Ottoman A La Veille du Genocide*, ARHIS, Paris, 1992, s. 176.

7 Αντιγονη Αρσενη (Arseni), Κασταμονη: Το Καστρο Των Κομηνων, Ζητη, Λοηνα, 1997, s. 113, 249.

8 M. Serhat Yılmaz, *Kastamonu Basınında Köroğlu Gazetesi*, Hacettepe Üni., AİBİT ABD, Ankara, 1997, s. 61.

9 Mustafa Eski, *Kastamonu Bankası TAŞ*, Ankara, 2004.

10 "Ankara cadde-i kadimesi üzerindeki ... cebel-i müteselsilin şehre hakim noktalarında bilaruhsat inşa edilib ... yek diğerine merbut bulunan ebniyeye Karıgırı bidayet mahkemesi azasından Kayserili Çerkesyan Artin Efendi ile bir takım Ermenilerin nakl-i hane eyledikleri ..." (BOA. DH.MKT 2252/26).

11 Biyografisi için bkz. Aydın ve diğerleri, *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*, Dost, 2005, Ankara, s. 332-3.

12 Eski, s. 89-91, 93.

13 Tartışma için bkz. Fuat Dündar, "Kastamonu Valisi Reşid Bey Ermenileri Korudu mu?", *Toplumsal Tarih*, Sayı 200, Ağustos 2010. Reşid, "1330 yılında ... Ermeni sürgünü işini kabul etmediği için o vakitki hükümet tarafından kaldırılmıştı." (Hüsnü Açıksözcü, *İstiklal Harbinde Kastamonu*, Kastamonu, 1933, s. 113).

14 Mahir Iz, *Yılların İzi*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 98.

15 Wolfgang Gust (hz.), *Der Völkermord an den Armenien 1915/16, Dokumente aus dem Politischen Archive des Deutschen Auswartigen Amts*, zu Klampen, Reinbek bei Hamburg, 2005, s. 295-6.

16 Mimar Kemaleddin'e izafe edilen yapı, İstiklal Mahkemesi olarak kullanılmıştır. (Arseni, s. 109).

17 Yılmaz, s. 23.

18 K. K. Eyüpgiller, *Bir Kent Tarihi: Kastamonu*, Eren, İstanbul, 1999, s. 216. İT Kulübü, Arkeoloji Müzesi, Milli Kütüphane ise Jandarma Komutanlığı olarak işlev görmektedir.

19 Age, s. 176-8, 209.

20 M. Topçubaşı& K. K. Eyüpgiller, "Kastamonu'da 19. yy. Kamu Yapıları", Lütfü Seymen (hz.), *Üsküdar'a kadar Kastamonu*, YKY, İstanbul, 2008 içinde s. 179-215, s. 187-9.

21 Yılmaz, s. 68.

22 Yılmaz, s. 71; Mustafa Eski, *Kastamonu Valileri 1838-2000*, ?, Ankara, 2000, s. 90.

23 Ersin Müczzinoğlu, "... Darüleytamlar", *History Studies*, cilt 4/1, 2012.

24 BOA.DH.İ.UM.EK 106/99.

25 Marcel Mauss, *Sosyoloji ve Antropoloji*, Doğu Batı, Ankara, 2005, s. 203-308. Psikanalizde bilinçdışı biçimlerde bağışın dışkıyı simgelediğini hatırlatan George Bataille, hibe ve hibeyle yakından bağlantılı pratiklerin farklı zaman ve mekânlardaki anlamını ele alır (*Lanetli Pay*, Dost, İstanbul, 2010), Pierre Bourdieu ise, hibe ve karşılıklılığın alma-verme ve iade üçlemesine konu olanın niteliğine bağlı olarak aldığı biçimleri araştırırken düzeneğe ilişkin önemli unsurun *bilme, ancak bilmiyor gibi yapma* olduğunu vurgular (*Theory of a Outline of a Practice*, Cambridge Uni. Press, Cambridge, 1977), aynı noktadan yola çıkan Jacques Derrida, hibe kavramını imkânsızın sınırına itmeye çalışır (*Given Time: Counterfeit Money*, Uni. of Chicago Press, Chicago, 1992). Bu kaynakların tartışması için bkz. Ahmet İnsel, 'Armağanın Günümüz Ekonomisindeki Yeri', *Toplum ve Bilim*, Sayı 68, 1995 ve önsöz (J. Godbout, *Armağan Dünyası*, İletişim, İstanbul, 2006).

26 Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, TVYY, İstanbul, 2000, s. 103.

27 Nurşen Gök, *Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi*, doktora tezi, AÜ Tarih ABD, Ankara, 2007, s. 51.

28 "Doğal" bir durum olarak, "doğuştan" borçlu olma hali, belki de, zımmilerin korunduğu varsayımıyla ilgilidir. Topluma ta başından borçlu olduklarından, sadakat, iane ve iade, bir ve aynı şeydir. Bunun kanıtı, özellikle kriz zamanlarında, imtiyaz, muafiyet (askerlik, vs.) ve yükümlülüklerine yapılan vurgudur.

29 Rıfat Bali, *Bir Türkleştirme Serüveni*, İletişim, İstanbul, 1999, s. 369.

30 H. Taner Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-14*, Libra, İstanbul, 2009, s. 313.

31 Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha*, Alfred A. Knopf, New York, 2009, s. 49.

32 "Sıklıkla olmamakla beraber iane toplama çalışmaları esnasında, hukuki bir temeli olmaması ve engellenmeye çalışılmasına rağmen esnaf üzerinde baskı uygulanabilmekteydi" (Nurşen Gök, 'Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler', *AÜ DTCF Tarih Dergisi*, sayı 43, Mart 2008, s. 77-92, s. 90) Durum Milli Mücadele'de de farklı değildir: "1920'de Konya'dal azınlıkların bağışları isteyerek mi yoksa korkudan mı yaptıklarını bilmiyoruz. Fakat ... ikinci şıkkın ağır bastığı anlaşılır." (Ahmet Avanas, *Milli Mücadele'de Konya*, AAM, Ankara, 1998, s. 217).

33 Ali Haydar Mıdhat, *Osmanlı'dan Cumhuriyet e Hatıralarım*, Bengi, İstanbul, 2008, s. 253-55; Nazım H. Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991, s. 47.

34 Sema İslamoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Kastamonu Basınında Sivil Toplum Kuruluşları (1908-1928)*, Selçuk Üni., Tarih ABD, yüksek lisans tezi, 2011, s. 61.

35 İslamoğlu, s. 45-7.

36 BOA.DH.İ.UM.EK 98/68. Belgeyi çeviren Sn. Serpil Akıncı'ya teşekkür ederiz.

37 BOA.DH.EUM.KADL 1/42.

38 BOA.DH.İ.UM.EK 16/78.

39 Polat, s. 48-50.

40 BOA.DH.İ.UM 91/5. Nadir Özbek belgeye değinmekle yetinir (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, İletişim, İstanbul, 2002, s. 302-3).

41 "... 2-3 yüzyıl önce ... Agros'ta ... Rumların mevcut olduğu ve bunların vakit vakit Isparta'ya göç ettikleri rivayet olunur. ... 1689 tarihine ... ve belki biraz daha sonralara kadar Agros'ta gayrimüslimlerin bulunduğu anlaşılmaktadır." (Böcüzade Süleyman Sami, *Kuruluşundan Buğüne Kadar Isparta Tarihi*, Serenler, İstanbul, 1983, s. 44).

42 Toplanan yardımlar sulistımal edilmiş olacak ki, nizamnamenin 7. maddesinde "Memurin-i devletin eşhas-ı hukukiye ve müessesat ... ve saire namı menfaatine toplanacak ianeyi zir-i himayelerine almaları" yasaklanıyor: iane temellükü, devlet malını zimmete geçirme ile eşdeğer tutuluyor; 20-21. maddelerde ise toplanan nakdin nereye/nasıl verileceği, sarfının ise neye istinaden yapılacağı belirtiliyordu. Dedikodular için bkz. Selahittin Özçelik, *Donanma yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, TTK, Ankara, 2000, s. 84.

43 Celal Bey in tehcirdeki insani tutumu için bkz. http://www.aga-online.org/hero/mehmet-celal-bey.php?locale=tr

44 Tuncay Oğün, *Kafkas Cephesinin 1. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, AAM, Ankara, 1999, s. 41-2.

45 BOA.DH.İ.UM.E 12/1.

46 V. N. Dadrian ve T. Akçam, *Tehcir ve Taktil: Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Bilgi Üni., İstanbul, 2008, s. 107.

47 BOA.DH.ŞFR 105/169 (belge özetinden).

48 BOA.DH.ŞFR 656/6.

49 BOA.DH.ŞFR 486/55.

50 BOA.İ.MMS 200/27.

51 Dündar, age.

52 André Autheman, *Bank-ı Osmani-i Şahane*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2002, s. 231.

53 Arseni, s. 132-4, 218.

54 Dadrian&Akçam, s. 84.

55 BOA.DH.EUM.2.Şb 67/1.

56 *Sabah* gazetesi, "Ankara fecaını kimler yaşadı?", 5 Kanun-ı Evvel 1919.

57 BOA.DH.ŞFR 535/111.

58 BOA.DH.ŞFR 579/73.

59 BOA.DH.ŞFR 610/65.

60 BOA.DH.ŞFR 618/60.

61 BOA.ŞD 1700/34.

62 BOA.DH.ŞFR 78/53.

63 BOA.DH.EUM.2.Şb 42/60.

64 BOA.DH.ŞFR 83/116.

65 BOA.DH.ŞFR 576/55.

66 BOA.ŞD 1699/7.

67 İslamoğlu, s. 64-5.

68 Biyografisi için bkz. Yılmaz, s. 101; Islamoğlu, s. 129.

69 İslamoğlu, s. 42-3, 45-7, 92, 118. Hilmi ve Tevfik isimli birden fazla kişi olması nedeniyle yanılma payı vardır.

70 İslamoğlu, s. 92.

71 Eski (2004), s. 9-10.

72 İslamoğlu, s. 45-7, 63, 77.

73 Yılmaz, s. 23 dn no. 101.

74 Son olarak, Ziyaeddin ve Abdullah gibi isimler kanalıyla, İT-Müdafaa-i Hukuk ve İstanbul-Ankara HA'leri arasındaki geçişlilği vurgulamak gerekir. Tehcirde devşirilen malı kaynaklar, Savaş sonrasında tükenmemiş ya da Milli Mücadele'de tazelenmiş olacak ki, 1921 yılında 5 bin lira tahsisatla başlanan "Belediye Dairesi'nin inşaatı ... 1924 yılı[nda] ... tamamlanmıştır." (Eyübgiller, s. 214).

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İDARE VE SÖYLEM ARASINDA:

FESAD, SERSERİ, ANARŞİST*

İLKAY YILMAZ

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Abdülhamid dönemi (1876-1909), modern devlet aygıtının inşasında önemli bir dönüm noktası olarak ortaya çıkmaktadır. Bu dönemdeki güvenlik reformları modern devlet inşa sürecini anlatan örneklerden biridir. Politik elitlerin, temel olarak politik problemlere dayanan yeni tehdit algıları, onların ilgilerini sezonluk işçilere, yabancı işçilere ve gizli örgütlerin üyelerine yöneltmektedir. Bunların yanında yeni hukuki ve idari güvenlik reformları Avrupa'daki anti-anarşist korkudan ve eylemle propagandaya karşı düzenlenen anti-anarşist düzenlemelerden etkilenmiştir.



Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph'in karısı Elisabeth (Sisi) 10 Eylül 1898'de İtalyan anarşist Luigi Lucheni (karşı sayfada) tarafından öldürüldü.

Tehdit algısı politik merkezin güvenlik söylemini etkilemekle birlikte "serseri" ve "fesad"ın yeni kullanımları kötücül anlamda anarşizm ve anarşist ile söylemsel bir bağ oluşturmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısı anarşist hareket içinde tartışılan ve uygulanan eylemle propaganda[1] yönetiminin diğer toplumsal hareketler tarafından da kullanıldığı örneklerle doludur. Bu dönem kamuoyu nezdinde yaygınlaşan anarşist ile bombacıyı özdeşleştirme eğilimini kurumsal ve söylemsel olarak devlet aygıtı içinde de yerleştiği bir dönemdir.

Osmanlı İmparatorluğu açısından 1890 Kumkapı Nümayişi, 1895 Babıâli Yürüyüşü, 1896 Osmanlı Bankası Baskını, 1903 Selanik Suikastları, 1905 II. Abdülhamid'i hedefleyen suikast girişimi, demiryolu bombalamaları, memurlara yönelik suikast girişimleri gibi olayların meydana geldiği bu dönem devletin yeni güvenlik tekniklerini kurumsallaştırmak ve yönetim zaafiyetini gidermek amacıyla hareket ettiğini söylemek mümkündür. Avusturya-Macaristan İmparatoriçesi Elizabeth'in İtalyan bir anarşist olan Luigi Lucheni tarafından öldürülmesinin ardından 1898'de Roma'da 21 devletin katılımıyla Uluslararası Toplumun Anarşistlere Karşı Korunması Konferansı[2] toplandı. Bu konferansa katılan Osmanlı Devleti Ceza Kanunname-i Hümayunu'na ek olarak anti-anarşist bir yasa tasarısı hazırlamış fakat bu tasarı hiç uygulamaya koyulmadı. Osmanlı Devleti 1904'te Roma Konferansı'nın devamı niteliğinde St. Petersburg Protokolü'nü imzalamıştı. II. Abdülhamid dönemi Osmanlı Devleti için dönemin yeni polisiye tekniklerini öğrenmek ve tasniflenen istihbarat bilgileri ile bir takip ağı oluşturmak meselesi, devlet elitlerinin, devlete tehdit olarak gördükleri unsurlara ilişkin yeni bürokratik süreçler oluş-

turabilmeleri açısından önemliydi. Bu süreçler temel olarak, Osmanlı Devleti'nin kullandığı geleneksel sosyal kontrol mekanizmalarından ziyade, bireye dayalı bürokratik bir kimlik kayıt sistemine dayanmaktaydı. Bu kayıt sistemi tezkere-i Osmani, ikametgâh belgeleri, mürür tezkereleri, pasaportlar, otel defterleri gibi evraklar ve defterler üzerinden işlemekteydi.

Özellikle 1890 sonrası dönemde bu tip evraklara ilişkin düzenlemeler ve bunların kontrol edilme pratikleri bizlere devletin kimleri tehlikeli ya da kontrol edilmesi gereken unsurlar olarak gördüklerini de göstermektedir. Bu noktada dikkati çeken özellikle Ermeniler, Bulgarlar ve İtalyanlara[3] ilişkin idari uygulamaların tehdit algısı ekseninde biçimlenmiş olmasıdır.

Mürür tezkeresi ve pasaport alan Ermenilerin miktarını gösteren cetveller hazırlanmaktadır.[4] Ermenilerin



teker teker isimlerini, hangi ülkelerin acenteleriyle hangi gemilerle geldiklerini ve yanlarındaki seyahat evraklarını gösteren bir cetvel ile İstanbul'a gelen Ermenilerin pasaport kontrollerinin yapıldığına ilişkin bilgiler depolanmaktadır.[5] Bunun yanında Pasaport Komisyonu, Ermeni ve Ermeni Katolik ve Protestan ve Rumlar için on günlük işlem kayıtları tutmaktadır.[6]

İstanbul'a gelme niyetiyle yola çıkan şahıslara yönelik uygulamalar için özellikle limanlardaki kontroller önemli görülmektedir. İskelelere çıkacak tezkeresiz yolcuların yakalanarak Mürür Nizamnamesi'ne uygun muamele yapılması önemle üzerinde durulan hususlardan biridir.[7] Örneğin, Dersaadet'e ulaşmak üzere rençber ve hamal gibi birçok halkın Trabzon'a geldiği, bunlarla birtakım Ermenilerin bulunması muhtemel olduğundan söz konusu kişilerin Trabzon'a gelmelerine bile izin verilmeyerek bulundukları yerlerden hemen memleket ve köylerine iadeleriyle, birtakım serserilerin Dersaadet'e gelmelerine mani olunması belirtilmiştir.[8] Aynı olay üzerine yapılan başka bir yazışmada, gelenlerin büyük bir kısmının mürür tezkereleri ve tezkere-i Osmaniyyelerinin olmadığı ve bu kişilerin hallerinin şüpheli görüldüğü belirtilmiştir. Bu kişilerin Trabzon'a gelmelerine bile engel olunması ve eğer Dersaadet'e gelirlerse hemen memleketlerine geri gönderilmeleri kararlaştırılmıştır. Oradan gelen vapurlarda tezkeresiz ve serseri kişiler bulunursa hangi iskelelerden vapura girdikleri tespit edilerek görevli memur hakkında cezai işlem başlatılacağı bildirilmiştir. Trabzon ve Kastamonu vilayetlerine ve Sinop mutasarrıflıklarına İnebolu, Bartın ve Ereğli kaymakamlıklarına bu konuda telgrafla bilgi verilmesi ve eğer Dersaadet'e bu yolla "serseriler" gelecek olursa hemen memleketlerine ya da Trabzon'a geri gönderilmeleri kararlaştırılmıştır.[9] Çoğu, kötü ekonomik koşullar sebebiyle iş bulmak için göç etmeye çalışan ve büyük bir kısmı köylü olan bu kişiler için devlet, ziraat sandıkları kurma sözü vermiştir.[10] İşsiz güçsüz serseri takımının Dersaadet'e gelmelerini engellemek için sahili olan vilayetlerde gerekli tedbirlerin alınması ile zararlı ve meçhul kimselere tezkire verilmemesine dikkat edilmesi kararı da bu çerçevede ele alınmalıdır.[11] Samsun'da bulunan ve "ayak takımından olan Ermeniler" ile bu gibi sair "serseri"lerin Dersaadet'e girişlerine engel olunması da benzer bir karardır.[12]

Benzer başka bir vakaya Mersin Limanı'nda da rastlanmaktadır. Mersin Limanı için yapılan yazışmalarda mürür tezkeresi kontrolünün ötesinde, Mersin İskele Komisyonu'ndan, yolculardan şüpheli görülenler ve Ermeniler hakkında mahalli idarelere sorularak tahkikat yapma uygulamasına başlanmasının istenmesi Osmanlı ülkesindeki coğrafi hareketliliği kontrol etmede mürür tezkeresi kontrollerinin yeterli görülmediğini göstermektedir.[13] Mersin İskele Komisyonu, yolcuların hepsi hakkında önce mahalli idarelerden bilgi alıp sonra da vilayete haber vermektedir. Ancak bu, zaptiye için birtakım karışıklıklara sebep olur. Komisyonun her yolcu için değil; ama şüpheli olan Ermeni ve serseriler için tahkikat amacıyla mahalli hükümetlere sorması gerekmektedir.[14] Liman komisyonları ile merkez, bilgi toplama ve depolama işlemlerini gerçekleştirirken oluşturulan idari ağ ile devletin altyapısal iktidarını[15] da pekiştirmektedirler. Ancak burada devletin yaptırmaya çalıştığı tahkikatların aracıları içeren sosyal kontrol mekanizmalarına dayanıyor oluşu, devletin hâlâ kapsayıcı iktidarını kullandığını, hatta kullanmak zorunda kaldığını göstermektedir. Çünkü hâlâ merkezi idari birimler, tüm ülke coğrafyasına

Osmanlı İmparatorluğu'ndan yabancı ülkelere bir daha gelmemek üzere göç eden Ermenilerin daha sonra dönmelerinin engellenmesi için söz konusu kişilerin tezkere-i Osmaniyelerine el konulacak ve pasaportlarına "tezkere-i Osmaniyeleri'nin tevkif olduğu ibaresi" yazılacaktır. Bu işlemin icra yetkisi nüfus idaresinin bilgisi dahilinde vilayetlerde ve iskele komisyonlarındadır.

yayılarak devletin tebaasını oluşturan bireylere nüfuz edebilecek kadar güçlü değildir. Dolayısıyla altyapısal iktidarının kapasite sorununu, kapsayıcı iktidarını oluşturan ağlar ile çözmeye çalışmaktadır.

Her iki örnekte de ekonomik sebeplerle ya da güvenlik sebepleriyle İstanbul'a gelmeye çalışanlar alt sınıflardır. Devletin tavrı ise İstanbul'a ihtiyaç duyulandan fazla insan almamak; ve 1890'lardan itibaren özellikle de 1895 ertesi güvenlik politikalarının da sertleşmesi ile birlikte, güvenlik zaafına meydan vermemek için sezonluk ya da daimi göçü önlemeye yöneliktir. Göçü engellemeye yönelik politikalar İstanbul'a ilişkin nüfus politikası ve ev göçü yasakları ile birlikte okunmalıdır. Erzurum'un Refahiye kazasına bağlı bir karyeden Arten kızı Nazeli, Beşiktaş'ta ikamet eden eşi Markar'ı görmek amacıyla İstanbul'a gelmek için Patrikhane üzerinden Zaptiye Nezareti'nden izin istemektedir. Zaptiye Nezareti'nin bu konuya ilişkin Dahiliye Nezareti'ne yazdığı yazıya cevaben İstanbul'da çalışan taşralıların sıla için memleketlerine gitme izni alabilmeleri sebebiyle Nazeli'nin İstanbul'a gelmesi uygun bulunmamış; ve Ermenilerin Dersaadet'te toplanmalarının önlenmesi amacıyla Dersaadet'e ev göçünün yasaklandığı hatırlatılmıştır.[16]

Osmanlı ülkesi içinde coğrafi hareketliliği kontrol altına almaya çalışan kararlar, özellikle Ermenilere yönelik olarak şüpheli, serseri, fesad gibi tanımların muğlâklığı nedeniyle geniş bir kesimi etkilemiştir. Serseri ve işsiz takımından olmayan Ermenilerin, ticaret için Dersaadet veya başka vilayetlere gitmelerinde mahzur olmadığını belirten bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla kısıtlama, tüm Ermenileri etkiler biçimde uygulanmış ve bu da birtakım şikâyetlere neden olmuştur.[17] Başka bir örnek memleketlerinde ve Dersaadet'te kalması sakıncalı görülen serserilerin sorulmaksızın keyfi olarak sürülmelerinin doğru olmadığını belirten belgedir.[18]



26 Ağustos 1896'da Taşnak Partisi militanlarının baskınına uğrayan Osmanlı Bankası'nın Mimar Alexandre Vallaury tarafından yapılan Karaköy'deki merkezi (26 Ağustos 1896) ve saldırıya katılıp sağ kalan Ermeniler Marsilya'da (karşı sayfada), 1896.

http://denisdoniklan.blog.lemonde.fr/category/2-la-periode-hamidienne/faits-et-massacres/

Özellikle Osmanlı Bankası Baskını'ndan sonra birçok Ermeni İstanbul'dan gönderilmişlerdir. Baskından sonra tutuklanıp haklarında hüküm tertip edilmeyenler memleketlerine gönderilmişlerdir. Bu Ermenilerden 166'sı Samsun'a ve 129'u Trabzon'a çıkarılmak üzere idare-i mahsusa vapuruna memur refakatiyle bindirilmiş ve oradan memleketlerine vardıklarına dair mahalli hükümetlerinden birer kıta ilmuhaberin hazırlanması kararlaştırılmıştır.[19]

Osmanlı Bankası Baskını'ndan sonra seyahat kısıtlamaları Ermenileri hedef alarak daha da sıkılaşmıştır. Baskın sonrası olaylar göz önüne alındığında İstanbul Ermeniler için güvenli bir şehir olmaktan çıkmıştır. Bu ortamda İngiltere sefareti ve diğer sefaretler tarafından talep edildiği şekilde, Dersaadet'teki ecnebi tebaası hizmetinde bulunup hadiselere karışmamış olan Ermenilerden yurtdışına yahut memleketlerine gitmek isteyenlere pasaport veya mürur tezkeresi verilmesi izni çıkarılmıştır.[20] Osmanlı Bankası olayından yaklaşık bir sene sonra Ermenilere yönelik genel af çıkarılmış ve "serseri ve işsiz takımından olmayan Ermenilerin" ticaret için Dersaadet ya da başka vilayetlere gitmelerinde sakınca olmadığı[21] belirtilerek seyahat kısıtlamaları kaldırılmıştır. Elbette burada yine temel kriter ticaret yapıyor olmaktır. Osmanlı Bankası olayından iki sene sonra taşralı olup memleketlerine gitmek isteyen Ermenilere kefalet-i müteselsile uygulanmak üzere mürur tezkeresi, ticaret için yurtdışına gideceklere pasaport düzenlenmesi uygulaması tekrar gündeme gelmiştir.[22]

Bir başka sorun temelli olarak başka ülkelere göç eden Ermeniler ile ilgilidir. Bu şekilde göç edenlerin geri dönüşlerinin yasaklanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Böylece nüfusun istenmeyen kesiminden kurtulma politikası olarak[23] da pasaport kontrollerinin kullanıldığı ya da merkezce istenmeyen ülkelere seyahatin bu yolla yasaklandığı söylenebilir. Dönüşe izin vermemek gitmeyi de engelleyebilecek bir karardır. Örneğin Muş Ermenilerinden birkaç senedir Galos'ta olan ve İstanbul'a uğramadan memleketlerine dönmek isteyenlere "Ermenilerin avdetleri hakkındaki yasak" nedeniyle pasaport verilmemiştir.[24] Ermeniler hakkındaki umumi af dolayısıyla Memalik-i Şahane'ye dönenlerden "anarşist ve müfsid" olanların girmelerine izin verilmemesi ve diğerlerinin girişlerinde kolaylık sağlanması kararlaştırılmıştır.[25] Başka bir belgede, Bulgaristan Komiserliği'nden sorulan soruya cevaben Dersaadet'te hane ve ailesi olan Ermeniler ve taşralı olup memleketlerine dönmek isteyen Ermenilerin, kefalet-i müteselsileye kaydolarak mürur tezkereleri ile geri dönmelerine izin verilmesi, ticaret için yurtdışına gideceklere pasaport düzenlenmesi; ve Osmanlı'ya dönmek için pasaportlarını Batum Başşehbenderliği'nde vize ettirmek

için müracaat eden Rusyalı Ermeniler içinse "bunların içinde erbab-ı fesaddan oldukları malum olanlar" dışında diğerlerinin pasaportlarının vize edilmesi ancak bu şekilde gelenler içinde şüphe edilenler olursa hâl ve hareketleri kontrol altında bulundurulması için geldikleri anda hemen telgrafla bildirilerek gerekli yerlere tebligat yapılması kararı verilmiştir.[26]

Osmanlı İmparatorluğu'ndan yabancı ülkelere bir daha dönmemek üzere göç eden Ermenilerin daha sonra dönmelerinin engellenmesi için söz konusu kişilerin tezkere-i Osmaniyelerine el konulacak ve pasaportlarına "tezkere-i Osmaniyeleri'nin tevkif olduğu ibaresi" yazılacaktır. Bu işlemin icra yetkisi nüfus idaresinin bilgisi dahilinde vilayetlerde ve iskele komisyonlarındadır. Yine aynı belgeye göre, göç edecek Ermenilere verilecek mürür tezkerelerine de "ba'd ma memaliki mahruse-i şahaneye avdet etmeyeceklerdir" ifadesi yazılacaktır. Bu kişiler için komisyonca bir defter tutulacak ve aynı zamanda Patrikhane'de de kayıt altına alınacaklardır.[27] Bu durumda olup geri dönmek isteyen Ermenilere tekrar pasaport verilmemektedir. Bu konuda bir başka uygulama, firar ederek ya da sürgün edilerek yabancı ülkelere giden Ermenilerin Osmanlı vatandaşı oldukları halde pasaport alma haklarının ellerinden alınmasıdır.[28] Memâlik-i Şâhâne'den İran'a gitmek isteyen Ermenilere pasaport verilmemesi de gidilecek yerin Osmanlı tarafından belirlendiğini gösteren bir başka örnektir.[29] Bu belgelerde hiçbir nizamnamede yer almayan işaretleme teknikleri söz konusudur. Resmi evrak üzerine yazılan ibareler bürokratik bürolar arasında iletişimi sağlamakta ve kendilerinin birer istihbarat kaynağına dönüşmesiyle idari ağı görünür hale getirmektedir. Seyahat evraklarına ilişkin uygulama tehlike algısı ekseninde biçimlenmekte ve idari ağ ile birlikte okunduğunda toplumda sembolik şiddetin yayılmasına hizmet etmektedir.

Osmanlı Bankası Baskını'ndan sonra çok sayıda Ermeni, Avrupa ülkeleri başta olmak üzere Osmanlı'dan başka ülkelere gitmiştir. Bu Ermenilerin geri dönebilmeleri II. Abdülhamid'in bir kereliğe mahsus olarak 10 günlük bir süre için (4-14 Recep 1314) Osmanlı'ya kabul edilmelerine karar vermesiyle mümkün kılınmıştır. Ancak söz konusu kararın hadiseden önce ve hadise sonrasında ticaret yapmak amacıyla pasaport alarak yurtdışına giden Ermeniler için uygulanıp uygulanmayacağı İstanbul Polis Müdürlüğü'nden Zaptiye Nezareti'ne, oradan da Sadaret'e sorulmaktadır (7 Kanunuevvel 312/19.12.1896). Sürenin bittiği günden sonra Gürcü vapuruyla gelen ve geçerli süre başlamadan



evvel pasavan almış olan 25 Ermeni, zabıta tarafından vapurdan çıkarılmamışlardır. Bu Ermeniler hakkında yapılan araştırmada bir kısmının İstanbul, geri kalanının da taşra ahalisi olduğu anlaşılmıştır. Ancak süre bitiminden sonra geldiklerinden haklarında daha derin bir tahkikat yapılması amacıyla bir memur görevlendirilmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde tezkerelerini süre bitiminden önce aldıkları ya da şüpheli olmadıkları anlaşılırsa ertesi gün Ermenilerin büyük yortusu olduğundan "dedikodu"ya yol açmamak için bunların vapurdan çıkarılarak kefaletle salıverilip verilmeyeceği yine zaptiye tarafından sorulmuştur (8 Kanunuevvel 312/20.12.1896). Cevaben, zabıtaca iyi hâlde oldukları anlaşılanların vapurdan kefil ile salıverilmeleri kararlaştırılmıştır. Zaptiye Nazırı'ndan Sedaret'e 9 Kanunuevvel 312'de (21.12.1896) yazılan evraka göre Rus ve Gürcü vapurlarıyla daha çok sayıda Ermeni'nin geleceği ve bu kimseler arasında kabul edilemeyecek kişiler de olacağından zaptiye bunların vapurlardan çıkmamaları için tedbir alacaktır. Ancak buna rağmen, vapur şirketleri tarafından bu kişiler vapurlardan çıkarılmaya çalışılacaklardır. Bu nedenle, Memalik-i Şahane'ye gelmeleri uygun olmayan Ermenilere Varna Tüccar Vekâleti, Köstence Şehbendirliği ve bu gibi diğer birimler tarafından pasaport ve pasavan verilmemesi emredilmesi önerilmektedir. Zaptiyeden Sadaret'e yazılan başka bir bilgilendirme yazısında, yukarıda yazılan duruma ek olarak, Odesa'dan Dersaadet Limanı'na Rusya Kumpanyası'ndan *Olga* adlı vapurda mürür tezkeresine sahip Ekinli Mayans (?) ile eşi ve Erzurumlu Mardirus isminde üç Ermeni, buna ek olarak İskenderiye'den Hidiviye postasının *Tevfik-i Rabbani* vapurunda Mıgırdıç isimli bir Ermeni ve Varna Nemçe Kumpanyası'nın *Venüs* isimli vapurunda da Diyorgi Ohannes ve Agop adında iki Ermeni bulunduğu ve Dersaadet'e çıkmak için bunlardan birinin Varna'dan, birinin Burgaz'dan vapura bindikleri belirtilmiştir. Sözü geçenleri karaya çıkarmamak için vapurlar zaptiyenin tahtı nezaretine alınmışlardır. Boğaz'dan geçen *Anadolu* isimli Fransız Kum-

panyası vapurunda Dersaadet'e gelmek için Marsilya'dan binmiş 10 kadar Ermeni'nin varlığı Kale-yi Sultaniye'de bulunan Eczayı Nariye Müfettişi'nin çektiği telgrafla anlaşılmıştır. Bu kişilere ve bunlar gibi geleceklere ne muamele yapılacağı büyük bir mesele haline gelmiştir (10 Kanunuevvel 312/22.12.1896). Tüm bu yazışmalarda ilginç olan kısım Zaptiye Nezareti'nin bu kadar detaylı istihbaratı nasıl topladığıdır. Gemi kaptanlarının gemideki yolculara ilişkin bilgileri önceden vermeleri ihtimal dahilinde olmakla birlikte, yazışmalarda istihbarat kaynaklarına ilişkin bilgi yoktur. 12 Kanunuevvel'de (24.12.1896) zaptiyeden yazılan başka bir bilgi notunda, Bulgaristan bandıralı *Yorıs* adlı gemide 50, Gürcü Kumpanyası'nın *Sakız* vapurunda kadın ve erkek 10 Ermeni bulunup, çıkmalarına izin verilmediği yazılmıştır. Bunlar gibi daha birçok Ermeni'nin gelmekte oldukları ve gelen ve geleceklere muamele izni verildiği belirtilmiştir. 24 Kanunuevvel'de Hariciye Nezareti'ne, Zaptiye Nezareti'ne ve Dahiliye Nezareti'ne, söz konusu müddetin dolması nedeniyle Zaptiye Nezareti'nden ne yapılacağını soran yazıya karşılık, bazı sefaretlerden af süresinin uzatılmasından yana öneriler geldiği belirtilmiştir. Gelen kişiler arasında "ihtilal komiteleri"ne mensup olan ve yaralamalarda bulunmuş olanların ayırılmaları ve geri kalan istisnaların aftan yararlanmaları sağlanmalıdır. Burada asıl önemsenecek nokta geri dönmelerine izin verilebilecek hal ve sıfat dışında "sui bilfesad ve mazenne-i sui" olanların girmelerine kapı açmak meselesine dikkat etmektir. Dolayısıyla tehlikeli ya da şüpheli olma kriteri kararların uygulanmalarında en temel referans noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kişilerin gelmesi içgüvenlik açısından tehlikeli görülmüştür. Bu kişilerin "fesad" bir saldırı için toplanmaları kolay olduğundan buna göre tahkikat yapılması gereklidir. Fakat tahkikat yapılması zor ve belki de imkânsız olacağından sefaretlere ikna edici cevabın verilmesi, sürenin uzatılması ve bunun kararın esasına göre zabıtaca kontrolü altında bulunmak üzere 75 gün daha uzatıldığı ilanıyla icabının Zabıta Nezareti'ne havalesi hakkında Encümen-i Mahsus-u Vükela tarafından mazbata hazırlanmıştır. Süre uzatıldıktan sonra gelenler, zaptiye tarafından derdest olunduktan sonra şüpheli olmayanların İstanbul'dan olan kısmı Patrikhane'ce tasdik edilmiş kefalet bağı ile bağlanarak salıverilecek; ve taşralılar memleketlerine gönderileceklerdir. Zanlılar ise kanunen cezalandırılacaklardır. Edirne'den her gün Ermeniler gelmektedir; ve zaptiyeye göre gelmeye de devam edeceklerdir. Bu gelenler de araştırıldıklarından bu iş için özel bir komisyon kurulması ve bu komisyonun "erbab-ı şer ve mefsedetin duhulüne izin vermeyip iadeleri" Sadaret Mabeyin Baş Kitabet-i Celilesi'nden cevap niteliğinde tebliğ olunmuştur. 19 Rebiülevvel 314 tarihli tezkere ile Behiyye Nezareti'nden Dersaadet ve diğer yerlerde "yerli" (muhtemelen İstanbulluları nitelerken yerli ifadesini kullanmaktadır), taşralı ve yabancı birçok Ermeni "erbab-ı fesadı" bulunduğundan bunların dışarıya ihracı ile gerekli muamelenin yapılması için Dahiliye Müsteşarı Ali Refik Beyefendi ve 12 Cemaziyelevvel 314 tarihli tezkere ile bildirildiği üzere göç etmek isteyen Ermenilerin göçlerinin nedenlerinin araştırılmasıyla bir daha geri dönmemek üzere ellerinden kefil senetleri alınarak bunların Patrikhane'ye tasdik ettirilmesi ve diğer ayrıntılar için biri Hüseyin Hamid Beyefendi başkanlığında iki komisyon kurulması talep edilmiştir. Ahmed Beyefendi'nin yönetimindeki komisyonun Behiyye Nezareti'nin tahkik heyetine görev verildiği gibi kararlaştırılmıştır. Hüseyin Hamid Bey'in altındaki komisyona bazı memurlar görevlendirilmiş; ancak bunların kendi asıl memurluklarına ait iş yoğunluğu nedeniyle komisyona layıkıyla devam edemedikleri anlaşılmıştır.[30] Bu vaka devletin istemediği ya da tehdit olarak gördüğü vatandaşlarına karşı aldığı tutumu göstermek açısından önemlidir. Devlet kendi iç güvenliğine yönelik bir siyasa belirlerken, II. Abdülhamid döneminin özelliklerinden biri olarak görülebilecek iç politika dış politika ayrımının belirsizleşmesi ile birlikte söz konusu siyasaları tekrar gözden geçirmek durumunda kalmaktadır. Sonuç olarak seçtiği ya da oluşturduğu uygulamaları hayata geçirebilmek için devlet özellikle zaptiye eliyle bilgi edinmekte ve çoğu kez bu bilgiler ekseninde yeni stratejiler çizmektedir. Elde edilen ya da edilecek bilgilerin sınırı ve çeşidi arttıkça bu işlevi yerine getirecek daha alt birimler kurmaktadır. Dönem, idare içinde komisyonların sıklıkla kullanıldığı bir dönemdir. Bu şekilde bürokrasi kendisi kararlar almakta, daha doğrusu inisiyatif kullanmakta, alanını genişletmektedir ve aynı



Bulgar dinamitçilerin Selanik'teki Osmanlı Bankası'nı havaya uçurmak için kazdıkları lağımcı tüneli.

L'illustration
23 Mayıs 1903.

zamanda güvenliğe ilişkin alınan kararlar teknikleşmektedir. Bu şekilde idare daha pratik bir şekilde işlerken özellikle güvenlik konusunda hem metinlerle hem de komisyonlarla her yeri saran bir bulut haline gelmektedir. Ancak personelin sayıca ve nitelikçe yetersizliği devlet tarafından öngörülen işlevlerin yerine getirilememesi sonucunu vermektedir.

Bulgarlara ilişkin de mürür tezkeresi, pasaport gibi coğrafi hareketliliği kontrol etmekte kullanılan evraklar devlet elitlerinin tehdit algısı içinde ele alınabilir. 29 Nisan 1903'te Selanik Bankası bombalamasından sonra 9 Aralık 1903'te dışarıdan gelen ya da Osmanlı'dan yabancı ülkelere giden "Bulgar erbab-ı fesadı"nın tezkereleri ve pasaportlarının kontrolünün gereğince yapılmasına yönelik olarak Edirne, Kosova ve Yanya vilayetlerine yazı gönderilmiştir.[31] Yapılan tahkikatlardan birinde Bulgar komiteleri mensuplarının sahte pasaportlarla hareket ettikleri ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Dersaadet'e pasaport ve mürür tezkeresi verilirken tahkikat yapılması için Manastır, Kosova, Debre ve İpek mutasarrıflıklarına telgraf çekilmesi kararlaştırılmıştır.[32] 1903 senesindeki bir başka yazışmada Bulgar komitacıların Dersaadet'te Selanik bombalamasına benzer bir eylemde bulunacakları istihbaratı alınmasının üzerine, Bulgarlara yönelik güvenlik önlemleri tekrar ele alınmıştır. İlk olarak, Bulgar Eksharlığı'ndan Dersaadet'teki Bulgarlar içinde "kefalet ve beyan-ı emniyet" edemeyeceği Bulgarların İstanbul'dan çıkarılması istenmiş, kefalet altında bulunan ve güvenli olanlarınsa kalması kararlaştırılmıştır. Güvenli olmayan kişilerin isimlerinin Bulgar Eksharlığı tarafından hükümete sunulması talep edilmektedir. Eksharlık tarafından söz konusu teşebbüsün içinde olduğundan şüphe duyulan ve bundan önce de İstanbul'da "efkar-ı mefsedetkeranesi" bilinen Bulgar gemicileri kendilerine nasihat edilerek memleketlerine geri gönderilmişlerdir. Böylelikle İstanbul'da, Osmanlı tebaasından olup da komiteye üye olan kimse kalmamıştır. Ancak buna rağmen "Bulgar erbab-ı fesadı"ndan kimselerin İstanbul'da olduklarına dair söylentiler devam etmektedir. Bu sebeple Eksharlık temsilcisine göre, İstanbul'da bulunan ve ekserisi amele olan ve işgüçleriyle meşgul fakir Bulgarların içinde de araştırma yapmak gerekmektedir. Ayrıca Bulgar tüccar ve esnafından komiteye üye olanlar olabileceğinden olanlara ilişkin de tahkikat yapmak gerekmektedir.[33] Bu yazışmaya dayanarak anlaşılan mürür tezkeresinin tek başına yeterli olmadığı ve millet sistemine dayanan bir kefalet sistemi ile birlikte ele alındığında devletin nüfuz alanına ilişkin daha geniş bir yorumlama alanı sunduğu söylenebilir.

Bulgarların İstanbul'a girişine ilişkin olarak Selanik bombalamasından sonraki senelerde güvenlik tedbirlerinin elden bırakılmaması, mürür tezkeresinin güvenlik politikalarında önleyici uygulamalar içinde ele alındığını göstermektedir. 1905'te Bulgar "erbab-ı fesadı"nın Selanik şehrine karşı yeni bir suikast planladıkları ve söz konusu kişilerin Dersaadet'e gelme ihtimallerine karşı buna engel olunması ve hiçbir uygunsuzluğa meydan verilmemesi kararlaştırılmıştır.[34] 1906'da Sofya Bulgar Komitesi'nin arabacılardan oluşan bir komiteyi İstanbul'a göndererek "fesad" çıkaracakları bilgisi elde edilmiş ve bunun üzerine yazılan iradeye göre bu kişilerin Dersaadet'e girişlerinde herhangi bir uygunsuzluğa meydan verilmemesi uyarısı yapılmıştır.[35] Bulgar Kilisesi'nin açılışı için İstanbul dışından birçok kişinin İstanbul'a geleceği bilinmekle birlikte, bir muhbirden alınan bilgi doğrultusunda bunların arasında karışıklık çıkarmak isteyen "erbab-ı fesad"dan kimseler de gelecektir. İstanbul'a gelecekler arasında "namuslu ve haysiyetli" kimseler de bulunacağı için herkesin şehre girmesini yasaklamak doğru bulunmamıştır. Bu se-

Bulgarların İstanbul'a girişine ilişkin olarak Selanik bombalamasından sonraki senelerde güvenlik tedbirlerinin elden bırakılmaması, mürür tezkeresinin güvenlik politikalarında önleyici uygulamalar içinde ele alındığını göstermektedir. 1905'te Bulgar "erbab-ı fesadı"nın Selanik şehrine karşı yeni bir suikast planladıkları ve söz konusu kişilerin Dersaadet'e gelme ihtimallerine karşı buna engel olunması ve hiçbir uygunsuzluğa meydan verilmemesi kararlaştırılmıştır.



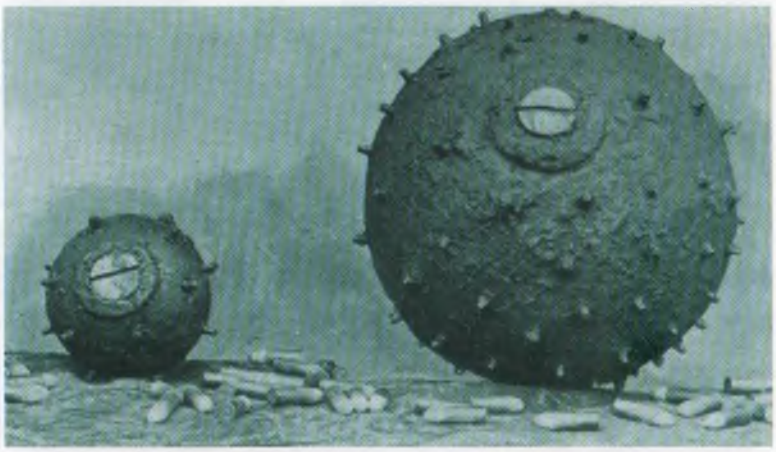
Selanik'teki Osmanlı Bankası'nın saldırıdan sonraki durumu. 29 Nisan 1903.



II. Abdülhamid'e suikasttan idama mahkum edilen Ermenilerden Garabet Vartanyan ve Ohannes Arfaryan, üstte.

İstanbul'da Cercle d'Orient'da bulunan bombalar.

L'illustration
9 Aralık 1905.



beple zaptiye, uygunsuzluk çıkarma amacında olanların şehre girişini engellemekle, engelleyemiyorsa da bir uygunsuzluğa karşı tüm önlemeleri alarak karışıklık çıkmasına izin vermemekle ve asayişin devamını sağlamakla görevlidir.[36] Güvenliğe ilişkin idarenin aldığı tedbirler, olağanüstü hal durumu tedbirleri gibi de okunabilir. Böylesi bir okumanın sonuçlarından biri, olağanüstü durumun gündelik olanın içine yerleştirildiğini göstermesidir. Olağanüstü durumun gündelik olanın içine yerleştirilmesi kriz durumunun sıradanlaşması anlamına gelmektedir. Böylelikle, devletin bekası sorununa yönelik olarak alınan olağanüstü önlemler de sıradanlaşır.[37]

Pasaportlar idari birimler arasında, işaretlemeler ya da yazılar ile iletişimi sağlayan bir belge olarak da kullanılmaktadır. Bunun en önemli örneklerinden biri kırmızı mürekkep kullanımıdır. Memalik-i Şahane'de ihtilal çıkarmak amacıyla Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan'da dolaşan serserilerin bir isim üzerine olan nüfus tezkeresiyle farklı yerlerden beş on tane pasaport aldıkları ve bunları "Sırp ve Bulgar tebaasından cem ve tertip eyledikleri haşerate tevzi itdikleri" öğrenilince nüfus tezkerelerine aldıkları pasaportun tarih ve numarasının kaydedilmesi uygulaması getirilmiştir. Bu kaydetme yöntemi daha önce kullanılan bir yöntem olmadığı halde "bazı ahvalde tedabir-i fevkalade ittihazı (lazime-i hikmet-i hükümet) muvafık-ı hikmet-i hükümet olmasıyla" bundan sonra bu gibi "fesad" kişilerin, Osmanlı topraklarına girişinin engellenmesi ve bunların belirlenmesi için şehbenderliklerden verilecek pasaportlarına yapıştırılacak pulun en karışık kısmına erbab-ı fesad'dan olanların pasaportlarına "f" harfini gösterir şekilde "ufki bir çizgi" yazılması uygulaması ve sonrasında bu kişilerin zaptiyece tutuklanmaları,[38] Batum'da toplanan yabancı ve Osmanlı uyruklu Ermenilerden Osmanlı'ya gelmek isteyenlerin kabul edilenlerinin pasaportlarının kırmızı mürekkeple vize edilmesi[39] ve Memalik-i Şahane'ye gelmek üzere Marsilya Başkonsolosluğu'ndan pasaport alan Ermenilerin papasortlarının işaretlenmesi[40] buna başka örneklerdir. Fesadı niteler şekilde pasaportlara "f" harfinin yazılması uygulaması daha sonraki yıllarda da zaptiyece "pek çok istifade" edildiği nedeniyle devam etmiş ve dışarıdan geleceklere buna göre tedkikat ve muamelede bulunulmuştur. Ancak daha sonraları, Bulgaristan Komiserliği'nin bu uygulamaya riayet etmediği görülmektedir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne, Komiserliğe tebliğ edilmesi için söz konusu karar tekrarlanmıştır.[41] Aynı belgede, Memalik-i Şahane'de ihtilal çıkarmak amacıyla Romanya ve Sırbistan ve Bulgaristan civarında dolaşan "serserilerin" şehbenderliklere ve tüccar vekâletlerine müracaatlarında gerekli görülen eski pasaportları yerel polis idaresinde zabt veyahut önceden anlatıldığı şekilde tutarak yalnız bir nüfus tezkeresiyle bir isim için beş on farklı yerden aldıkları anlaşılmıştır. Bu gibi "eşhası mefaside" bir nüfus tezkeresiyle birkaç pasaport almalarının önüne geçilmek için başka mahalden pasaport almışlar ise bilinmesi amacıyla verilecek pasaportun tarihi ve numarasının nüfus tezkerelerine yazılması da kararlaştırılmıştır. Bu uygulama da bir yönüyle işaretlemeler ya da kırmızı mürekkep kullanımıyla, idari bürolar arası iletişimi sağlama yöntemi olarak ele alınabilir. Diğer taraftan bu tarz işaretlemeler toplumu okunaklı kılma yönünde devlet tarafından kullanılan bilgi şifreleme yöntemlerinden biridir. Bu sefer bilgi dosyalama, sıralama yöntemiyle değil, işaretleme yöntemiyle şifrelenmekte ve işaretlenen evrak idari işleme tabi tutuldukça şifreleme işlevsel hâl almaktadır.

Selanik Suikastları sonrasında Osmanlı yönetimi, İç Örgüt ile ilişkili olduğunu tespit ettiği tüm unsurları tutuklama politikasını benimser[42] ve böylece örgüt büyük bir yara alır. Selanik hadisesi Osmanlı Devleti nezdinde Bulgarlara ilişkin tehlike algısının yükselmesine sebep olmuştur. Olaydan bir süre sonra Bulgar komi-

talarının İstanbul'da da benzeri bir olay örgütleyeceği yönünde istihbarat alınmıştır[43] ve İstanbul'da şüpheli görülen Bulgarların isimlerinin ihbar edilmesi için Bulgar Eksharlığı'na talimat verilmiştir.[44] Tüm bunların ardından, Bulgar komitacıların Rusya sefirine yönelik bir suikast hazırlığı içinde oldukları haber alınmış ve buna engel olmak amacıyla güvenlik tedbirleri artırılmıştır.[45] Söz konusu tedbirler Galata ve Beyoğlu merkez alınarak devriyelerin dolaştırılmasını ve bu civardaki tüm dükkânların, esnafın ve kiracıların kimlik bilgilerinin Şehremaneti'ndeki vergi kayıtları dahil tüm kayıtlar incelenerek kontrol edilmesini ve içlerinde yabancı ve hali şüpheli görülenlerine ilişkin bilgi toplanarak bildirilmesini kapsamaktadır.[46] Daha sonra yapılan tahkikatta, Bulgar komitelerine bağlı anarşistlerce Babıâli ve Saray-ı Hümayun'a dinamit atılacağına dair alınan istihbaratın asılsız olduğu ortaya çıkacaktır;[47] ancak devlet elitlerinin en büyük korkusu İstanbul'da benzeri bir olayın meydana gelmesidir. Bu nedenle İstanbul için güvenlik önlemleri bir kat daha artırılmıştır.[48] İstanbul'daki Osmanlı Bankası'na Bulgar ve Ermeni örgütleri tarafından bir saldırı olması ihtimaline karşı bankanın etrafındaki sokaklar ve tüm mekânlarda kimlerin kaldığı ya da çalıştığı üzerine bir tahkikat başlamıştır. Şehremaneti ve zaptiye ortak çalışarak, buraların sakinlerini tespit ederek harita üzerine işleyeceklerdir. Bankanın etrafında birkaç polis, jandarma ve yeteri kadar asker nöbet tutacaktır. Ancak bankaya yönelik herhangi bir olayda banka memurları yer alırlarsa, sorumluluk tamamen bankaya ait olacaktır. Banka memurlarının kefaleti müteselsiye bağlanmaları ve bankaya gelip gidenlerin bir deftere işlenmesi gibi önlemler banka idaresine teklif edilecektir. Crédit Lyonnais Bankası için de aynı önlemler düşünülmüştür.[49] Başka bir ihbar Rumeli vilayeti müfettişinin yanına tayin olacak yabancı memurlara yönelik suikast planı üzerine yapılmıştır.[50] Aynı yıl Bulgarların Selanik'te içme suyuna zehir kattıklarına ilişkin bir dedikodu çıkar ve İstanbul'a da yayılır.[51] İstanbul'un su kaynaklarından biri olan Terkos'un, Bulgar ve Ermeni komitacılar tarafından zehirleneceği ve hatta Küçükçekmece'nin de tehlike altında olduğu istihbaratı alınır;[52] fakat bu da asılsız çıkar. Askeriyeye, Filibe'den gönderilen unun Bulgar gümrük idaresi tarafından birkaç gündür muayene edilmesi, Osmanlı görevlilerinin aklına una zehir karıştırılması ihtimalini getirmiştir.[53]

Dönem boyunca devam eden bombalama eylemleri ve çete mücadeleleri tehlike algısını ve buna bağlı olarak yayılan komplo teorilerini beslemiştir. Devlet elitleri, her daim bu algı etrafında şekillenen ve gittikçe tüm siyasal alanı kaplayan hikmet-i hükümet ekseninde hareket etmişlerdir. Bu durum, güvenlik meselesine ilişkin çatışma çözümü yaklaşımından ziyade sıfır toplamlı oyun yaklaşımının hâkim olduğu ve tehlikeli olarak görülen toplumsal grupların alt düzey idari yazışmalarda dahi topyekûn yaftalanmaları ile devlet söyleminin bu temelde kurulmasına hizmet etmiştir.

DİPNOTLAR

* Bu metin doktora tezime dayanmaktadır. İlkay Yılmaz, "II. Abdülhamid Döneminde Güvenlik Politikaları Ve Coğrafi Mobilizasyon", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2012. Bu çalışma boyunca akademik destekelerini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Adalet B. Alada'ya ve Prof. Dr. Nadir Özbek'e teşekkür ederim.

1 Eylemle propaganda, teorik propagandanın yani kitle mitingleri, gazeteler, bildiriler vb'nin sınırlı etkisi olduğu ve burjuvazi tarafından manipüle edilebildiği ancak eylemle propagandanın kitleler uyandırabileceği fikrine dayanmaktadır. Eylemle propaganda bombalama, dinamitleme ve suikastları içeren şiddet eylemlerini bir propaganda tekniği olarak uygulama amacı taşımaktadır.

2 Adil Baktıaya, "19. Yüzyıl Sonunda Anarşist Terör, 'Toplumun Anarşistlerden Korunması Konferansı (1898)' ve 'Osmanlı Devleti'", *Bilgi ve Bellek*, sayı 8, cilt 4, 2007.

3 İtalyanlar'a yönelik uygulamalar için bkz. Yılmaz, a.g.e.

4 Bu cetvellerden biri için bkz. Y..PRK. KOM., 9/22, 01 Ş 1314 (05.01.1897).

5 Y..PRK.ASK., 100/73, 08 R 1312 (07.10.1894)..

6 Y.PRK.DH.., 11/56, 18 Ca 1318 (13.09.1900).

7 Z.B., 589/48, 27 Ma 1322 (09.04.1906).

8 İ..HUS., 29/1312/RA081, 25 Ra 1312 (26.09.1894).

9 BEO, 483/36200, 26 Ra 1312 (16.09.1894).

10 İ.HUS., 1312-Ra-25/81, 25 Ra 1312 (26.10.1896)'den aktaran Florian Riedler, "Armenian Labour Migration to Istanbul and the Migration Crisis of the 1890's", The City in the Ottoman Empire Migration and the Making of Urban Modernity, ed. Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Rielder, Routledge, London and New York, 2011, s.165.

11 DH.TMIK.M.., 4/41, 03 Z 1313 (16.05.1896).

12 İ..HUS., 42/1313/R-13, 21 R 1313 (10.10.1895).

13 DH.TMIK.M.., 23/42, 22 C 1314 (28.11.1896)

14 DH.TMIK.M., 23/42, 22 C 1314 (29.10.1896).

15 Michael Mann, "The Autonomous Power of The State: Its Origins, Mechanisms and Results", *War and Capitalism: Studies in Political Sociology*, Blackwell, Oxford, 1988.

16 ZB., 20/26, 18 E 1322 (01.10.1906).

17 DH.TMIK.M.., 34/54, 14 M 1315 (14.06.1897).

18 DH.MKT., 2078/40, 28 B 1314 (02.01.1897).

19 Y. PRK.ZB.., 18/34, 25 Ra 1314 (03.10.1896).

20 A.}MKT.MHM., 628/44, 27 Ra 1314 (05.09.1896).

21 DH.TMIK.M.., 34/54, 14 M 1315 (14.06.1897).

22 MV., 95/31, 26 Z 1315 (17.05.1898)

23 Özellikle ulus-devlet inşası süreçlerinde nüfus politikalarına bakıldığında bölgenin ya da bir grubun güvenliğe ilişkin bir tehdit oluşturması veya disiplin açısından bir sorun olarak algılanması yerleştirme ve zorunlu göç politikaları noktasında iki önemli etkendir. Ayrıntılı bir tartışma için bkz. Murat Yüksel, "Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiyesi'nde Güvenlik Siyaseti ve Nüfus Siyaseti", Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti içinde.

24 DH.TMIK.M.., 75/10, 05 Ca 1317 (11.09.1899).

25 Y..PRK.BŞK. , 49/34, 26 B 1314 (11.09.1899).

26 MV., 95/31, 26 Z 1315 (17.05.1898).

27 DH.TMIK.M.. , 75/ 63, 20 Ca 1317 (26.09.1899).

28 DH.TMIK.M.. ,16/50, 21 R 1314 (29.09.1896).

29 MV., 112/8, 10 B 1323 (10.09.1905) .

30 A.} MKT. MHM., 632/3, 4 B 1314 (09.12.1896).

31 BEO, 2232/167348, 30 N 1321 (09.12.1903).

32 TFR.I..UM.., 4/349, 19 Za 1321 (06.02.1904).

33 Y..A...HUS., 448/77, 21 S 1321 (19.05.1903).

34 ZB., 31/5, 12 Ni 1321 (25.04.1905).

35 ZB., 31/15, 26 A 1322 (08.09.1906).

36 ZB., 30/12, 24 Ni 1314 (06.05.1898).

37 Günümüzde böylesi bir sıradanlaşmanın en basit örneklerinden biri üniversite ve alışveriş merkezlerindeki dijital güvenlik kapılarıdır.

38 DH.MKT., 2223/123, 12 R 1317 (19.08.1899) ve DH.TMIK.M.., 75/19, 08 Ca 1317 (14.09.1899).

39 DH.TMIK.M.. 18/59, 06 Ca 1314 (13.10.1896).

40 HR.SYS., 2748/6, 20.3.1895.

41 DH.MKT., 662/10, 1 Z 1320 (28.02.1903).

42 A.b. ve Y..A..HUS., 447/142, 12 S 1321 (10.05.1903).

43 Y..A..HUS., 448/64, 20 S 1321 (18.05.1903).

44 Y..A..HUS., 448/77, 21 S 1321 (19.05.1903).

45 Söz konusu ihbar Fransız Konsolosluğu aracılığıyla bir Fransız vatandaşı tarafından yapılmıştır. Bkz. Y..A..HUS., 448/99, 23 S 1321 (21.05.1905) ve Y..A..HUS. 448/135, 27 S 1321 (25.05.1903).

46 Y..A..HUS., 448/111, 24 S 1321 (22.05.1903).

47 Y..PRK.BŞK., 70/40, 23 Ca 1321 (16.09.1903).

48 B.E.O., 2073/155423, 23 S 1321 (21.05.1903), TFR.I..A..., 19/1814, 26 L 1322 (31.12.1904).

49 A.}MKT.MHM., 731/4, 3 S 1321 (01.05.1903).

50 Bu ihbardan sonra vilayete gelen kişilerin kimlik kontrolleri sıkılaştırılmıştır. Bkz. Y..A..HUS., 465/10, 02 Za 1321 (20.01.1904).

51 Bkz. Y..PRK.MK., 15/82, 16 C 1321 (09.09.1903) ve Y..A..HUS., 457/129, 29 C 1321 (22.09.1903).

52 Y..PRK.ZB., 33/57, 9 B 1321 (01.10.1903) ve DH.MKT., 776/18, 19 B 1321 (11.10.1903) Zehirleme üzerine bu tip komplo teorileri ile devlet tarafından ve popüler algıda tehdit unsuru olarak görülen gruplara dair bkz., Ebru Aykut Türker, Alternative Claims on Justice and Law: Rural Arson and Poison Murder in the 19th Century Ottoman Empire, yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü , Boğaziçi Üniversitesi, 2011, s. 339-346.

53 A.}MTZ.(04), 98/101, 10 R 1321 (30.11.1903).

SAVAŞ ZAMANI SÖMÜRGELERDE KARGAŞA:

1916'DA AMELE TABURLARINDA SEFERBERLİK EMRİNE KARŞI RUS SÖMÜRGESİ TÜRKİSTAN

CLOÉ DRIEU

I. Dünya Savaşı'nı ele alırken genellikle Avrupa'daki "belirleyici cephelere" yoğunlaşan ve Doğu'daki çatışmaları "ikincil cepheler" olarak kategorize eden Batılı araştırmaların nadiren yer verdiği tarih kesitlerini inceleyen yeni çalışmaların sayısı gün geçtikçe artıyor. Bu makalede bahsedilen yeni tarih yazımı çizgisine bir katkı niteliğinde; Orta Asya'da dönemin Rusya Türkistan'ında I. Dünya Savaşı tarihi açısından son derece önemli olan 1916 isyanları inceleniyor.

ÇEVİRİ: ESRA ATUK

I. Dünya Savaşı'nın başlamasının yüzüncü yılı (2014) yaklaşırken, genellikle Avrupa'daki "belirleyici cephelere" yoğunlaşan ve Doğu'daki çatışmaları Avrupa merkezli, değersiz ve marjinal "ikincil cepheler" olarak kategorize eden Batılı araştırmaların ender olarak değindiği tarih kesitlerini gün ışığına çıkaran çok sayıda yeni çalışma ile karşılaşıyoruz. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nu ele alan ya da imparatorluklarla ilgili konulara; dağılma süreçlerine ve – damgalanmış bazı halklara karşı uygulanan ve modern savaş araçları ya da kitlesel nüfus hareketleri (zorunlu göçler, tehcirler, sürgünler) ile gücünü katlayan şiddetin, soykırımların tiyatrosu olarak – "kırılma noktalarına"(*shatterzone*)[1] odaklanan yakın tarihli ve yenilikçi çalışmalarla birlikte, araştırma dünyasının canlılığı ve zenginliği 20. yüzyılı açan bu felaketin gerçek coğrafî boyutlarını algılamamıza olanak tanıyor. Bu yeni yaklaşımlar aynı zamanda büyük kuruluş anlatılarının (Türkiye'de Kurtuluş Savaşı, eski Sovyetler Birliği'nde Ekim Devrimi) büyüsünü de bozarak, pek çok bölgede dört değil, en az sekiz yıl sürmüş olan savaş durumunu irdeleyen daha karmaşık bir tarih öneriyor.

Bu makalenin amacı da bahsedilen tarih yazımı çizgisine[2] yerleşerek 1916 isyanlarına ışık tutmaktır. Orta Asya ya da dönemin Rusya Türkistan'ında I. Dünya Savaşı tarihi açısından son derece önemli olan bu olaylar, aslında çok az bilinir. Sömürge savaşları, imparatorluğun sonu, ulus-devletin kurulması ve Sovyetleşme gibi sorunsalların kavşağında yer alan 1916 isyanları, bir yandan da kırk yıl kadar sürecek ve ancak 1950'li yılların ortalarında Stalin'in etkisinin ortadan kalkmasıyla sonlanacak sürekli bir şiddet döneminin başlangıcını oluşturur. Gerçekten de, 1916 şiddet patlaması ve 1917 devrim ortamı Orta Asya'da Sovyet yanlısı ve Sovyet karşıtı (Basmacı Hareketi)[3] askeri ve siyasal güçler arasında silahlı bir çatışmaya dönüşecek olan bir iç savaş ile devam etti. Bunu Stalin'in 1937-1938 tasfiyeleri ve II. Dünya Savaşı'na (1941-1945) kadar uygulamaya koyduğu toprakların kolektifleştirilmesi (1928'den itibaren), göçmen halkların zorla yerleşik düzene geçirilmesi,[4] tehcir (din adamlarına,[5] toprak sahiplerine ya da hayvancılıkla uğraşanlara yönelik), açlık ve kıtlık politikaları izledi. Bu politikalar yüz binlerce kişinin ölümüne yol açtı. Şiddet 1950'li yılların ortalarına kadar bir yaşam biçimiydi ve barış dönemleri yok denecek kadar azdı.

1916 isyanları bir yandan Orta Asya uçlarından başlayarak Rus İmparatorluğu'nun sonunu haber verirken, diğer yandan Orta Asya'da Sovyetler Birliği dönemi için olduğu kadar sonrasında da kurucu mitosların ve ulusal anlatıların temelini oluşturur ve siyasal bakımdan araçlaştırılır. Gerek Rus, gerek Orta Asyalı Sovyet tarihçileri resmî komünist ideolojinin kılıfı altında ayaklanmaların toplumsal ve burjuva karşıtı niteliğini göstermeye çalışırken (halk kurtuluş mücadelesi), bağımsız Orta Asya cumhuriyetlerindeki tarih yazımı bunların ilk önemli ulusçu hareketler olduğunu kanıtlamaya uğraşır (ulusal kurtuluş mücadelesi). Bu çabalardan ikincisi muhtemelen birincisine göre daha hatalıdır. İsyanlar, nedenleri, gelişmeleri ve sonuçlarıyla büyük bir karmaşıklık arz eder. İtici güç olmamakla ya da uzun vadeli siyasal projelerin temelini oluşturmamakla birlikte etnik-ulusal faktörlerin devreye girebildiği toplumsal,

ekonomik ve bazen siyasal unsurları bir araya getirir.

I. DÜNYA SAVAŞI ARİFESİNDE RUS SÖMÜRGE SİSTEMİ

I. Dünya Savaşı ve 1916 isyanları, Orta Asya'daki Rus sömürge sisteminin tümüyle çökmesine neden oldu. Orta Asya'nın fethi 18. yüzyılda başlamıştı. Önce yavaş ve görece barışçıl bir ilerleme kaydederken inşa ettikleri istihkâm ve ön karakol ağı ile step bölgelerindeki konumlarını sağlamlaştıran askerî güçler, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Maveraünnehir'deki büyük ölçüde yerleşik düzene geçmiş bölgelerde (bugünkü Uzbekistan/Tacikistan) daha aktif ve şiddetli bir yayılma politikası izlemeye giriştiler. Böylece 1870'li yılların ortalarına doğru Orta Asya ya da Türkistan'ın büyük bölümü Rus İmparatorluğu tarafından fethedilmiş oldu.[6] Bu bölge, idarî merkezi 1867'den itibaren Taşkent'e yerleştirilen bir askerî eyaletti.[7] Fethedilen topraklar, bir yandan Rus askerî idaresini, diğer yandan da yerli bir idare sistemini barındıran hiyerarşik bir idare sistemine sahipti. Rus Devleti bu bölge için (kolonlara ya da yerli halklara yönelik) gerçek anlamda bir "birlikte yaşama" projesi geliştirmemişti.

Bu askerî fetih sürecine farklı faktörlerin mümkün kıldığı bir nüfuslandırma çalışması eşlik ediyordu: Rusya'da serfliğin 1861'de kaldırılması, köylülerin serbest yerleşimini kolaylaştıran kararnameler, Trans Hazar ve Trans Sibirya gibi yeni demiryolu hatlarının (sırasıyla 1895 ve 1904'te) inşası. Yerleşik düzene geçmiş bölgelerde Rus ve Ukraynalı kolonların varlığı, kentlerde ya da tren garı ve garnizonların çevresinde Avrupai mahallelerin oluşması ile somutlaştı. Göçebe bölgelerde ise, tarım ihtiyaçları için su kaynaklarını ve toprakları geniş ölçüde sahiplenen kolonların gelişi (özellikle 1905 ve 1916 arasında), Kara-Kırgız ve Kırgız halkların yaylalar ve kışlaklar etrafında düzenlenmiş hayvancılık faaliyetlerinin yapısını bozdu. Bu gelişmelerden en çok etkilenen Yedisu bölgesi oldu. Buradaki Slav kolonlar Orta Asya'daki toplam kolon sayısının yaklaşık yarısını oluşturuyordu.

Ardından yerli halkların kendi arzularıyla ya da zorla yerleşik düzene geçirilmesi aşaması başladı. Bu şekilde kolonlar ya da zengin toprak sahipleri ve hayvan yetiştiricileri tarafından işe alınan mevsimlik işgücü ve tarım işçileri sağlanmış oluyordu. Bu halklar 1916'da ayaklanan kitlenin önemli bir bölümünü oluşturacaktı.

Ekonomik açıdan, yerli halk ve Avrupalı göçmen azınlık arasında şiddetli gerginliklere yol açan kriz I. Dünya Savaşı arifesinde ortama damgasını vurdu. Tarımla uğraşan yerleşik halklar giderek pamuk üretiminde uzmanlaşıyorlardı – Rus Türkistan'ı artık bir pamuk sömürgesiydi –, bu da tahıl üretiminin zararına oluyordu (örneğin, çok verimli bir bölge olan Fergana'daki toprakların üçte ikisi pamuk üretimine ayrılmıştı). Getirisi fazla, ancak fiyatları değişken pamuk üretiminin ağırlığının giderek artması – çoğunluğu oluşturan – küçük ve orta ölçekli üreticileri çok zor durumda bırakıyordu. Üreticiler genellikle bir makas etkisi altında kalıyorlardı (tohumların pahalıya satın alınması ve pamuğun ucuza satılması), bu da borçlanmaya ve sürekli yoksullaşmaya neden oluyordu. Çoğu zaman iş aletlerini, hayvanlarını satmak zorunda kalıyor ya da tefecilere başvuruyor ve topraklarını ipotek ediyorlardı.[8]

I. DÜNYA SAVAŞI'NIN BÖLGE ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

I. Dünya Savaşı ve Rusya'nın 15 milyon erkeği seferber ederek 30 Temmuz 1914'te savaşa girmesi, Orta Asya halkları orduda hizmet etmedikleri için savaşa doğrudan dâhil olmasalar da, Orta Asya'nın sosyopolitik ve ekonomik durumunda derin dönüşümlere neden oldu. Bölge halkları savaşa dolaylı olarak, örneğin malzeme temin ederek (pamuk, diğer hammaddeler, hayvan ya da bağışlar) katılıyorlardı. Ayrıca, savaş nedeniyle pamuk ticaretinin getirilerini ve sağladığı iş olanaklarını yitiren yetkililer, yerli halklara giderek daha fazla başvuruyorlardı.



1898 yılında Taşkent civarında Rus yerleşimcileri.

Fotograf Özbekistan arşivlerinden, "Sinema, fotograf ve sesli dokümanlar bölümünden", Ref: o-97658.

Orta Asya'nın yerlileri henüz askere alınmasalar da, bölgeye yerleşmiş olan Slav halklar için durum böyle değildi. Cepheye gitmek için Türkistan'dan (özellikle Yedisu'dan) ayrılmaya başladılar. Demografik açıdan, askere alınanların bölgeden hızla ayrılması nüfus dağılımında dengesizliğe yol açtı (Yedisu'daki Rus nüfus %50 oranında azaldı). Sayısal güç ilişkilerinde meydana gelen bu değişiklik tarım sektöründe çalışan işgücünün de azalmasına neden oldu, bu da buğday üretiminin düşmesine yol açtı. Askere alınan Rus ya da Ukraynalı tarım işgücünün yarattığı boşluğu Kara-Kırgız ve Kırgızlar doldurdu.

Bu kitlesel gidişlere paralel olarak, Orta Asya'ya göç eden farklı kökenlerden insanların oluşturduğu aksi yönde bir nüfus hareketi başladı: Sığınmacılar, Avusturya-Macaristan kökenli savaş esirleri (özellikle Almanlar, ama bunların yanında Çek ya da Slovaklar da vardı). Bunlara Orta Avrupa bölgelerinden 1914 Eylül ayından 1916 sonlarına kadar sürülen Yahudi ve Alman kökenli bazı "şüpheli topluluklar" da eklendi.[9] Avusturya-Macaristan kökenli (Alman) 200 bin kadar savaş esiri bulunuyordu ve bunlar çok sıkı gözetim altında tutulmuyorlardı. Ayrıca savaşta Osmanlı İmparatorluğu ile müttefik olduklarından yerli halkın sempatisini de topluyorlardı. Rus yetkililer bu şekilde savaşa dâhil olmanın yerel nüfus ve gelenekçi seçkinlerde bir hareketlenme yarattığını fark ediyorlardı.[10] Türkistanlı seçkinlerin (âyân, reformcular ya da "cedid") sömürgeci güç karşısındaki tavrı — en azından savaşın başlangıcından 1915 yazına kadar — açıktı. Bir vatanperverlik dalgası içinde, Çar yönetimine bağlılıklarını tekrar tekrar dile getiriyorlardı.[11] Pragmatiktiler ve Rus İmparatorluğu'na siyasal anlamda katılmayı öngörüyorlardı; halkı sakin olmaya çağırıyorlar ve çoğunlukla Orta Asya halklarının orduya alınmasına sıcak bakıyorlardı.[12] Sonuç olarak, bu tavırda sömürgeleştirilmiş Orta Asya halklarına verilen yabancı (*inorodsty*) statüsünü aşmak için omuz omuza savaşarak vatandaş statüsüne geçme arzusu okunuyordu.

SEFERBERLİK KARARNAMESİ VE UYGULAMAYA KONUŞU

Orta Asya halklarının askere alınmasıyla ilgili kararname, 1915 yazında Alman ordusu karşısında çok zor durumda kalan Rus ordusunun asker ihtiyacına cevap veriyordu. Savaş bakanı bu ihtiyacı aylık 500 bin asker olarak tespit etmişti.[13] Ardından Orta Asya topluluklarının orduya nasıl entegre edileceği sorunu ortaya çıktı. Bunlar yalnızca geri hizmet taburlarına alınacaklardı.[14] Bu karar Çar II. Nikolay'ın 7 Temmuz 1916 tarihli imparatorluk fermanıyla kesinleşti. 19 ilâ 43 yaşları arasında 250 bin erkeğin silah altına alınması öngörülmüştü, bu da Türkistan'ın toplam erkek nüfusunun %8'ini oluşturuyordu.[15] Fermanda toplam asker sayısı belirtiliyordu, bu sayının idarî bölgeler arasındaki dağılımı ise daha sonra Türkistan askerî valilerini bir araya getiren bir mecliste kararlaştırıldı. Hangi erkeklerin gideceğinin belirlenmesi ise yerel idarelere bırakıldı. Türkistan'ın savaşa gerçek anlamda katılması bu fermanla oldu. İlk seferberlik planlarına göre, askerlerin çoğunluğunu üç bölge sağlayacaktı. Ancak, yetkililer bu planları yeniden gözden geçirdiler ve ağırlığı pamuk üreten bölgelerden tahıl üreten bölgelere kaydırmaya karar verdiler. Böylece, Siri Derya bölgesinden (başlangıçta öngörülen 87 bin asker yerine) 80 bin, Fergana'dan (77 bin asker yerine) 50 bin ve Yedisu'dan (43 bin yerine) 60 bin asker alınması kararlaştırıldı.

Yoğun tarım çalışmaları (hem pamuk, hem de tahıl ekili bölgelerde) ve Ramazan ayı nedeniyle, gerek yerleşik düzene geçmiş, gerekse göçmenlerin yaşadığı bölgeler açısından zamanlama son derece kötüydü. Ayrıca, askerlerin hızla toplanması gerektiği hâlde kararın ilânından önce herhangi bir hazırlık yapılmamıştı. Üstelik askerî yönetimin insan gücü eksikti, mensupları iyi bilgilendirilmemişlerdi, hatta kabiliyetsizdiler. Yönetim tarafından kullanılan ifadeler, metinlerde ortaya çıkan çeviri sorunları ve daha geniş anlamda askerî hedeflerle ilgili açıklamaların yetersizliği de sorun yaratıyordu: Burada erkekleri askere almaktan söz edilirken, orada siper kazmak üzere cepheye silahsız olarak gönderilmek anlaşılıyordu, askere alınma sürecine Hıristiyanlaştırma çabasının eşlik ettiğine ve yemeklerde domuz eti bulunduğuna inanılıyordu.[16]

Uygulamada ise, nüfus kayıtlarının ve doğum belgelerinin bulunmaması kararnamenin yürürlüğe konmasını zorlaştırıyordu. Yaş sınırı değerlen-

Mevsimlik İşçi İsyanları

"Mevsimlik işçi (mard-i kar) isyanları" olarak da bilinen 1916 isyanları, Çar II. Nikolay tarafından 7 Temmuz 1916'da (o dönemde yürürlükte olan Jülyen takvimine göre 25 Temmuz) alınan ordunun geri hizmetleri için seferberlik kararının ilânı üzerine patlak verdi. Tarım alanında işlerin yoğun olduğu bir dönemde alınan bu karar, Temmuz ve Ağustos aylarında önce yerleşik düzene geçmiş bölgelerde yaşayan Sartlar (aşiret soylu olmayan yerleşik halklar, yani günümüzde Uzbek ve Tacikler) arasında yayılan benzeri görülmemiş bir tepki dalgasına yol açtı. Ardından, göçebe ve yarı-göçebe Kırgız (Kazak) ve Kara-Kırgız (Kırgız) bölgeleri daha uzun süreli ve şiddetli ayaklanmalarla sarsıldı. İsyanlar bu bölgenin güneyinde ve özellikle Yedisu'da(Semiriechie), 1905'ten itibaren buraya kitleler hâlinde yerleştirilen Slav kolonlara karşı gerçek bir iç savaş şeklini aldı. Ayaklanmaların yoğunluğuna ve imparatorluk ordusu ile kazakların bunları bastırmak için uyguladığı şiddete rağmen başlangıçta öngörülen 250 bin kişiden yaklaşık 123 bini 1916 yılının Eylül ayında Rus İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde (Türkistan, Ukrayna, Rusya, Kafkasya) geri hizmetlerde çalışmak üzere amele taburlarına alındı.

dirmeleri rastlantısal kalıyordu, 50 yaşını geçmiş gibi görünen erkekler seferber edilirken 20 ya da 30 yaşlarında olan başkaları muaf tutuluyordu. Kura çekimlerinin düzenlenmesi de (yerleşik düzene geçmiş bölgelerde her 4 ya da 5 hane için 1 erkek) çeşitli yerel anlaşmalara ve muafiyet olanaklarına yol açıyor, bu da pazarlıkları ve yolsuzluk vakalarını artırıyordu. Yerleşik düzene geçmiş kasaba ve kentlerde, kurada adı çekilen yerel âyândan biri başka bir erkeğe kendi yerini alması karşılığında para teklif edebiliyordu.[17] Fergana bölgesinin valisi (Gippius), seferberliği fermanda belirtilen kurallara aykırı biçimde gönüllülük esasına dayandırmaya karar verecek kadar ileri gitti. Bu da Namangan, Andican, Kokand, Skobelev kentlerinde yaşayan varlıklı sınıfları "gönüllü" satın almak için -fiyatları 700 rubleye kadar çıkabiliyordu- kaynak toplamaya (hane başına 50 ilâ 200 ruble) itti. Bişkek bölgesinde yerlilerden oluşan yerel idareye dâhil olan aşiretler de askere alma işlemini araçlaştırdılar ve öncelikle karşı aşiretlerden erkeklerin seçilmesini ve cepheye gönderilmesini sağladılar.[18]

YERLEŞİK DÜZENE GEÇMİŞ BÖLGELERDE İSYANLAR: CİZZAK ÖRNEĞİ (SEMERKAND BÖLGESİ)

Yerleşik düzene geçmiş bölgelerde, şiddet eylemleri sömürge idaresinin Rus ve özellikle yerli temsilcilerine yönelmişti. Yerli idare, kadılar ve zengin pamuk üreticileri sınıfıyla yerel düzeyde büyük bir güce sahipti. Konu ile ilgili olarak Aleksei Kuropatkin (1848-1925),[19] çaresiz, yetersiz ve sayıca zayıf kalan Rus idaresi karşısında düzenlemeleri esas olarak yerli idarenin özerk biçimde gerçekleştirdiğini vurgular.[20] Bu açıdan tahıl üreticisi olan, ama aynı zamanda göçebe halklar tarafından yapılan hayvancılığın da önemli yer tuttuğu Cizzak bölgesinde çıkan isyanlar anlamlıdır. İsyanlar zengin hayvan yetiştiricilerinin ya da büyük toprak sahiplerinin ve idarî görevde bulunanların oğullarının büyük ölçüde muaf tutulduğu silah altına alınacaklar listesinin *ellikboshi*'ler[21] tarafından ilân edilmesiyle birlikte patlak verdi. Memnuniyetsizliğin hedefi, Rus olsun yerli olsun, askerî idareydi ve kısa süre sonra yerel *ellikboshi*'nin, bölge komutanı albayın ve emniyet amirinin öldürülmesiyle sonuçlandı. Cizzak isyanları – diğer bölgelerde de olduğu gibi – önemli maddi yıkımlara yol açtı: İmha edilen ulaşım ve iletişim araçları (demiryolları, köprüler, telgraf hatları), yakılan idarî ve özel binalar, yağmalama (atlar, küçük ve büyük baş hayvanlar), sabotajlar... Bu eylemler bölgeyi ülkenin geri kalanından ve Rus imparatorluk yönetiminden kopardı. Bu ortamda hanlıklar ve beylikler ilân edildi,[22] ancak bunlar geçici Aleksandr Kerenskii Hükümeti'nin aldığı genel af kararından yararlanamayacaktı.

Temmuz ayı sonunda, ayaklanmalar bölgenin tamamına yayılmıştı. 30 Temmuz'da ilân edilen sıkıyönetimin ekonomi üzerinde olumsuz etkileri oldu. Bunun da ötesinde, bazı toplulukların imparatorluğun içlerine doğru sürülmesine ve bazı sorumluların asılarak idam edilmesine yasal zemin hazırladı. Bölgede barışı sağlamak üzere on üç süvari (özellikle Kazaklar), piyade ve topçu birliği seferber edildi. Bunlar sürülenleri çöl sınırına kadar izliyor, orada açlık ve susuzluğa terk ediyordu. Bu şekilde, 1 Ağustos'ta bölgede "barış sağlandı", yaptırım olarak bölge komutanı albayın öldürüldüğü yerden başlamak üzere yaklaşık 5 km çapında bir bölge tümüyle temizlendi, 2000 *desyatin*[23] toprağa ve hasada el kondu, tarlalarda ekili olan hububat ise yakıldı. A. Kerenskii Duma'da yaptığı önemli bir konuşma sırasında Rus ordusunun vahşet içeren (hırsızlık ve yağma, tecavüz, ürünlerin kaldırılması) baskıcı uygulamalarını şiddetle eleştirdi ve orduyu topraklara yasadışı yollardan el koyarak "sistemli ve planlı bir terör" uygulamakla suçladı.[24] Cizzak İsyanı bir ay daha devam etti ve 1916 Ağustos ayı başında son buldu. Seferberlik emri ise kaldırılmadı, ama pamuk hasadından sonraya, 15 Eylül'e ertelendi.



Çalışma bölüklerine çağrı emrinin fotoğrafı.

Suleiman Khojaev'in "Şafaktan Evvel" isimli filminden, Özbekistan, 1933, sansürlenmiş.

Yerleşik düzene geçmiş bölgelerdeki ayaklanmalardan Semerkand (Cizzak) ve Fergana'da (önce Kokand, ardından Andican ve Namangan) çıkanlar için, bazı güçlü Müslüman isimler ve "gazavat"[25] çağrısı etrafında İslam dininin protestoların yapılanmasındaki yeri meselesi akla gelebilir. Rus "gâvurlara" karşı duyulan kin eskiydi (bkz. 1898 Andican İsyanları[26]) ve gündelik yaşamda canlı tutuluyordu: saygısızlık, nezaketsizlik, tükürme, imparatorluğun Rus temsilcileriyle konuşurken ağzını bir kumaş ya da giysi parçasıyla kapatma.[27] Bununla birlikte, din faktörünün isyanlardaki yeri abartılacak boyutlarda değildi, hatta ikincil konumdaydı. En azından, geçici hükümetin başı Aleksandr Kerenskii bu kanıdaydı. Panislâmcı el ilânlarının bulunduğunu, ama incelemelerden sonra bunların siyasal polis (*okhrana*) ajanları tarafından üretildiğinin anlaşıldığını beyan etmişti.[28] İsyanların tanıklarından biri ve bunları çözümleyen ilk isim olan Grigorii Broido ise, isyanları açıklamak konusunda dini ve ulusal faktörlerin yeterli olmayacağı sonucuna varmıştı.[29]

GÖÇEBE BÖLGELERDEKİ İSYANLAR: YEDİSU ÖRNEĞİ

Yerleşik düzene geçmiş halkların yaşadığı bölgelerde çıkan isyanlara göre çok daha uzun ve şiddetli olan bu ayaklanmalar, özellikle de güneyde cereyan edenler (Yedisu bölgesinde), isyandan çok, sömürge savaşları görüntüsü veriyordu. Yukarıda sıraladığımız nedenlerin dışında (halkın seferberliğe hazır olmaması, çeviri

sorunları, yolsuzluklar), bu bölgedeki durumun bir özelliği daha vardı: Rus ve Ukraynalı kolon sayısı burada çok fazlaydı ve yerel halklarda nefret uyandırıyorlardı. Orta Asya'daki toplam 500 bin kolondan 240 bini bu bölgede bulunuyor ve toplam nüfusun %22,8'ine karşılık geliyordu.[30] Otlakların kullanımı ve su kaynaklarına erişim düzeni, randımanların zayıflığı, verimsizlik ve ilkel tarım teknikleri nedeniyle sürekli yeni toprak arayışında olan kolonların kitleler hâlinde bölgeye gelişiyle birlikte altüst olmuştu.[31]

Bugünkü Kazakistan'ın kuzeyinde, seferberlik kararının ilânı mevsimlik işçilerin çalışmalarını terk ederek tarım bölgelerinden ayrılmasına ve diğer göçebe topluluklara katılmasına neden oldu. Bu durum, sayıları 15 bine kadar çıkabilen çetelerin oluş-

Orta Asya halklarının askere alınmasıyla ilgili kararname, 1915 yazında Alman ordusu karşısında çok zor durumda kalan Rus ordusunun asker ihtiyacına cevap veriyordu. Savaş bakanı bu ihtiyacı aylık 500 bin asker olarak tespit etmişti. Ardından Orta Asya topluluklarının orduya nasıl entegre edileceği sorunu ortaya çıktı.

masına yol açtı.[32] Kargaşa Temmuz ayında başladı ve Ağustos ayında yoğunlaştı. Savaşacak yaştaki erkeklerin çoğunluğu cepheye gönderildiği için kendilerini savunmakta güçlük çeken yerli idareye (*aksakal*) ve Rus halklara karşı kışkırtmalar giderek arttı. Bir lider bulmanın güçlüğü, dış sınırlardan uzaklaşma (ve dolayısıyla başka topraklara sığınma olasılığının bulunmaması), step bölgelerinin düzlüğü, Orenburg'dan gönderilen Kazak bölüklerinin amaçlarına ulaşmasını kolaylaştırdı.

Buna karşılık, Yedisu bölgesinde (güneyde), şiddet eylemleri 1917 Ocak ayına kadar devam etti ve gerek Slav, gerekse göçebe ve yarı-göçebe halklar açısından özellikle ölümcül oldu. Kolonlara karşı düzenlenen doğrudan saldırılarda genellikle erkekler öldürülüyor, kadınlar (çoğu tecavüze uğruyor, Müslümanlaştırılıyor ve evlendiriliyordu), çocuklar ise bazen kendi tarım işçileri tarafından esir alınıyorlardı. Bu bölgede ayaklanan halklar, birbirlerini ayırt etmeye yarayan işaretler (sancaklar, nişanlar), Rus birliklerinin konumlarını bildirme teknikleri, dağlarda konuşlanan barut ve kesici silah atölyeleri ile askerî bakımdan daha iyi örgütlenebiliyorlardı. Yakında olaylara hızla müdahale edebilecek Rus askerî gücü bulunmadığından, şiddet iyiden iyiye artıyordu. Devlet organları da burada oldukça zayıftı ve ulaşım araçlarının, özellikle de demiryollarının yokluğu nedeniyle bölgeye erişilmesi mümkün değildi. Ayaklanmalar ilk aşamada köylülerden oluşan, askerî bakımdan düzensiz ve disiplinsiz Rus milisler yardımıyla bastırıldı. Bu da şiddetin aşırı derecede artmasına neden oldu; Rus asker ve siviller (milisler) arasındaki gizli anlaşmalar geçici hükümet tarafından rapor edildi. Ekim 1916'da etnik olarak ayrılmış bölgelerin oluşturulması projesi kabul edildi. Proje Karakol'da yalnızca Ruslara, Narın'da ise Kırgızlara ayrılmış birer bölge oluşturulmasını öngörüyordu. Buna göre Karakol'dan 200 bin,[33] Narın'dan ise 50 bin kişi sürülecekti.[34] Ancak, 1917 yılında Rusya'da meydana gelen siyasal gelişmeler nedeniyle proje uygulanamadı.

İSYANLARIN BİLANÇOSU VE SONUÇLARI

Ayaklanmalar acımasız bir askerî baskıyla – çoğunlukla silahsız halklara karşı – geniş ölçüde güç kullanılarak alt edildiyse de, başka yöntemlerin de yatıştırıcı etkisi oldu. Fermanın hedeflerinin açıkça anlatılması, bazı halkların "savaşçı beklentilerinin" hesaba katılması[35] ya da özel komitelerin oluşturulması insanları razı etmeye ya da en azından savaş çabasını örgütlemeye katkıda bulundu. Eylül 1916'dan itibaren, Rus imparatorluk yetkilileri 1.400 ilâ 1.500 kişilik ilk amele taburlarında 123 bin kişiyi askere aldı. Bunlara idarî ve dinî personel de eşlik ediyordu (molla, imam ve çevirmenler). Bunlardan bir kısmı demiryolları, sulama kanalları ya da fabrikalarda çalışmak üzere Türkistan'da kaldı. Diğerleri Ukrayna'da (Kiev ve Odesa) ve Kafkasya'da bulunan fabrikalara gönderildi ya da çalışma koşullarının çetin olduğu cephe gerisi (Kuzey Cephesi) hizmetlerinde kullanıldı.[36] Donanım (sıcak giysiler, ayakkabılar, çeşitli malzemeler) eksikti ya da yetkililere büyük masraf çıkarıyordu. Üstelik Orta Asya kökenli erkekler romatizma ve fıtık vakalarına yol açan rutubetli ve soğuk iklim koşullarına uyum sağlayamıyorlar, komutanlardan kötü muamele görüyorlardı (para cezaları, tekmeler, hücre hapsi).[37]

1916 isyanlarından nasıl bir bilanço çıkarılabilir? Rus ve yerli idare ile kolonlarda 4.600 ilâ 5.000 kayıp verildiği tahmin ediliyor.[38] Bu rakamlar görece düşük bulunabilir, ama 1916 isyanlarının Türkistan'ın Ruslar tarafından fethi sırasında verilenden çok daha fazla kayba yol açtığını belirtelim.[39] Yerli halklar açısından ise herhangi bir sayım yapılmamıştır. Ocak 1917'de, çatışmaların en yoğun olduğu Yedisu (Bişkek ve Karakol) gibi bölgelerde isyanlardan önce mevcut olan 62 bin haneden geriye (ölümler ve göç nedeniyle) yalnızca 20 bin hane kalmıştı.[40] Rus İmparatorluğu'nun sınırları ötesinde, Kırgızlar ve Kara-Kırgızlar için Çin ve Afganistan'a, Yomutlar için ise İran'a doğru önemli göç hareketleri gerçekleşmişti. Ancak 1916 isyanlarının ele alınışıyla ilgili Sovyet tarih yazımının düşündürdüğünün aksine, isyanlar Türkistan topraklarının tamamına homojen biçimde yayılmış olmaktan uzaktı; Sovyet çalışmalarında hiçbir

haritanın yayınlanmamış olmasının nedeni de bildiğimiz kadarıyla budur. Ayaklanmalar demiryolları, posta hatları ve Rusların yerleşim bölgeleri üzerinde[41] ya da ekonomik bakımdan zengin ve müreffeh bölgelerde yoğunlaşıyordu. Nedenleri çeşitliydi: yerli idarenin otoritesinin tanınmaması, ekonomik güçlükler, kolonlara karşı duyulan nefret... İsyanların en yoğun olduğu bölgeler ise protestoların din (Cizzak, Fergana) ya da kabile/aşiret (Yedisu) dinamikleri etrafında yapılandığı bölgelerdi.

1916 isyanları bölgenin siyasal, ekonomik ve toplumsal bir felaketin içine düşmesine neden oldu ve yerli halklarda dayanılmaz boyutlara ulaşan insan kayıplarının dışında, önemli maddî zararlara, toprak mahsulleri ve hayvanların kaybına ve eski devlet yapılarının ortadan kalkmasına yol açtı. Bunların da ötesinde, isyanların Rus ordusu tarafından bastırılma biçimi ve sonuçları Stalin döneminde uygulanan şiddetin bir istisna olup olmadığını sorgulamamıza neden oluyor. Siyasal mitoslaların ötesinde, dönemin meselelerini bütünüyle kavramak için isyanların nedenleri ve gelişimi ile ilgili araştırmaların devam ettirilmesi ve ayaklanmaların etkilemediği ya da zayıf kaldığı bölgelerde yaşayan halk kitlelerinin de çözümlemelere dâhil edilmesi gerekiyor. İleriki yıllarda bu bölgenin dekolonizasyonu ve Sovyetleştirilmesi ile ilgili meseleler ancak böyle bir çalışmayla tam olarak açıklığa kavuşturulabilir.

CLOÉ DRIEU
CNRS/CETOBAC

DİPNOTLAR

* Bu yazıyı özenle yeniden okuyan Alexandre Toumarkine ve Niccolò Pianciola'ya yorumları için teşekkür ederim.

1 Bkz. Michael A Reynolds, *Shattering Empires the Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge; New York, Cambridge University Press, 2011; Omer Bartov ve Eric D. Weitz, *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, Indiana University Press, 2013. İkinci Dünya Savaşı için ayrıca bkz. Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, New York, Basic Books, 2010.

2 Bu konuyla ilgili olarak, bugüne kadar yayınlanmış tek bir çalışma bulunuyor: Edward D. Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1954. Daniel R. Brower, Marco Buttino ve Niccolò Pianciola'nın eserleri de konu ile ilgili önemli katkılar sunuyor: D. Brower, *Turkestan and the Fate of the Russian Empire*, London, New York, RoutledgeCurzon, 2003; M. Buttino, *La rivoluzione capovolta: l'Asia centrale tra il crollo dell'impero zarista e la formazione dell'URSS*, Napoli, L'ancora del Mediterraneo, 2003; N. Pianciola, *Stalinismo di frontiera: colonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia centrale, 1905-1936*, Roma, Viella, 2009.

3 Bu hareket 1930'lu yılların sonunda ortadan kalktı. Örnek olarak; Beatrice Penati, Glenda Fraser ve William S. Ritter'in çalışmalarına bakılabilir. Konu ile ilgili Türkçe araştırmalar ise genellikle milliyetçi bir bakış açısı benimser: Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa*, İstanbul, Kutluğ Yayınları, 1975; Abdullah Receb Baysun Türkistanlı, *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul, İs.n.l., 1945, ve daha yakın tarihli Aydın İdil, *Enver Paşa'nın Son Savaşı: Basmacı Hareketinin Önderi Seyyid Enver Emir-i Leşker-i İslam*, 2013.

4 Isabelle Ohayon, *La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline: collectivisation et changement social (1928-1945)*, Maisonneuve et Larose, Paris, 2006.

5 Shoshana Keller, *To Moscow, not Mecca: the Soviet campaign against Islam in Central Asia, 1917-1941*, Westport, Conn., Praeger, 2001.

6 Taşkent kenti 1865'te iki günde fethedildi. Bunu 1868'de Buhara Emirliği, 1873'te Hive Hanlığı (bu ikisi Rus himaye bölgesi statüsüne sahipti) ve 1875'te Kokand Hanlığı izledi.

7 Kentin tarihi için, bkz. Jeff Sahadeo, *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923*, Indiana University Press, 2007.

8 M. Buttino, "Study of the Economic Crisis and Depopulation of Turkestan, 1917-1920", *Central Asian Survey*, vol. 9, n° 4, 1990, s. 59-74 ; M. Buttino, *La rivoluzione capovolta...*, *a.g.e.*,

9 Nicolas Werth, "La societe et la guerre dans les espaces russe et sovietique, 1914-1946", *Histoire, economie et societe*, vol. 23, n° 2, 2004, s. 194-195.

10 Uzbekistan Cumhuriyeti Ulusal Arşivleri (UzRMDA) I-1/31/1100, s. 284-285; Aleksandr Kerenskii'nin Duma'da yaptığı konuşmanın steno edilmiş metni (13 Aralık 1916).

11 Adeeb Khalid, *The politics of Muslim cultural reform jadidism in Central Asia*, Berkeley, University of California Press, 1998, s. 298.

12 *A.k.*, s. 241.

13 Alekseı Kuropatkin'in günlüğü, Petr Galuzo'nun önsözü ile, " Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii [Orta Asya'da 1916 ayaklanması] ", *Krasnyi Arkhiv*, vol. 34, n° 3, 1929, s. 48-49.

14 Orta Asya'da Tekeler'den (Trans Hazar kökenli) oluşan bir gönüllü alayı, Kafkasya'da ise " Vahşi Tümen " (Dikaya Divizıya) bulunuyordu.

15 Buhara ve Hive himaye bölgeleri kararname kapsamında değildi, UzRMDA I-1/31/1100, s. 198: Duma'nın talebi üzerine Türkistan genel valisi idaresinin hazırladığı rapor (11-13 Ocak 1917).

16 UzRMDA I-1/31/1100, s. 188-202: Türkistan genel valisinin raporu (11-13 Ocak 1916) ; UzRMDA I-1/31/1100, s. 270: A. Kerenskii'nin konuşmasının steno edilmiş metni (13 Aralık 1916).

17 Askeri idarenin tehlikesiz olarak kabul ettiği bu sistem, görece pek yaygın değildi, UzRMDA I-1/31/1100 s. 191-191: Türkistan genel valisinin raporu (11-13 Ocak 1916).

18 Grigorii Broido, "Materialy po istorii vosstaniia Kirghiz v 1916 godu [1916 Kırgız isyanının tarihi ile ilgili belgeler]", *Novyi Vostok*, vol. 6, 1924, s. 154-155.

19 A. Kuropatkin Türkistan'ın fethine katılmıştı. Savaş Bakanlığı yaptıktan (1898-1905) ve I. Dünya Savaşı sırasında pek çok cephede savaştıktan sonra, 1916 isyanlarını bastırmak üzere Temmuz 1916'da Türkistan'a vali olarak atanmıştı.

20 Bkz. A. Kuropatkin'in günlüğü, P. Galuzo, "Vosstanie 1916...", *a.g.m.*, s. 46.

21 Yerli idarede düşük bir rütbe.

22 "Bey" unvanına yakın olan bu terimler, imparatorluk otoritesine boyun eğmeyen kabile şefleri için kullanılıyordu.

23 Yaklaşık 2000 hektar, E. Sokol, *The Revolt of 1916...*, *a.g.e.*, s. 155.

24 UzRMDA I-1/31/1100 s. 288-291: A. Kerenskii'nin Duma'da yaptığı konuşma (13 Aralık 1916).

25 *Cihad* terimi o dönemde kullanılmıyordu. Bu terimin (türevi olan *mücahid* sözcüğü ile birlikte) Enver Paşa'nın Orta Asya'ya gelişiyle ortaya çıktığı tahmin ediliyor. Rus kaynakları – örneğin GPU/OGPU raporları – yine yerli ifadeye yer vermeden *sviashchennaia voina* (sözcük anlamıyla "kutsal savaş") deyimini kullanıyor.

26 Fetihten sonra ilk kez bu tarihte Rus otoriteleri bir garnizon saldırısının hedefi olmuştu. Saldırı yaklaşık bin kişilik bir grubun (Kıpçak, Kırgız, Sart kökenli) başına geçen Türkistan'da popüler Nakşibendi Şeyhi Madali (Muhammed Ali Kalfa ya da Dükçü İşan) liderliğinde düzenlenmişti. Ekonomik durumun yol açtığı memnuniyetsizlik ve dini bakımdan halkın moralinin bozulmuş olması saldırıyı tetiklemişti.

27 UzRMDA I-1/31/1100, s. 200: Türkistan genel valisinin raporu (11-13 Ocak 1916).

28 UzRMDA I-1/31/1100, s. 284-288: A. Kerenskii'nin konuşmasının steno edilmiş metni (13 Aralık 1916).

29 G. Broido, "Materialy po istorii vosstaniia Kirghiz...", *a.g.m.*

30 Kh. Tursunov, *Vosstanie 1916 goda v Sredeni Azii...*, *a.g.e.*, s. 77.

31 Bunların yayılması otoriteleri endişelendirmiyor, herhangi bir müdahalede bulunmuyorlardı. Bkz. A. Kuropatkin'in günlüğü, P. Galuzo, "Vosstanie 1916 goda...", *a.g.m.*, s. 58-59, 63.

32 Fransız tarihçi Nicolas Werth, her türlü aşırılığa başvuran (yağmalama, tecavüz, adam öldürme) silahlı Rus asker kaçakları ile ilgili benzer bir olguyu vurgular. Bkz. N. Werth, "La societe et la guerre...", *a.g.m.*, s. 197.

33 E. Sokol, *The Revolt of 1916...*, *a.g.e.*, s. 154.

34 A. Kuropatkin'in günlüğü; Kh. Tursunov, *Vosstanie 1916 godu v Sredeni Azii...*, *a.g.e.*, s. 313-314.

35 Trans Hazar bölgesinde isyanlar, A. Kuropatkin'in Tekeler'i cephe gerisi hizmetlerinde değil, savaş esirlerine muhafızlık etme ve demiryollarını koruma gibi işlerde kullanma yolundaki kararı sayesinde önlenebildi. Bu uygulamalar, söz konusu toplulukların " savaşçı onuruna " hitap ediyordu. İran sınırında yaşayan Yomutlar ise savaşa katılmayı kabul etmediler ve aralarından pek çok erkek İran sınırının ötesine kaçtı. Bkz. A. Kuropatkin'in günlüğü, P. Galuzo, "Vosstanie 1916 goda...", *a.g.m.*, s. 41.

36 Pavel Kovalev, *Tylovye rabochy Turkestana v gody pervoi mirovoi voiny [Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkistan amele taburları]*, Taşkent, 1957.

37 Vekil Dzhafarov'un Duma'da yaptığı konuşma, UzRMDA I-1/31/1100, s. 333-334.

38 Bkz. Resmi raporlarda verilen rakamları aktaran P. Galuzo'nun önsözü, "Vosstanie 1916 goda...", *a.g.m.*, s. 43.

39 A. Kuropatkin'nin Çar II. Nikolay'a gönderdiği rapor, II, *a.k.*, s. 85-86.

40 Kh. Tursunov, *Vosstanie 1916 goda v Sredeni Azii...*, *a.g.e.*, s. 321.

41 P. Galuzo, "Vosstanie 1916 goda...", *a.g.m.*

1933'TE NAZİ ALMANYA'SINDAN GELENLER

HÜKÜMETİN YAHUDİ ASILLI AKADEMİSYENLER SORUNU*

İ. İZZET BAHAR

1933 Eylül'ünde Albert Einstein, Başbakan İnönü' ye bir mektup ulaştırarak Almanya'daki ırkçı kanunlar dolayısıyla çalışamaz duruma gelen profesör ve doktorların Türkiye'de istihdam edilmeleri için başvurur. İbranice harflerle Aşkenaz Yahudilerinin yaygın olarak kullandığı Yiddiş dilindeki mektup başlığından da anlaşılacağı üzere listede önerilen tüm profesörler Yahudi asıllıdır. Einstein'ın mektubu ilk olarak 29 Ekim 2006'da **Hürriyet** *gazetesinde sürmanşet yayınlanır. Rıfat Bali* **Hürriyet***'in yayınının hemen arkasından* **Birgün** *gazetesinde bir yazı yayınlayarak, mektubun cevabına değinilmemesine ve bambaşka maksatlara çekilmesini eleştirdi.*

HİTLER ALMANYA'SINDA YAHUDİ KARŞITLIĞI VE TÜRKİYE'DE ÜNİVERSİTE REFORMU

Hitler 1933 yılı başında iktidara gelir gelmez hiç vakit geçirmeksizin hızla ırkçı, Yahudi karşıtı politikalarını uygulamaya başladı. Nazi rejiminin henüz üç ayı dolmadan 7 Nisan 1933'te çıkarılan "Sivil Kamu Hizmetlerinin Yeniden Yapılandırılması" yasasıyla ırk olarak Aryan olmayanların devlet hizmetinde çalışmaları yasaklandı. Söz konusu yasanın üçüncü maddesine göre, "Aryan soyundan olmayan bütün devlet memurlarının görevleriyle ilişkileri kesilecekti."[1] Bu kanundan dört gün sonra çıkarılan bir kararname ise kimlerin Aryan olarak görülmeyeceğini tarif ediyordu. Bir kişi eğer Aryan soyundan gelmiyorsa, özellikle Yahudi asılı anne babaya veya büyükanne ve büyükbabaya sahip ise Aryan ırkı mensubu olarak görülmeyecekti. Bu tarif anne veya babadan veya büyükanne veya büyükbabadan birinin Yahudi inancında olması durumunda bile geçerli olacaktı.[2]



UNION DES SOCIÉTÉS "OSE"

Your Excellency,

As Honorary President of the World Union "OSE" I beg to apply to your Excellency to allow thirty professors and doctors from Germany to continue their scientific and medical work in Turkey. The above mentioned cannot practise further in Germany on account of the laws governing there now. The majority of these men possess vast experience, knowledge and scientific merits and could prove very useful than settling in a new country.

Out of a great number of applicants our Union has chosen thirty experienced specialists and prominent scholars, and is herewith applying to Your Excellency to permit these men to settle and practise in your country. These scientists are willing to work for a year without any remuneration in one of your institutions, according to the orders of your Government.

In supporting this application, I take the liberty to express my hope, that in granting this request your Government will not only perform an act of high humanity, but will also bring profit to your own country.

I have the honour to be,

Your Excellency's obedient servant,

(Prof. Albert Einstein)

His Excellency
The President of the Council of Ministers
of the Turkish Republic.

Einstein'dan gelen mektup ve üzerinde alınmış notlar. (Görüldüğü üzere mektubun sol üst tarafındaki başlık İbrani harfleriyle Yiddiş dilinde.)

Getirilen bu yeni uygulamayla, tüm Yahudi asıllı kamu görevlileri görevleri veya dereceleri ne olursa olsun, kendilerini nasıl gördüklerine ve hâlihazırdaki inançlarına da bakılmaksızın bulundukları görevleri derhal terk etmek zorundaydılar.[3] Almanya'nın seçkin üniversitelerinde görev yapmakta olan ve de sayıları önemli bir oranı teşkil eden Yahudi asıllı akademisyenler de kamu görevlisi statüsündeydiler ve onlar için de artık Almanya'da görevlerini ve çalışmalarını devam ettirebilecekleri bir gelecek kalmamıştı. Her biri Almanya'daki güçlü bilimsel rekabete karşın branşlarında önemli yerlere gelebilmiş bu bilim adamları için sorun Nazi Almanya'sını terk edip etmemek değil, nereye ve nasıl gidileceğiydi.

İlginç olan Almanya'da bu gelişmelerin olduğu 1933'ün aynı aylarında Türkiye'nin de yüksek eğitim sisteminde köklü bir reform yapma arzusu ve çabası içinde olmasıydı. Ülkedeki yegâne üniversite olan Darülfünun, genç Cumhuriyet'in devrimci yöneticilerinin beklentilerini karşılamaktan çok uzaktı.[4] Kurum basında köşe yazarları hatta kendi mensuplarınca da eleştiriliyor, "bilim ve fenlerin yayılması ve gelişmesinde" yeteri kadar etkin olamadığı ve ülkedeki dinamizme ayak uyduramadığı dile getiriliyordu. Üstelik Darülfünun'un ülkedeki "inkılâp" hareketlerine karşıymışçasına ayak

sürçtüğü, gereken desteği vermediği de yaygın bir görüştü.[5] 1932'de üniversite reformu konusunda rapor hazırlamakla görevlendirilen Cenevre Üniversitesi'nden pedagoji profesörü Albert Malche'ye göre de yükseköğretimde yeni bir ruh ve atılım gerekliydi ve bu da ancak güçlü bir yapısal yenileştirme ve kadro düzenlemesiyle olabilecekti. Nihayet, Mayıs 1933'te yeni bir yasa yapılarak 31 Temmuz 1933'te Darülfünun'un kapatılması ve 1 Ağustos'ta İstanbul Üniversitesi'nin açılması karar altına alındı. Ne var ki, Temmuz ayına gelinmişti ama yeni kurulacak üniversitede çağdaş bilimsel eğitimi verebilmek üzere görevlendirilebilecek yeni isimler henüz daha ortada yoktu.

Almanya'da Nazi rejimiyle birlikte üst seviyede birçok öğretim görevlisinin işine son verilmesi ve aynı dönemde Türkiye'nin üniversite reformunu gerçekleştirme arayışları tarihin ilginç bir tesadüfü olarak birbirlerini tamamladılar. 1933 Temmuz'u sonrasında 100'ü aşkın anadili Almanca olan bilim adamı kapatılan Darülfünun'un yerini alan İstanbul Üniversitesi'nde ve daha sonra kurulacak yüksek eğitim kurumlarında görev almak üzere, sözleşmeler yaparak Türkiye'ye geldiler. Nazi rejiminin ayrımcı ırkçı politikaları karşısında yaşamsal ve ekonomik zorluklar içine düşerek ülkelerini terk etmek zorunda kalan bu bilim adamları için Türkiye adeta bir sığınak oldu. Gelenlerin çok büyük bir çoğunluğunu Yahudi asıllı profesörler teşkil etmekle beraber aralarında az da olsa Hitler Almanya'sını politik nedenlerle terk etmek zorunda kalanlar da vardı.

HÜKÜMETİN YAHUDİ ASILLI AKADEMİSYENLERE YAKLAŞIMI

Zamanın Türk hükümetinin söz konusu Alman bilim adamlarının Yahudi asıllı olmalarına karşı yaklaşımı günümüze değin genellikle farklı amaçlar doğrultusunda değerlendirildi. Bu bilim adamlarının Yahudi asıllı olmalarının Türk hükümeti nezdinde bir önemi var mıydı? Bir farklılık yaratmış mıydı? Özellikle onları Yahudi oldukları için korumak, kurtarmak gibi bilinçli, hedefi olan, maksatlı bir amaç güdülmüş müydü? Bu soruların yanıtları belgelerin ve o dönemi yaşamış kişilerin anıları ışığında, başka amaçlara çekilmeksizin, bilimselliğin gerektirdiği duyarlılık ve titizlikle ortaya konmayı gerektiriyor.

Özellikle 1990'lardan sonra, çok sayıda yayında Alman profesörlerle ilgili verilmek istenen imaj, tıpkı 1492'de İspanya'da dinlerini değiştirmeyi kabul etmektense terk etmeyi yeğleyen ve önemli bir kısmı da Osmanlı Devleti'ne sığınan Sefarad Yahudileri gibi, bu Nazi Almanya'sından ayrılmak zorunda kalan Yahudilerin de Türk hükümetinin duyarlı, insancıl yaklaşımıyla Türkiye'ye geldikleri şeklindedir. Bu şekilde ortaya çıkan algının günümüzde tartışılmaz bir gerçekmişçesine ortak toplumsal bilinçte yer ettigi rahatlıkla söylenebilir.

Buna karşılık, elimizdeki kaynaklar, ülkeye davet edilen bilim adamlarının Yahudi olmalarının özel bir anlamı olduğu, yani insani bir amaçla hareket edildiği yönünde bir sonuç çıkarılmasını pek de doğrulamazlar. Zamanın Türk hükümetinin davranışını, Alman ırkçı politikasından kaçan Yahudi akademisyenlere kucak açma amacı güden hümanist bir yaklaşımdan ziyade, gelen profesörlerden Fritz Neumark'ın anı kitabının hemen başlangıcında dile getirdiği gibi, 'ortak çıkarların uyuşması"[6] ve yahut Türk devlet çıkarının gerektirdiğinin yapılması, *raison d'etat* olarak nitelemek daha yerinde olacaktır. Kader Konuk bu profesörlerin Yahudi hatta Alman oldukları için değil de, Avrupalı oldukları, Avrupa kültürünü temsil ettikleri için, Türkiye'ye davet edildiklerini ifade eder.[7] Nitekim zamanın Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip'in 6 Temmuz 1933'te Ankara'da bu profesörlerle ilgili ilk imzaların atıldığı gün yaptığı konuşma Konuk'un işaret ettiği düşünce tarzını aksettirir:

"Bugün alışılmışın dışında, örneği gösterilmeyecek bir iş yapabildiğimiz bir gün oldu. 500 yıl kadar önce İstanbul'u kuşattığımız zaman Bizanslı bilginler ülkeyi terk etmişti ve buna engel olamamıştık. Bu bilginlerin büyük çoğunluğu İtalya'ya göç etti ve sonuç olarak Rönesans gerçekleşti. Bugün Avrupa'dan bunun karşılığını alıyoruz."[8]

Bakan bu konuşmayı yapıp, Türk hükümeti adına tutanağı imzalarken, muhatabı gelecek profesörlerin seçiminde kilit rol oynayacak olan, Zürih'te yeni kurulmuş "Yurt Dışındaki Alman Bilim Adamları Yardımlaşma Cemiyeti'nin" yöneticisi Prof. Philipp Schwartz'dır. Her ne kadar bu cemiyet üyelerinin önemli bir kısmı Yahudi asıllı ise de, adından da görüleceği üzere bu cemiyet, tüm



Einstein'in 1930'larda çekilmiş bir fotoğrafı.

Alman bilim adamlarını, Nazi politikasına karşı olan Aryan profesörleri de temsil etmekte idi. Schwartz, bakan ve 20 kadar bakanlık çalışanı ile yapılan, hiç durmaksızın 7 saat gibi uzun bir zaman süren toplantıyı anılarında kapsamlı ve renkli bir şekilde anlatır. Buna karşılık, önerilen profesörlerin Yahudilikleri ile ilgili bir söz geçtiğinden hiç bahsetmez. Schwartz anılarında ertesi gün Sağlık Bakanı

Refik Saydam ile de bir araya geldiğini, kendisinden Ankara'da kurulması planlanan tıp fakültesi için de isimler önermesi istenildiğini dile getirir.

EINSTEIN'IN MEKTUBU

2006 yılında konumuz ile ilgili önemli bir gelişme olur. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri'nden ortaya çıkarılan bir seri belge[9] zamanın Türk hükümetinin Almanya'yı terke zorlanan profesörlerin Yahudilikleri ile ilgili özel bir amacı veya ilgisinin olup olmadığını, varsa da nasıl olduğunu anlamamıza önemli ölçüde ışık tutar özellikte.

1933 Eylül'ünde Albert Einstein, Başbakan İnönü' ye bir mektup ulaştırarak Almanya'daki ırkçı kanunlar dolayısıyla çalışamaz duruma gelen profesör ve doktorların Türkiye'de istihdam edilmeleri için başvurur. En azından, İbranice harflerle Aşkenaz Yahudilerinin yaygın olarak kullandığı Yiddiş dilindeki mektup başlığından da anlaşılacağı üzere, mektubun ekindeki listede önerilen tüm profesörler Yahudi asıllıdır. Einstein'ın mektubu ilk olarak 29 Ekim 2006'da *Hürriyet* gazetesinde sürmanşet yayınlanır.[10] Ama nedense bu mektubun cevabına yer verilmez.[11] Rıfat Bali *Hürriyet*'in yayınının hemen arkasından *Birgün*'de bir yazı yayınlayarak, mektubun cevabına değinilmemesine ve bambaşka maksatlara çekilmesini eleştirdi.[12] Einstein'ın mektubu daha sonra da değişik yayınlarda, özellikle de elektronik medyada birçok internet sitesinde yer alır. Dikkat çekici olan *Hürriyet*'in yayınında olduğu gibi mektubun cevabının bu yayınlarda da genellikle yer almamasıdır. İnönü'nün Einstein'a cevabı rettir. 14 Kasım tarihli cevabi mektubunda



Philipp Schwartz'ın fotoğrafı.

RIFAT BALİ'NİN *HÜRRİYET*'İN YAYININININ ARDINDAN *BİRGÜN*'DE ÇIKAN YAZISI

EINSTEIN'I TÜRKİYE'YE KİM DAVET ETTİ?

Bir süredir basında bir "Atatürk 1930'lu yıllarda Albert Einstein'ı Türkiye'ye davet etmişti" muhabbeti sürmekte. Her şey Prof. Münir Ülgür'ün Cumhuriyet gazetesinin 20 Ekim tarihli Bilim ve Teknoloji Dergisi ekinde yayınlanan mülakatıyla başladı. Prof. Ülgür bu mülakatında 1949 yılında Albert Einstein ile kısa bir görüşme yaptığını, bu görüşme sırasında Einstein'ın, Atatürk'ü kastederek, "Dünyanın en büyük liderine sahipsiniz" dediğini, Darülfünun'un kapatılıp İstanbul Üniversitesi olarak yeniden açıldığı 1933 yılındaki Üniversite Reformu sırasında Türkiye'ye çalışmak üzere gelen Alman Yahudisi bilim adamları arasında kendisinin de yer alacağını, ancak arkadaşlarının Amerika'da bulunmaları sebebiyle Amerika'ya gitmeyi tercih ettiğini anlattığını aktardı. Ertesi gün Yalçın Bayer yine *Hürriyet*'te bu mülakatı özetledi ve "...bilimsellikte bugün nerede olduğumuz için ibret verici bir anlatım olsa gerek bu yazı. Eskiden bilim adamlarının peşinde koşulurmuş, şimdi de 'hocalar' eliyle 'din tacirliği' yapılıyor" yorumunda bulundu.

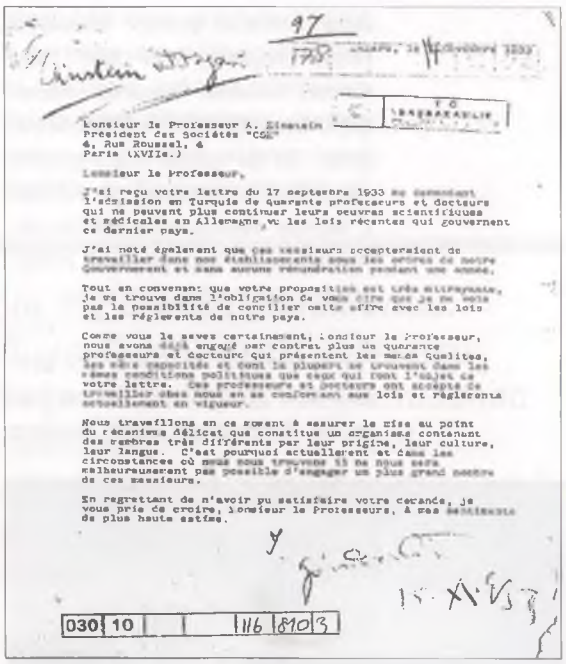
BARDAKÇI'NIN YAZISI VE HATASI

Konu burada noktalanmadı. 29 Ekim günü *Hürriyet* yazarı Murat Bardakçı konuyla ilgili bir belge yayınladı ve *Hürriyet* bunu sürmanşet haber yaptı. Belge, Einstein'ın Onursal Başkanı olduğu 'OSE Yahudi Halklarının Sıhhatını Koruma Cemiyetleri Birliği'nin 17 Eylül 1933 tarihinde Başvekil İsmet İnönü'ye yolladığı bir mektup. Bu mektupta Einstein İnönü'den Nazi'lerin ırkçı siyasetinden dolayı Almanya'dan ayrılmak zorunda olan 40 Yahudi hekim ve profesörü Türkiye'de istihdam etmesini rica etmekte. Bardakçı bu belgeyi ve Türkçe çevirisini yayınladıktan sonra, belgenin üstüne düşülen el yazısı notlardan yola çıkarak konunun Maarif Vekaleti'ne havale edildiğini, dönemin Maarif Vekili Reşit Galip Bey'in de bu teklifi kabul etmediğini yazdı ve şu sonuca vardı:
"Türkiye'nin bu tarihten hemen sonra 40'tan fazla Alman bilim adamını davet edip üniversitelerde görevlendirmesi ve Üniversite Reformu'nun da bu sırada yapılması, Milli Eğitim'in karşı çıktığı teklifin kabulünde çok daha yüksek bir makamın, yani bizzat Reisicumhur Mustafa Kemal'in devreye girmesinin etkili olduğunu düşündürüyor. Bu konudaki bir diğer kanıt da ... Prof. Dr. Münir Ülgür'ün ... yaptığı açıklama. Prof. Ülgür, açıklamasında Einstein'ın görüşme sırasında "Dünyanın en büyük liderine sahipsiniz. 1933'teki üniversite reformunuz sırasında beni de ülkenize davet etmişti" dediğini naklediyor. Bu ifadeler, Alman bilim adamlarının Türkiye'ye doğrudan doğruya Atatürk'ün talimatıyla gelmiş olduklarını gösterir zannediyorum".
Bardakçı ve *Hürriyet*, gazeteciliğin ve araştırmacılığın temel ilkelerinden biri olan 'olguların tekrar tekrar kontrol edilmesi' ilkesini göz ardı etmiş, böylece yanlış bir sonuca vararak kamuoyunu yanıltmıştır. Gerçek şu. Söz konusu belge Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde 030.10..116.810.3 sayı altında kayıtlı. Belge, Einstein'in mektubundan ibaret değil. Belgenin ekinde (a) Einstein'in istihdam edilmesini istediği hekim ve profesörlerin listesi, (b) mektubu ve kendi hazırladığı Türkçe çeviriyi Başvekâlet'e sunan dönemin ünlü diş hekimi Sami Günzberg'in dilekçesi,

Başbakan İnönü "İçinde bulunduğumuz şartlarda bu beylerden daha fazla sayıda yabancı personel istihdam etmemiz maalesef mümkün olmayacaktır," diyerek Einstein'ın teklifini geri çevirmektedir.[13]

İlginç olan, Einstein'ın mektubunun alınmasından çok kısa bir süre önce, 14 Eylül 1933 tarihinde yayınlanmış 14942 no'lu kararname ile hükümetin yabancı profesör istihdam etmek arzusunda kararlı olduğunu göstermesidir. Bu kararnameye göre "İstanbul Üniversitesi'nin muhtelif fakültelerinde tedrise memur edilecek yabancı profesörlerle, ya doğrudan doğruya veya sefaret vasıtasıyla mukaveleler akdi için Maarif vekilliğine selahiyet"[14] verilmektedir. Kararname ve Einstein'a yazılan cevabi mektup metinlerinin bir arada değerlendirilmesi hükümetin yeni yabancı profesörler istihdam etmeyi sürdürmekte istekli olduğu fakat bu profesörlerin Einstein'ın listesindeki "beylerden" olmaması gerektiği düşüncesinde olduğunu göstermektedir. Nitekim Einstein'ın mektubunun üzerinde cevabi mektuba mesnet olmak üzere el yazısıyla alınmış notlardan özellikle sonuncusu hükümetin yaklaşımını ve bu beyler demekle kimi kastettiğini açıklıkla ortaya koyar. Bu notlardan mektubun altındaki iki tanesi *Hürriyet* gazetesinde çıkan yazıda yer alır, birinde "Teklifin mevzuatı kanuniyeyle telifi mümkün değildir", diğerinde "Bunları bugünkü şeriata göre kabule imkân yoktur" der. Bu iki nottan başka üçüncü bir not daha vardır ki ne *Hürriyet*'te, ne de daha sonra çıkan yayınların hiçbirinde yer almaz. Mektup da enlemesine olan üçüncü notu da şu şekilde sökmek mümkün: "Esasen bu seviyede 40'a yakın Yahudi gelmiştir."

Başbakanlık Arşivi'nde Einstein'a yazılan ret mektubunun taslaklarını da görmek mümkün ve bize aşama, aşama mektubun nasıl yazıldığını, son şeklini almadan önce nasıl düzeltmelerden geçtiğini gösterir. Taslaklardan mektubun ilk 3 paragrafında değişiklik olmadığını, buna karşılık reddin gerekçesini ifade eden bölümün son şeklini almadan iki defa değişikliğe uğradığını görürüz. Önce sade bir şekilde "şartlar müsait değil"



Monsieur le Professeur A. Einstein
Président des Sociétés "CDI"
4, Rue Rousseel, 4
Paris (XVIIe.)

Monsieur le Professeur,

J'ai reçu votre lettre du 17 septembre 1933 me demandant l'admission en Turquie de quarante professeurs et docteurs qui ne peuvent plus continuer leurs oeuvres scientifiques et médicales en Allemagne où les lois récentes qui gouvernent ce dernier pays.

J'ai noté également que ces messieurs accepteraient de travailler dans nos établissements sous les ordres de notre Gouvernement et sans aucune rémunération pendant une année.

Tout en convenant que votre proposition est très intéressante, je me trouve dans l'obligation de vous dire que je ne vois pas la possibilité de concilier cette offre avec les lois et les réglements de notre pays.

Croyez vous le savez certainement, Monsieur le Professeur, nous avons déjà engagé par contrat plus un quarantaine professeurs et docteurs qui présentent les mêmes qualités, mêmes capacités et dont la plupart se trouvent dans les mêmes conditions politiques que ceux qui font l'objet de votre lettre. Ces professeurs et docteurs ont accepté de travailler chez nous en se conformant aux lois et réglements actuellement en vigueur.

Nous travaillons en ce moment à assurer le mise au point du recensus délicat que constitue un organisme contenant des membres très différents par leur origine, leur culture, leur langue. C'est pourquoi actuellement et dans les circonstances où nous nous trouvons il ne nous sera malheureusement pas possible d'engager un plus grand nombre de ces messieurs.

En regrettant de n'avoir pu satisfaire votre cerance, je vous prie de croire, Monsieur le Professeurs, à mes sentiments de plus haute estime.

030 10 116 810 3

Einstein'a yazılan nihai mektup.

(c) İnönü'nün 5 Kasım tarihli iki, 7 Kasım tarihli tashihli birer cevap taslağı ve nihayet bu tashihler ışığında kaleme alınmış 14 Kasım 1933 tarihli ve İnönü imzalı cevap yazısı yer almakta. Bardakçı bu belgelerden bahsetmemekte.

İNÖNÜ'NÜN EINSTEIN'A CEVABI

Peki, 14 Kasım 1933 tarihli cevabî mektupta İnönü Einstein'a ne cevap vermekte? Fransızca mektubun çevirisi şöyle:

"Sayın Profesör

Almanya'yı idare eden kanunlar yüzünden artık bilimsel ve tıbbi çalışmalarını Almanya'da yürütemeyecek olan kırk profesör ve hekimin Türkiye'ye kabul edilmelerini isteyen 17 Eylül 1933 tarihli mektubunuzu aldım.

Bu beylerin hükümetimizin emirleri altında müesseselerimizde bir sene boyunca ücretsiz olarak çalışmayı kabul edeceklerini de not ettim.

Teklifinizin çok cazip olduğunu kabul etmeme rağmen bu teklifinizi ülkemizin kanun ve nizamnameleriyle uyuşturma imkânı görmediğimi söylemek zorundayım. Sayın Profesör, bildiğiniz gibi kırktan fazla profesör ve hekimi mukavele ile istihdam ettik. Bunların çoğu mektubunuzun konusu olan profesör ve hekimlerle aynı siyasî şartlar içinde bulunmakta ve onlarla aynı vasıfta ve kapasiteye sahip. Bu profesör ve hekimler halihazırda geçerli olan kanun ve nizamnamelere uyarak bizde çalışmayı kabul etti.

Şu anda menşei, kültür ve dilleri açısından çok değişik üyeleri ihtiva eden ve hassas bir mekanizma olan bir organizmayı kurmaya çalışıyoruz. Bu nedenle içinde bulunduğumuz şartlarda bu beylerden daha fazla sayıda personel istihdam etmemiz maalesef mümkün olmayacaktır

Sayın profesör, isteğinizi tatmin edememekten dolayı üzüntülerimi bildirir, en derin hislerime inanmanızı rica ederim".

İnönü'nün bu cevabına eklenecek ve konuyla yakından ilgilenenler için malûm olan bir gerçek daha var. Alman Yahudisi bilim adamlarının Türkiye'ye gelip çalışmaya başlamalarında, bu konuda mevcut olan geniş literatürde belirtildiği üzere, Prof. Philipp Schwartz'ın başkanlığını yaptığı ve merkezi Zürih'te bulunan Notgemeinschaft Deutscher Wissenschaaftler im Ausland (Yurtdışındaki Alman Bilim Adamları Yardım Cemiyeti) etkili olmuştu. Bu cemiyetin OSE ile hiçbir ilgisi yoktu.

MAKSAT BAĞCIYI DÖVMEK

Bardakçı, Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan belgeleri bizzat görmeden dostunun kendisine armağan ettiği tek bir vesikaya dayanarak yazısını kaleme aldığından İnönü'nün Einstein'a verdiği cevaptan bihaber. Einstein'ın mektubu üzerine elyazısıyla düşülen birkaç nottan yola çıkarak, Maarif Vekili'nin olumsuz cevabı üzerine "olsa olsa böyledir" yöntemiyle Atatürk'ün konuya müdahale ettiğini ve Alman Yahudisi bilim adamlarının bu müdahale sayesinde Türkiye'ye davet edildiğini beyan etmekte. Sonra da, kendi ürettiği bu sonucu, meslektaşı Yalçın Bayer gibi, günümüzde sürmekte olan "AKP-laik Kemalist cephe" çatışması çerçevesinde değerlendirip yanlış yorumladığı bir belgeyi malzeme olarak kullanmakta, Kemalizmin en saf halinin yaşandığı 1930'lu yılları, İslamcıların örnek almaları gereken bir Asrı Saadet olarak takdim etmekte!

Prof. Ülgür'ün Einstein ile konuşmasına gelince... Prof. Ülgür bugün doksan yaşında. Söz konusu konuşma 57 yıl önce cereyan etmiş. Hiçbir belgesi yok. 57 yıl önceki bir konuşmanın zaman içinde hafızanın azizliğine uğrayabileceği bir gerçek. Günümüzde Einstein'ın özel arşivi Princeton Üniversitesi ile İbranî Üniversitesi bünyesindeki Yahudi Millî ve Üniversite Kütüphanesi'nde muhafaza edilmekte. Her iki arşivde de Türk hükümeti ve/veya Atatürk ile Einstein arasında cereyan eden herhangi bir yazışma mevcut değil.

denir. Sonra bu gerekçe tek başına yeterli görülmez, üstü çizilir. Daha sonraki taslakta, "kanunlar müsait değil, kanunlarımızı değiştiremeyiz" denir. Bu da tatmin edici gelmez, onun da üstü karalanır ve nihayet 3. seferde mektup nihai şeklini alır. Mektubun bu son şeklinde reddin gerekçesi şu şekilde ifade edilir:

"Sayın Profesör, bildiğiniz gibi kırktan fazla profesör ve hekimi mukavele ile istihdam ettik. Bunların



Ernst Sauerbruch.

çoğu mektubunuzun mevzusu olan profesör ve hekimlerle aynı politik şartlar içinde bulunmakta ve onlarla ayni vasfa ve kapasiteye sahip. ... Şu anda menşei, kültür ve dilleri açısından çok değişik üyeleri ihtiva eden ve hassas bir mekanizma olan bir organizmayı kurmaya çalışıyoruz. Bu nedenle içinde bulunduğumuz şartlarda bu beylerden daha fazla sayıda yabancı personel istihdam etmemiz maalesef mümkün olmayacaktır."

Özet olarak, Einstein'ın mektubu üzerindeki el yazısıyla alınmış olan üçüncü not, ret cevabının taslak aşamaları ve son şeklindeki ifade hükümetin 1933 Temmuz'unda prensip anlaşmasına vardığı, Ağustos'ta isimleri kesinleşerek davet ettiği 40'a yakın Yahudi asıllı profesörlerin arkasından daha fazla Yahudi asıllı profesör istihdam etmeyi istemediğini gösteriyor.

İKİ SORU

Şimdi sormamız gereken soru, 1933 Temmuz'unda yabancı profesörlerin seçimi sırasında Yahudi asıllı olup olmadıklarını bile sorgulamayan veya biliyorsa da üstünde durmayan hükümet, yabancı profesör ihtiyacı devam etmesine rağmen aynı yılın Kasım ayına gelindiğinde ne olmuştur da Yahudi asıllı profesör çalıştırmaktan kaçınır olduğudur. Bu sorunun arkasından ikinci bir soru da hemen akıllara geliyor. Cevabi mektup da daha fazla aynı politik şartlar içerisinde ve aynı menşeye sahip olanları alamayacağız denmesine rağmen özellikle 1935'le birlikte Yahudi asıllı profesörler gelmeye devam ettiler. Örneğin, Ankara Numune Hastanesi'ne gelen bütün profesörler, doktorlar 1935 yılında gelirler. Onların gelişi bu mektupla ve ortaya koyduğumuz hükümetin yaklaşımıyla ters düşmüyor mu?

ERNST FERDINAND SAUERBRUCH

Bu sorulara cevap arayışı bizi 1930'larda uluslararası üne sahip bir Alman operatörüne Ernst Ferdinand Sauerbruch'e götürüyor. Sauerbruch 20. yüzyılın yetiştirdiği en önemli hekimlerinden ve riskli ameliyatların cerrahı olarak biliniyor. Kendi adını verdiği buluşu Sauerbruch basınç kafesini kullanarak yaptığı acık göğüs ameliyatlarında o zamana kadar görülmemiş bir başarı oranına ulaşmış.

Bu ünlü operatörle ilgili ve Alman tip bilimine getirdikleri konusunda kendisinden övgü ile bahseden birçok yayın yapılmış. 1950'lerde yazdığı anılarından yola çıkılarak kendisi hakkında bir de film çevrilmiş. Nazi partisi üyesi olmayan Sauerbruch, dostlarınca patavatsızca rejim aleyhinde konuşan Nazi karşıtı bir kişi olarak biliniyor.[15] Sauerbruch Nazilerin akıl sağlığını yitirmiş ve fiziksel özürlü kişileri öldürmeyi hedefleyen "Ötanazi T4" programına karşı da tavır koyma cesaretini gösterebilmiş olmasıyla da tanınıyor. Bütün bunlara karşılık, sonraki yıllarda Sauerbruch'un Nazi iktidarı sırasında Nazi politikalarına yakınlığı, ilişkileri ve oynadığı rol konusu biraz karanlık ve tartışmalı görülmeye başlandı. Örneğin, Neumark anı kitabında kendisinden, "Müphem bir kişilik, hakkında olan eleştiriler belki de haksız değil"[16] diye bahseder. Özellikle son yıllarda, özellikle de savaş öncesi dönemde kendisinin Nazilere yakınlığının bilinenden daha fazla olduğu görüşü hâkim. Hatta eldeki verilere göre Nazi ideolojisine Hitler'in başarısız olan Kasım 1923 darbe teşebbüsüne kadar geriye giden bir sempatisi olduğu öne sürülmekte.[17] 1933'te yaptığı bir konuşmasında Hitler'i överek iktidara gelmesinin Almanya için devrimsel bir dönüm noktası olarak nitelediğini görüyoruz. Onun Nazi Bilimsel Araştırma Kuruluşu'nun başkanı ve Askeri Doktorlar Akademisi üyesi olmasından hareketle Nazi kamplarında özellikle esir askerler üzerine yapılan testlerden haberdar olduğu, hatta karar alıcı konumda olduğu da hakkında ileri sürülen tezler arasında.[18]

SAUERBRUCH TÜRKİYE'DE

Sauerbruch Ağustos 1933'ün ilk haftası İstanbul'a gelir. O sırada Türkiye'ye gelecek olan profesörlerin listesini kesinleştirme çabası içinde olan Philipp Schwartz da İstanbul'dadır, bir araya gelirler. Schwartz gazetelerin hakkında "Naziler'in ele avuca sığmayan muhalifi" diye haber yaptıkları bu dünyaca ünlü profesörün Nazi Almanya'sını protesto etmek üzere, Almanya'yı terk edip onlara katılacağı fikrine kapılır. Schwartz anılarında Sauerbruch ile bir araya gelişlerini şöyle anlatır:

"Böylece Sauerbruch Hitler Almanya'sından ciddi bir kopuşu düşünmeye başladı. Artık Hitler'in adamlarından bahsederken kendi sözlerini hiç tartmıyordu. Hepsini kişisel olarak tanıyordu ve hiçe sayıyordu. Bizden her şeyi öğrenmek istiyordu ve ben de ondan hiçbir şey saklamadım. Eğitim Bakanı ve Prof. Malche ile tanıştırıldı. Bu ikili, oluşturduğum profesör listesinin, özellikle en iddialı isimlerini ikna ettiğimiz şu sıralarda, hiçbir Alman

üniversitesi ile ölçüşemeyecek boyutta iyi olmasını tekrar tekrar keyifle dinliyorlardı."[19]

Sauerbruch İstanbul'dan sonra Ankara'ya geçer. Ankara'da kendisine üst düzeyde temasları temin edebilecek ve Başbakan İnönü ile onu bir araya getirebilecek eski bir hastası vardır: Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu.[20] Schwartz'daki izlenim Sauerbruch'ün İnönü ile görüşmesi sırasında kendisinin Türkiye'ye gelişi ile ilgili şartları belirleyeceği şeklindedir.

Görünen o ki, Sauerbruch'un İsmet İnönü ile görüşmesi bambaşka bir şekilde cereyan eder. Schwartz anılarında Sağlık Bakanı Refik Saydam'ın yaklaşık bir yıl sonra, 1934 yılı sonbaharında ona anlattıklarını aktarır.[21] Buna göre, Sauerbruch İnönü ile görüşmesi sırasında yabancı profesör bulma konusunda yardımcı olmayı önerir ve İstanbul Üniversitesi için önerilen ve kontratları hazırlanmakta olan akademisyenlerin bir kez daha gözden geçirilmesini, daha iyileri ile değiştirilmesini tavsiye eder. Bununla da kalmaz, Ankara'daki tıp kuruluşlarında görev almak üzere profesör bulma işinin tamamen kendisine bırakılmasını önerir ve önerisi de kabul görür. Ne var ki, ancak aylar sonra gelen Sauerbruch'ün hazırladığı, tamamen Aryan profesörlerden meydana gelen liste, bakanlığın bu listedekilerle tek tek yazışmasına rağmen hiçbir netice vermez. Anlaşılan, Almanya'nın saygın üniversite ve hastanelerinde Yahudi asıllı profesörlerin ayrılmasıyla doldurulacak onca boş pozisyon varken hiçbir Aryan profesör Almanya'yı terk edip de Türkiye'ye gelmeyi istememiştir. Bir yılı aşkın bir zaman kaybından sonra tekrar Schwartz'a yönelinir ve onun önerdiği isimler örneğin Dr. Eckstein, Dr. Melchior bu liste çerçevesinde 1935'te Türkiye'ye gelirler.

Şimdi daha önce sorduğumuz iki soruya tekrar dönebiliriz. Görünen o ki, Einstein'ın mektubu geldiği Ekim 1933'te Türk hükümetinin özellikle Ankara'da istihdam edilmek üzere, özellikle de Einstein'ın önerdiği niteliklerde tıp profesörlerine ihtiyacı vardır ama o sırada Sauerbruch'un hazırladığı liste çerçevesinde tercih Aryan asıllı profesörleredir. O nedenle de Einstein'a ret cevabı verilmiştir. Ancak, Sauerbruch'un listesindeki Aryan profesörlerle yapılan temaslar hiçbir netice vermeyip, başka alternatif kalmayınca 1934 sonbaharından itibaren doldurulması gerekli olan boş kadroların tekrar Yahudi asıllı veya politik olarak Nazi karşıtı profesörlerle doldurulması yönüne gidilmiştir.

Zamanın Türk hükümetinin söz konusu Alman bilim adamlarının Yahudi asıllı olmalarına karşı yaklaşımı günümüze değin genellikle farklı amaçlar doğrultusunda değerlendirildi. Bu bilim adamlarının Yahudi asıllı olmalarının Türk hükümeti nezdinde bir önemi var mıydı? Bir farklılık yaratmış mıydı? Özellikle onları Yahudi oldukları için korumak, kurtarmak gibi bilinçli, bir hedefi var mıydı?

DİPNOTLAR

* Bu yazı 31 Ekim 2013'te "İdeoloji ve İktidar Ekseninde Eğitim, Üniversite Reformu ve Yahudi Akademisyenlerin Mirasını Yeniden Değerlendirmek" adıyla Boğaziçi Üniversitesi'nde düzenlenen etkinlik çerçevesinde yapılan sunumdan derlenmiştir.

1 "Law for the Restoration of the Professional Civil Service", Lucy S. Dawidowicz ed., A Holocaust Reader (West Orange: Behrman House Inc., 1976), s. 38.

2 "First Decree for Implementation of the Law for Restoration of the Professional Civil service, April 11, 1933," A Holocaust Reader, s. 41.

3 Devlet Başkanı Hindenburg'un müdahalesiyle I. Dünya Savaşı'nda cephe de savaşmış olanlar ve babalarını veya oğullarını bu savaşta kaybetmiş olanlar bu uygulamadan muaf oldular. Söz konusu kişilerin bu muafiyetleri Kasım 1935'te çıkarılan Alman Vatandaşlık Yasasıyla kaldırıldı.

4 Osman Bahadır, "1933 Üniversite Reformu Niçin Yapıldı",*Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, ed.: Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Osman Bahadır (Tüba Bilimler Akademisi Yayınları, 2007), s. 55.

5 Zamanın Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip'in 31 Temmuz 1933'te Anadolu Ajansı'na verdiği demeç bu görüşün hükümet tarafından paylaşıldığını güçlü bir şekilde gösterir: "Memlekette siyasi, içtimai büyük inkılaplar oldu. Darülfünun bunlara bitaraf müşahit kaldı. İktisadi sahada esaslı hareketler oldu, Darülfünun bunlardan habersiz göründü. ...Harf inkılabı oldu, öz dil hareketi başladı, Darülfünun hiç tınmadı."

6 Neumark, s. 11.

7 Kader Konuk, "Eternal Guests, Mimics, and *Dönme*. The Place of German and Turkish Jews in Modern Turkey." *New Perspectives on Turkey*, Cilt: 37 (2007), s 9-11.

8 Horst Widmann, *Atatürk ve Üniversite Reformu*. Kabalcı Yayınları, 1999, s. 92.

9 T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, belge No. 030.10.116.810.3.

10 Murat Bardakçı, "Bugün erkeğin kadınla tokalaşmasını tartışan Türkiye'den bir zamanlar Einstein bile iş rica sında bulunuyordu", *Hürriyet*, 29 Ekim 2006.

11 T.C.Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde 030.10.116.810.3 fon kodu ve yer numarası altında tek bir belge olmayıp Einstein imzalı mektup, cevabı yazı, cevabı yazının hazırlanma aşamasında yapılan taslaklar, Sami Günzberg'in takdim yazısı, önerilen profesörlerin isim listeleri ve kendileri hakkında kısa bilgileri kapsayan bir seri belge vardır ve toplamı 24 sayfadır. Bütün bu belgeler aynı belge numarasını taşımakta ve talep eden araştırmacılara tümü birlikte servis edilmektedir.

12 Rıfat Bali "Albert Einstein'ı Türkiye'ye Kım Davet Etti?" *Birgün*, 7 Kasım 2006.

13 Ilginç bir nokta, Einstein'ın mektubunun ekinde önerilip de ret edilen profesörler arasında gözüken Erich Frank Türkiye'ye ilk gelen akademisyenlerden ve o sırada İstanbul Üniversitesi Dâhiliye Kliniği şeliydi. Frank 1957'de ölünceye kadar İstanbul'da kaldı ve ders verdi.

14 T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, belge No. 030.18.01.02.39.641.

15 Sauerbruch'un yakın dostları arasında birçok Yahudi asıllı kişi var. Örneğin, babasıyla da arkadaş olduğu Türkiye'ye gelen Rudolf Nissen talebesi ve asistanı, iskemle de oturur şekilde resmini yapan Hitler'ın iktidara gelmesiyle Akademi başkanlığından istifaya zorlanan ünlü ressam Max Lieberman'la hem arkadaş hem Wansee'deki villasında komşular.

16 Neumark, s. 70.

17 Marc Dewey, Udo Schagen, Wolfgang U. Eckart and Eva Schönenberger, "Ernst Ferdinand Sauerbruch and His Ambigious Role in the Period of National Socialism." *Annals of Surgery*, Agustos 2006, 244(2), s. 318.

18 Age, s.321.

19 Schwartz, s. 54.

20 Menemencioğlu ilk defa 1920 de Bern'de görevliyken akciğer rahatsızlığı geçirir, 1931'de hastalığı nüksedince o sıradaki Dışişleri Bakanlığı müsteşarlığı görevinden izin alıp Almanya'da Sauerbruch'un kliniğinde tekrar bir süre tedavi görür. George S. Harris, *Atatürk's Diplomats*. The Isis Press, 2010, s. 308.

21 Schwartz, s. 95.

17. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KRİZ VE DÖNÜŞÜM

"İKTİSADİ KRİZ VE DEĞİŞİMLER"

ÖMÜR ŞANS - GÖKSEL BAŞ*

31 Mayıs – 2 Haziran 2012 tarihlerinde İstanbul Şehir Üniversitesi'nin Tarih Vakfı'nın da desteğiyle düzenlediği "17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu: Kriz ve Dönüşüm" başlıklı çalıştayın sonunda yapılan değerlendirme toplantısında belli temalar ve kaynaklara odaklanan periyodik seminerlerin, daha dar kapsamlı çalıştayların gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştı. Bu karardan hareketle, 7-9 Şubat 2013 tarihlerinde ODTÜ'de bu yöndeki ilk tematik çalıştay "İktisadi Kriz ve Değişimler" konusuna odaklandı. ODTÜ Tarih Bölümü ve Tarih Vakfı'nın ortaklaşa düzenlediği çalıştay sunumları kadar tartışmalarıyla da verimli bir toplantı oldu.

Çalıştay ODTÜ Tarih Bölümü Başkanı Seçil Karal Akgün'ün hoş geldiniz konuşması ile başladı. Rahatsızlığı nedeniyle çalıştaya katılamayan Halil İnalcık'ın (Bilkent Üniversitesi) açılış konuşmasını Oktay Özel (Bilkent Üniversitesi) özetledi. Halil İnalcık, 17. yy hakkında akılda tutulması gereken üç noktanın olduğunu belirtti ki aslında her üç nokta da global ölçekte yaşanan değişimlerle ilgilidir. Birincisi, dünya ticaret yollarındaki değişim, Atlantik'e kayış ve bunun Osmanlı İmparatorluğu'nun genel olarak ekonomisi üzerindeki etkileridir. İkincisi İran ipek ticaretinin dünya pazarlarına giriş yollarındaki değişme ve Osmanlı'yı *bypass* ederek doğrudan pazarlara ulaşmasıyla ilgili gelişim ve dönüşümlerin uluslararası ticaret bağlamında Osmanlı ekonomisi üzerinde yarattığı önemli olumsuz etkidir. Akılda tutulması gereken üçüncü nokta ise enflasyondur. İnalcık'a göre, bu üç önemli değişimin Osmanlı ekonomisi ve iktisat tarihi üzerindeki karma etkisi düşündüğümüzden daha fazla ve derindir. Aslında 17. yüzyılda toplumsal alanda karşımıza çıkan birtakım huzursuzluk, isyan ve sorunların hepsinin, bu üçlünün bir şekilde ortak sonucu olduğunu düşünen İnalcık, bu nedenle bu üç noktanın üzerine kafa yorulması gerektiğini belirtti.



Tarih Vakfı'nın da katkıda bulunduğu çalıştay ODTÜ'de yapıldı.

TARIM EKONOMİSİ: 16. YÜZYILIN MİRASI

Bu konuşmadan sonra oturum başkanlığını Mehmet Genç'in (Şehir Üniversitesi) yaptığı, "Tarım Ekonomisi: 16. Yüzyılın Mirası" başlıklı birinci oturum başladı. Oturum başkanı Mehmet Genç konuya dönük bir giriş yaparak, 17. yüzyılın Osmanlı tarihinin en karmaşık, en problemli ve kriz diye nitelendirilen yüzyılı olduğunu; bu nedenle, 17. yüzyılın imparatorluğun dönemselleştirmesi içerisinde "durgunluk" ya da "duraklama" dönemi olarak adlandırılmasının yüzyılı tanıdıkça ironik geldiğini belirtti. Mehmet Genç, 17. yüzyılın zannedildiği gibi sakin, durgun bir yüzyıl olmadığını belirterek bu yüzyılda tahta çıkan on padişahın altısının tahttan indirildiğini, ikisinin de öldürüldüğünü; buna ek olarak, bir valide sultanın öldürülmesinin ve imparatorluğun tarihi boyunca gerçekleşen üç şeyhülislam katlinin de bu yüzyılda gerçekleştiğini belirtti.

17. yüzyılın çok değişik manzaralarının olduğuna dikkat çeken Genç, Halil İnalcık'ın işaret ettiği ticaret yollarının değişimi noktasından hareketle sırasıyla, uluslararası ticaret, ticaret yollarının değişmesi, askeri değişim ve yeniçerilerin başka mesleklere ve iltizam sektörüne girişi gibi konulara değindi. Dönüşüm kavramından emin olmamakla beraber 17. yüzyılda ciddi bir kriz olduğunu ifade eden Genç, en önemli değişmenin, bu yüzyılda uzmanlaşmış bir bürokrasi olarak teşekkül eden Osmanlı bürokrasisinin yerleşmesi olduğunu belirtti.

Mehmet Genç'in 17. yüzyıla ilişkin bu genel girişinin ardından oturum Mehmet Öz (Hacettepe Üniversitesi) "Köylü Ekonomisi (16. Yüzyılın Mirası)" başlıklı tebliğiyle hem 17. yüzyılın karakterine dair analizlerde bulundu hem de köylü ekonomisi bağlamında kriz öncesi durumun bir panoramasını çizdi. Konuşmasına 17. yy bir kriz miydi; değişim miydi; dönüşüm müydü ve Osmanlı bunu nasıl değerlendiriyordu sorularıyla başlayan Öz, 16. yüzyıldan başlayarak yazılan siyasetname, nasihatname ve ıslahat layihası türü eserlerde bu konuyla ilgili zengin bir terminoloji olduğunu ifade etti. Öz, bu konuyla ilgili en çok rastlanan tabirin "nizam-ı âleme ihtilâl ve reaya ve berayaya infial gelmesi" olduğunu belirterek, Osmanlılarda bu konuya dair bir farkındalık, üzerinde araştırma ve düşünme çabası olduğunu vurguladı.

Mehmet Öz, konuşmasının kalan kısmında köylü ekonomisini ele aldı ve Osmanlı toplum tasavvurunda köylünün yeri nedir sorusundan hareketle köylünün toplumun her kesiminin menfaatinin hâsıl olduğu zümre olarak başat rolünü vurguladı. *Daire-i adliye* kavramı üzerinden Osmanlı sosyo-politik düşüncesinde köylüye ve onun yaptığı üretime atfedilen önemin çok açık olduğunu belirtti. Buna göre, köylü sağlıklı bir şekilde üretim yapmaz ve köylüye adil davranılmazsa düzen, mülk ve devlet ayakta duramazdı. 16. yüzyıldaki köylü ekonomisi ve toplumu bağlamında sırasıyla, çift-hane sistemi, çift biriminin giderek parçalanması, nim-çift sayısının ya da toprağın ortaklaşa kullanımının artışı ve marjinal topraklar ya da ormandan toprak kazanma faaliyetinin artışı gibi konulara değindi.

Mehmet Genç'in yaptığı değişim-dönüşüm vurgusundan hareketle, 17. yüzyılda ciddi bir değişim olduğu kanaatinde olduğunu belirten Öz, dönüşüm tabirinin bazen özensizce kullanıldığını belirtti. Öz'e göre, 17. yüzyılda ne kadar köklü bir dönüşüm olduğunun iyi şekilde incelemek ve irdelemek gereklidir. İmparatorluğun bütün yüzyıllarında değişimin olduğunu vurgulayan Öz, Osmanlı'nın 14. yüzyılı ile 15. yüzyılının da birbirine çok fazla benzemediğini, 16. yüzyılda da çok değişik istikamette gelişmelerin vuku bulduğunu, kısacası değişmenin bütün yüzyıllar için geçerli bir olgu olduğunu ifade etti.

Sonuç olarak, 16. yüzyıldaki köylü toplumunun ana karakterini 17. yüzyılda da devam ettirdiğini ifade eden Öz, köylü ekonomisinin 17. yüzyılda birtakım değişikliklere uğradığını ve bu bağlamda Celali İsyanları, nüfus artışı, tımarın mirî mukataalara dönüşmesi gibi olguların 17. yy köylü ekonomisini nasıl etkilediğinin üzerinde düşünülmesi gereken konular

Mehmet Öz, 16. yüzyıldaki köylü ekonomisi ve toplumu bağlamında sırasıyla, çift-hane sistemi, çift biriminin giderek parçalanması, nim-çift sayısının ya da toprağın ortaklaşa kullanımının artışı ve marjinal topraklar ya da ormandan toprak kazanma faaliyetinin artışı gibi konulara değindi.





Eugenia Kermeli Girit'teki arazi rejimini 1651 ve 1669 kanunnameleri çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin arazi mülkiyetine yönelik değişen yaklaşımı bağlamında ele aldı. Bir Almanca haritada Osmanlı ordusu Girit'te Kandiye kuşatmasında 25.05.1667 — 20.09.1668.

http://www.digam.net/image.php?file=dokumente/2135/1.jpg&b=1200

olduğunu vurgulayarak tebliğini bitirdi.

İkinci konuşmacı Eugenia Kermeli (Bilkent Üniversitesi), "Miri Arazinin Hukuksal Değişimi (16. ve 17. Asırlar)" başlıklı bir tebliğ sundu. Gerek hukukta gerek toprak sistemindeki değişimlerin diğer toplumsal değişimlere göre daha az çarpıcı ve daha kademeli olarak gerçekleşen türden olduklarını belirten Kermeli, bu konular üzerinde yoğunlaşan birisi için değişimin tam olarak nerede ve nasıl yaşandığını göstermenin zor olduğunu ifade etti. Osmanlı hukukunun, Hanefi yorumunun sadece bir tekrarı olarak görüldüğü için hukuk teorisi konusunda çok az sayıda çalışma yapıldığını ifade eden Kermeli, Osmanlı hukukunun orijinal tarafları görülse dahi bunların da padişahın kudretine meşruiyet kazandırmaya yönelik çabalar olarak ele alındığını ifade etti.

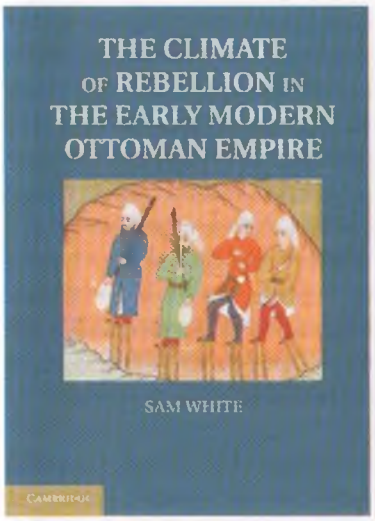
Tebliğine Kemalpaşazade ve Ebu's-suud'un mal, mülk, transfer ve toprağı işleme konularını rasyonelleştirme çabalarını analiz ederek başlayan Kermeli, mirî arazinin oluşumunu ve bunun hukuki anlamda meşrulaştırılma sürecini anlattı. Konuşmasının devamında icare (kira) kavramını ele alan Kermeli, çiftçi ve devlet ya da toprağın tasarrufunu elinde bulunduran kişi arasındaki ilişkiyi fetva ve kanunnameler üzerinden analiz etti. Kermeli'ye göre, icare kavramı, 17. yüzyılda tapuyu yavaş yavaş bir metaya dönüştürmüştür. Konuşmasının kalan kısmında Girit'teki arazi rejimini *1651* ve *1669 Kanunnameleri* çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin arazi mülkiyetine yönelik değişen yaklaşımı bağlamında ele aldı. Buna göre, *1651 Kanunnamesi* ile Girit'teki arazinin çoğunluğunun mülk arazi olarak verilmesi öngörülmüş ve *1669 Kanunnamesi* ile de tüm arazi mülk arazi olarak verilerek kanun (örfî) vergiler de kaldırılmıştı. Bir başka deyişle, önceden miri ve mülk arazi rejimiyle vergilendirilen ve üzerinde zeytin yetiştirilen bu bölge, örfi vergilerden de muaf olarak mülk arazilere dönüşmüştür. Paralel bir gelişme, aynı yıllarda Basra arazisi için de geçerli. *Basra Kanunnamesi*, hurma üretimi yapılan Basra arazisini de aynı şekilde mülk arazi olarak tanımlamıştır. Girit arazisinin geçirmiş olduğu bu dönüşümün literatürde Kadızadeliler'in artan etkisi ya da Köprülü ailesinin faaliyetleriyle açıklandığını belirten Kermeli'ye göre, bu gelişme aslında Osmanlı Devleti'nin üretime bakış açısıyla ilişkilidir; devlet, araziden ne şekilde daha fazla vergi alabilecek ise ona göre bir düzenlemeye gidiyordu. Sonuç olarak, 17. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'nin arazi istismali konusunda yeni yollar keşfettiğini ve ticari mahsullerin yetiştirildiği belirli alanlarda klasik arazi sahipliğinin kavramları üzerinden yeni tanımlamalara gittiğini iddia etti.

Oturumu tartışma bölümü takip etti. Bu bölümde söz alan Oktay Özel, Eugenia Kermeli'ye tebliğinde ele aldığı Girit ve Basra'nın zeytin ve hurma gibi meyve üretimi yapılan yerler olduğunu ifade ederek, arazi rejimindeki böylesi bir dönüşümün hububat üretimi yapılan bölgelerde de gerçekleşip gerçekleşmediğini sorarak bunun araştırılmaya değer bir konu olduğunu ifade etti. Mehmet Öz de aynı noktadan hareketle Oktay Özel'i destekledi. Kermeli, toprak rejiminde imparatorluğun geneline yaygın bir dönüşüm gerçekleştiğini iddia etmediğini belirterek, asıl dikkat çekmek istediği noktanın Osmanlı Devleti'nin arazi üzerindeki rejimi belirlerken üretilen meta ve alacağı vergiye odaklanan bakış açısı olduğunu ifade etti. Özgür Kolçak ise bahsi geçen bölgelerin yeni ele geçen yerler olduğundan hareketle, zaten imparatorluk genelinde *de facto* olarak var olan uygulamaların kanunnamelerle kavramsallaştırılmış olabileceği ihtimali üzerinde durdu. Kermeli, pratikte buna fazla ihtimal vermediğini çünkü Midilli yeni alınmadığı halde Midilli için yeni bir kanunname yazıldığını ifade etti.

TARIM EKONOMİSİ: 17. YÜZYILDAN FRAGMANLAR

Oktay Özel'in başkanlığındaki ikinci oturumda *Kriz ve Tarım Ekonomisi* tartışıldı. Oturum Oktay Özel'in "Nüfus Hareketleri ve İsyanların İktisadi ve Mali Etkileri" başlıklı tebliği ile başladı. 17. yy nüfus hareketlerine dair elimizdeki belki de yegâne kaynaklar olarak nitelenebilecek olan avarız kayıtlarından yola çıkarak 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki demografik yapıyı analiz etti. Avarız kayıtlarına bakıldığında, bilhassa Anadolu eyaletlerinde önceki döneme kıyasla % 30 ila %90 arasında değişen bir nüfus kaybı tespit ettiğini belirten Özel, bu durumu demografik bir kriz ve yerleşim düzeninde ciddi bir kırılma durumu olarak niteledi. Özel, "Bir an için imparatorluğun ana eyaletlerinde kayıtlı vergi nüfusunun %50 ila %80 arasında düştüğünü farz edelim, tarihi ve iktisadi ilişkiler açısından bu durumu nasıl yorumlamak gerekir?" sorusunu ortaya attı. Türkiye'deki iktisat tarihçiliğinin, Osmanlı arşivlerindeki malzemelerin niteliğinden dolayı büyük ölçüde mali tarih çalış-

maları olarak literatüre eklemlendiğini ifade eden Özel'e göre, demografik hareketler ve yerleşim düzenindeki değişimlere dair varsayımımıza dayanarak soruları çeşitlendirmek gerekecektir. Bu bağlamda, vergi nüfusunun kaybolması iktisadi açıdan ne demektir sorusundan hareketle raiyyet rüsumu denilen vergilerin % 80 azaldığını, dirlik sahiplerinin 16. yüzyılda topladıkları en büyük gelir kalemlerinden olan raiyyet rüsumunun %80'inin kaybolmasının tımar sisteminin çözülmesi meselesinin önemli bir ayağını temsil ettiğini dile getirdi. Aktif vergi nüfusunun büyük çoğunluğunun ekonomi dışına çıktığını ve tarımsal üretimin keskin bir



şekilde düştüğünü dile getiren Özel, bu gelir kaybının kimleri etkilediği konusunda, sipahiler ve dirlik sahiplerinin bu durumdan birinci derecede etkilenen kimseler olduklarını ve genel manada tımar sisteminin çözülmesi sorunu içerisinde bu konunun mutlaka bir başlık olarak incelenmesi gerektiğini belirtti.

Özel, tarımsal üretimin düştüğü ve büyük miktarda tarımsal arazinin atıl kaldığı yerlerde kıtlık ve vebanın olası sonuçlar olabileceğini belirtti. 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun çoğu eyaletinde veba salgınlarının olduğu biliniyor, genelde kıtlıklar ile hastalıklar arasında demografi tarihçilerinin bir bağlantı kurdukları bilinir, ancak iş Osmanlı İmparatorluğu'na geldiğinde bu türden bir araştırma Osmanlı tarihi bağlamında mevcut değildir.

Özel'e göre nüfus göçü yalnızca köylüyü ilgilendirmiyordu, göçebeleri de nüfus hareketlerinin önemli bir ayağı olarak irdelemek gerekliydi. Celali İsyanları bağlamında, en çabuk hareketlenen ve gözden kaybolan sınıfın göçebeler olduğunu söyleyen Özel, sistematik araştırmaların gösterdiği şekliyle Celali İsyanları esnasında, bazı göçebelerin büyük oranda yerini terk ettiği ve devletin görüş alanının dışına çıktığını beyan etti. Göçebelerin de sistem içerisinde önemli rollere sahip olduğunu belirten Özel'e göre, göçebe ekonomisinin içsel dinamikleri açısından bu hareketlenmeler ne anlama geliyordu; bu hareketlenmeler bir iktisat tarihi sorununa dönüştürülebilir mi gibi soruların cevabının aranması gerekir.

Kavram olarak Celalilik meselesinin yalnızca bir isyan olgusu olmadığını belirten Özel, Celali İsyanları bağlamında düşünülen nüfus hareketlenmelerinin, aslında, uzun sürmüş İran ve Avusturya seferleri ve yönetici elit arasındaki mücadelelerin keskinleşmesi gibi süreçlerden etkilenen bir olgu olduğunu vurguladı. 17. yy nüfus değişikliği olgusunun yalnızca Celalilik bağlamında açıklanamayacağını, bunun arka planında uzun vadeli sosyo-ekonomik dönüşümlerin olduğunu iddia etti.

Nüfus hareketlenmelerinin iktisadi ve mali olarak ne anlama geldiğini formüle etmek gerektiğini savunan Özel, konuşmasını iktisat tarihçilerine yönlendirdiği sorularla bitirdi: Üretim düşüşü ve fakirliğin üç kuşak sürdüğü bir dönem bize ne gibi bir tablo sunar? Devlet, kronikleşmiş gibi görünen bu soruna nasıl bir çözüm önerir? Eğer iktisat tarihi sadece merkezdeki elitler tarafından yönetilen bir şey değilse, bütün bu konuşulan meseleler gerçek hayatta kendi bağlamında ne tür kalıcı sorunlar yarattı? Bundan sonra 17. yüzyıl ile ilgili yapılacak her türlü iktisat tarihi çalışmalarında, aktif vergi nüfusunun çok büyük kısmının olmadığı ve geniş arazilerin atıl kaldığını varsaydığımız bir resmi zihinlerimizin içinde tutmamız gerektiğini dile getirdi.

İkinci konuşmacı Evgeni Radushev (Bilkent Üniversitesi) "Balkanlar'da Tarımsal Üretim, İklim ve Vergilendirme" başlıklı sunumuyla 17. yüzyılda Balkanlar'da kriz olarak nitelendirilebilecek olayların varlığını sorguladı. Osmanlı Balkanları'nda tarımın ilkel şekilde kaldığını belirten Radushev, bu bağlamda, tarımda teknolojik bir yenilik ya da bir krizden söz edemeyeceğimizi söyledi. "17. Yüzyıl Krizleri" bağlamında değerlendirilen ve Machiel Kiel tarafından ortaya atılan Küçük Buzul Çağı'nın Balkanlar'da etkili olduğu şeklindeki görüşlere şüpheyle yaklaştığını, 1640-1650 arasındaki yıllara ait mufassal-avarız defterlerinde, bahsedilen çalışmalarda işaret edilen soğumaya veya bu soğumanın etkilerine rastlayamadığını beyan etti.

İkinci oturumun son konuşmacısı Murat Türkeş (ODTÜ) , "İklimsel Değişimler: 17. Yüzyıl'dan 21. Yüzyıl'a" başlıklı bir tebliğ sundu. Konuşması-

17. yüzyıl bir kriz miydi; değişim miydi; dönüşüm müydü ve Osmanlı bunu nasıl değerlendiriyordu sorularına eğilen Öz, 16. yüzyıldan başlayarak yazılan siyasetname, nasihatname ve ıslahat layihalarında konuyla ilgili zengin bir terminoloji olduğunu ifade etti. "Nizam-ı âleme ihtilâl ve reaya ve berayaya infial gelmesi" tabirinin sık kullanıldığını belirten Öz, Osmanlılarda konuya dair bir farkındalık olduğunu vurguladı.



Tımarlı sipahi. 1657-58'de İsveç Elçiliğini'nin başında bulunan Claes Rålamb tarafından yaptırılmıştır.

Swedish National Library

nın başında bir 17. yy olgusu olarak Mini Buzul Çağı'na değinen Türkeş, amacının tarih bilimi açısından yerkürenin jeolojik ve ve iklim tarihinin yaklaşık son 10.000 yılına karşılık gelen Holosen döneminin son 1.300 yıllık bölümünün kısa bir analizini ve karşılaştırmalı bir bireşimini yapmak olduğunu belirtti. Ardından, çıkan sonuçlar itibariyle 17. yüzyılda olduğuna inanılan Mini Buzul Çağı'nın o dönemde ne kadar global olduğu sorunsalı üzerine gitti.

Son 1.000 yılı, özellikle Kuzey Yarım Küre açısından en çok sayıda ve yüksek doğruluklu geçmiş dolaylı iklim kaydının bulunduğu dönem olarak dile getiren Türkeş, ağaç halkaları, göl ve deniz çökeltileri, buz karotları, mağara damlataşları gibi dolaylı kayıtların geçmiş iklim değişiklikleri konusunda çok yararlı bilgiler sunduğunu dile getirdi. Bu bilgiler ışığında Türkeş, var olan tüm dolaylı iklim rekonstrüksiyonlarına bakılacak olduğunda, iklimde 900-1450 yılları arasında görece ılıman koşulların etkili olduğunu (Ortaçağ Sıcaklık Dönemi ya da Ortaçağ Sıcak Anomalisi) ve ardından 1450- 1850 yılları arasında egemen olan bir soğumanın (Küçük Buzul Çağı) bunu izlediğini belirtti.

17. yüzyıldaki iklim değişikliğinin mekânsal ve zamansal değişkenliğine değinen Türkeş, iklimin her yerde aynı yönde ya da aynı büyüklükte değişmediğini dile getirdi. Örnek olarak, verilere göre Alpler'de 15. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında vadi buzullarının ilerleme gösterdiği daha soğuk ve nemli koşulların (Mini Buzul Çağı) egemen olduğunu belirten Türkeş, buna karşın İç Anadolu'da görece sıcak ve daha kurak koşulların egemen olduğunu dile getirdi. Ayrıca, 17. yüzyılda büyük bir soğuma yaşadığına inanılan bazı bölgelerden alınan verilerin ilginç sonuçlar verdiğini belirten Türkeş, bu bölgelerde, bazı yıllarda ya da dönemlerde 20. yüzyıl boyunca egemen olandan bile daha sıcak koşulların yaşanıldığına dikkat çekti.

Konuşmasının sonunda Türkeş Küçük Buzul Çağı fenomeninin küresel ya da neredeyse küresel olarak eşzamanlı olaylar olarak görülemeyeceğini ifade etti. Bu bağlamda Türkeş, Orta Çağ ya da Erken Modern Çağ'daki, özellikle 16., 17., 18. ve 19. yüzyıllardaki belirgin ve önemli tarihsel, sosyal ve ekonomik gelişmeleri, olayları ya da bunalımları incelerken, konunun doğal ortam, ekosistem ve iklimdeki değişikliklerle bağlantısının kurulmasının önemli olduğunu belirtti. Ayrıca Türkeş, genel olarak Alpler ve Batı Avrupa bölgelerindeki iklim değişikliklerinin, Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki Balkanlar, Anadolu ve Mezopotamya bölgelerine farklı yansıdığı ve farklı sonuçlar doğurduğu bilimsel gerçeğinin mutlaka dikkate alınması gerektiğini vurguladı.

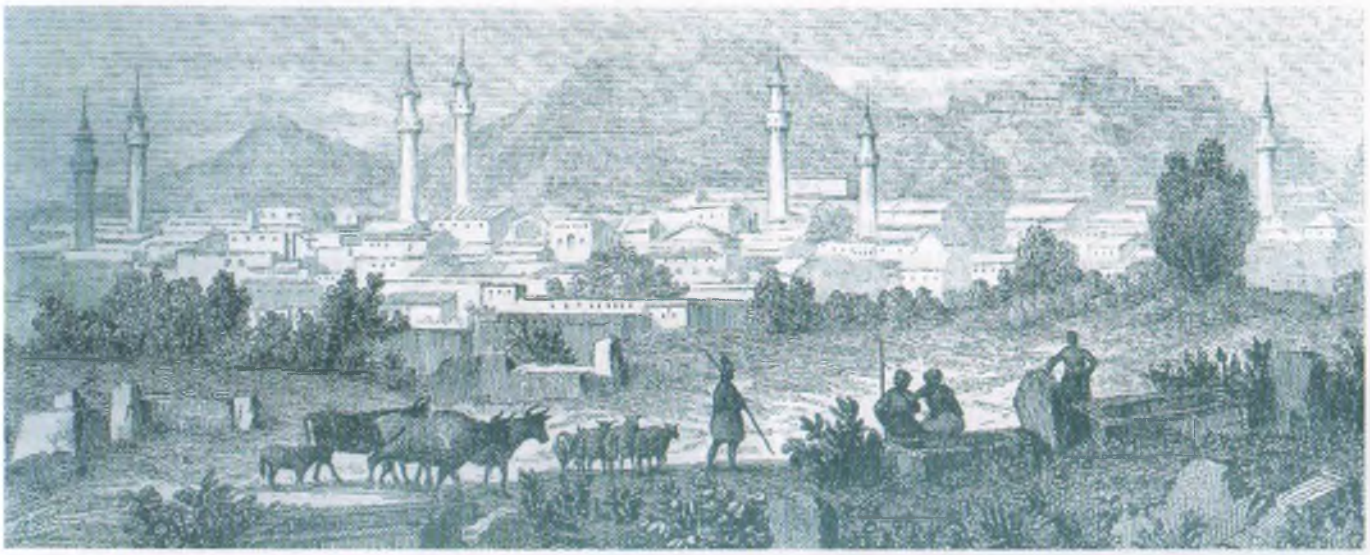
KENTSEL EKONOMİ: ÜRETİM, REFAH, TÜKETİM

Üçüncü oturum "Kriz ve Kentsel Ekonomi" konusuna odaklıydı. Hülya Canbakal'ın (Sabancı Üniversitesi) başkanlığında gerçekleştirilen bu oturumda krizin kentsel ekonomi bağlamında çalışılmasının yeni bir yaklaşım olduğunu belirten Canbakal, birkaç noktaya dikkat çekti. Bütün bir 17. yy boyunca süren bir kriz algısının içinin doldurulması ve zamansal çerçevesinin iyi çizilmesi gerektiğini ifade etti. Ayrıca, krizin mekânsal çerçevesinin İstanbul ve imparatorluk merkezli olduğunu ve bu çerçevenin aslında Arap topraklarını kapsamadığına işaret etti. "Kimin için kriz?" sorusundan hareketle krize sınıf –sosyal grup bazında bakılması gerektiğinin altını çizdi.

Özer Ergenç (Bilkent Üniversitesi), "Bir Üretim Mekânı Olarak Kent: Ankara ve Sof Üretimi" başlıklı bir tebliğ sundu. Ankara ve çevresinde yetiştirilen tiftik keçisinin yapağısından eğrilen ipliklerle dokunan, ipeğe benzer biçimde dökümlü olan sof kumaşının üretimi konusunda ihtisaslaşan Ankara kentinin, başta saray olmak üzere yüksek sınıflar tarafından talep edilen ve Avrupa'da aranan bir kumaş olan sofun yoğun ticaretini yaptığını belirtti. Hem kendi çalışmaları hem de öğrencilerinin çalışmaları sayesinde Ankara'nın 19. yüzyıla kadar var olan bütün şeriyye sicillerini taradığını belirten Ergenç, 17. yüzyılda Ankara'da bir krizden bahsedebilir miyiz sorusundan hareketle sırasıyla Ankara'nın iaşesi ve sof üretimi gibi konuları ela aldı.

Ankara'nın iaşesi hakkında, bu kentin tarım dışı üretim yapabilmesi için etrafında, kalabalık nüfusunu besleyecek bir tarımsal alana ihtiyacı olduğunu ifade eden Ergenç, Ankara'nın etrafından rahatlıkla beslendiğini, bu durumun 17. yüzyılın sonuna kadar değişmediğini ve bize kriz vardır dedirtecek bir oynamanın olmadığını ifade etti. Sicillerde birbirini takip eden *müzayaka* (sıkıntı, darlık, yokluk) olaylarına rastladığını belirten Ergenç, *kaht ü galâ* tabiriyle ifade edilen geniş ölçekli kıtlık olaylarına arka arkaya rastlanmadığını; aslında, yüzyıl boyunca *kaht ü galâ* terimiyle ifade edilebilecek ölçekte iki adet kıtlık olayının meydana geldiğini belirtti.

Ergenç, Ankara'da sof üretiminin tabi tutulduğu vergiler ve mukataa gelirleri üzerinden bu sektörün üretim performansını analiz etti. Buna göre, satılan metanın ücret değerinin %1'i kadar olan *zarar-ı kassabiye* vergisi



Özer Ergenç tiftik keçisinin yapağısından eğrilen ipliklerle dokunan, ipeğe benzer biçimde dökümlü olan sof kumaşının üretimi konusunda ihtisaslaşan Ankara kentinin, başta saray olmak üzere yüksek sınıflar tarafından talep edilen ve Avrupa'da aranan bir kumaş olan sofun yoğun ticaretini yaptığını belirtti.

Ankara Chopin – César Famin – Eugene Bore Russie... Arménie. Paris 1842. C. 2, pl. 33.

ve sof üretiminin en son aşamasında kumaşın yükü üzerinden alınan *cendere* vergisi verilerine bakıldığında bütün 17. yy boyunca bu değerlerde anlamlı bir düşüşün olmadığını; bu nedenle, üretimde de belirgin bir düşüş olmadığını belirtti. Yüzyılın en önemli gelişmelerinden biri olan Celali karışıklıklarının kent üzerindeki etkisi hakkında, Ankara'nın Celalilerden en çok etkilenen kentlerden biri olduğu halde mukataalarda çok büyük bir değişiklik olmadığını belirterek 1600 ve 1620 yılları arasında bir düşüşün olduğunu ifade etti. Kent çalışmaları kapsamında yapılan araştırmalarda zamansal olarak yapılan değerlendirmenin önemini vurgulayan Ergenç'e göre, sof üretimindeki esas büyük değişiklik 1670'ten itibaren yaşanmıştır çünkü dış talep kumaştan ipliğe kaymıştır. Mukataa değerinin hâlâ yüksek oluşu nedeniyle bu değişimi sektörün çöküşü olarak değerlendirmenin güç olduğunu ifade eden Ergenç'e göre sektördeki bu eğilim, yani kumaş üreticiliğinden hammadde üreticiliğine kayış, hirfet sisteminin değişmesine neden olmuştu.

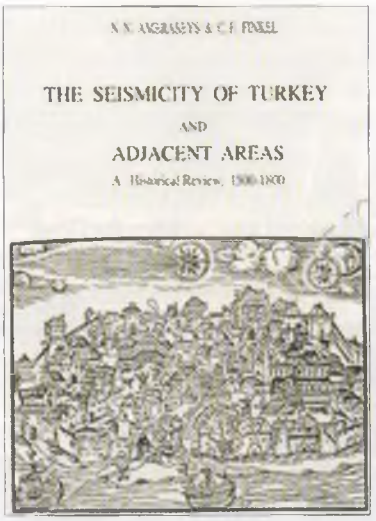
Özer Ergenç'in sunumunun ardından Seven Ağır (ODTÜ) ve Onur Yıldırım (ODTÜ), "Osmanlı İaşeciliğini Yeniden Düşünmek" başlıklı bir tebliğ sundu. Ağır ve Yıldırım, Osmanlı iktisadi dünya görüşünü anlamak için iaşeciliğin içerik ve işleyişine bakma gerekliliğinden hareketle, esas alanları olan 18. yy Osmanlı iktisat tarihi çerçevesinde iaşecilikle alakalı kurum ve politikaların genel durumuna bakarak Osmanlı'nın iaşecilik anlayışının, 17. yüzyıla göre ne tür değişiklikler gösterdiğini ortaya koymaya çalıştılar. Yıldırım ve Ağır'ın retrospektif bir bakışla, Osmanlı iaşeciliğini 18. yüzyıldan geriye doğru düşünmeyi amaçlayan sunumlarının dayanağını oluşturacak temel bulgular Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi) ile birlikte yürüttükleri "Osmanlı İktisat Tarihinin Konusu Olarak İstanbul'un Hububat Et ve Deri İhtiyaçlarının Tedariki: Kurum ve Uygulamalar 1774-1807" başlıklı projeden elde edilmiştir. Tüketicilerin temel ihtiyaçlarının bol, kaliteli ve ucuz olmasını sağlamaya yönelik politikaların toplamı olarak tanımlayabileceğimiz iaşecik hakkındaki sunumlarına, Osmanlı iaşeciliği amaçları ve araçları açısından ne derece kendine özgüdür ve zaman içinde ne tür değişimler geçirmiştir gibi sorulardan hareketle iaşecilik üzerine yapılmış literatüre değinerek başladılar.

Ağır ve Yıldırım'a göre, Osmanlı iaşeciliği üzerine yapılmış çalışmalar, 1793'te Zahire Nezareti'nin kurulması ve bir döner sermayenin oluşturulmasıyla Osmanlı merkezi yönetiminin hububat iaşesinde doğrudan daha fazla rol oynamaya, tüccarları daha fazla denetlemeye ve ambar kapasitesini genişletmeye çalıştığını göstermiştir. Fakat bu çalışmalar, aynı dönemde Avrupa'daki iaşecilik etkinliklerini anlamaya yönelik karşılaştırmalı sorular sormadıkları halde yine de bu konu hakkında bir varsayım üretmiştir. Bu çalışmaların varsayımına göre, 18. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle yüzyılın sonlarına doğru, Avrupa'da yönetimler hububat ticaretini serbestleştirmiş, iaşede daha az kontrolcü bir yönetimi benimsemişti. Osmanlı yönetiminin hububat piyasasındaki etkin rolünü artırdığı bir dönemde Avrupa ülkelerinin serbestleşmeye gitmesi varsayımı, Osmanlı'nın farklı ekonomi-politik prensiplerle hareket ettiği varsayımını desteklemiştir. Ağır ve Yıldırım, Avrupa'daki örnekler ayrıntılı olarak incelendiğinde, bu farklılık varsayımının çok da doğru olmadığını iddia ederek 18. yüzyılda İspanya ve Fransa özelinde merkezileşme ve serbestleşme trendlerinin aynı anda çıktığını ve bunun gel-gitlerin olduğu karmaşık bir süreç olduğunu vurguladı.

Yine bu dönemde Osmanlı'da yaşanan tartışmaların ve politika değişikliklerinin de benzer bir şekilde inişli çıkışlı bir trend izleyerek hem merkezileşme hem de serbestleşme eğilimleri gösterdiğinin altını çizdiler. Sunumlarının devamında inişli çıkışlı bir eğilim izleyen iaşe politikalarının kendini önceleyen 17. yüzyılda nasıl olduğu sorusunu soran Yıldırım ve Ağır, iki yüzyıl üzerine yapılmış çalışmalar arasında nicelik olarak ciddi bir fark olduğu için bu soruya net bir cevap vermenin zor olduğuna değinerek aynı meta zinciri içindeki farklı sektörlerin birbirleriyle olan ilişkileri üzerinden bir analiz yaptılar. Buna göre, farklı sektörlerin birbirleriyle ilişkileri hukuksal olarak düzenlen-

mişti. Örneğin, İstanbul'daki her fırının bir değirmeni olması 18. yy için genel geçer bir kuraldı ve değirmeni olmayan fırınların, hangi değirmenden un alacağı da belirlenmişti. Aynı şekilde, kasapların hangi mezbahadan et, dericilerin hangi mezbahadan deri, mumcuların hangi mezbahadan yağ almaları gerektiği de belliydi. Ağır ve Yıldırım, korporatist olarak tanımladıkları bu düzenlemeler açısından 17. yy ile 18. yy arasında şu ana kadar çok ciddi bir fark gözlemlemediklerini belirtti.

Ağır ve Yıldırım, sunumlarının kalan kısmında gedik kavramını ve gediğin 18. yüzyıl boyunca yaygınlaşmasını ele aldı. Bu bağlamda, gediklerin neden 18. yüzyılda çıkıp yaygınlaştığı ve 17. yüzyılda gedik kurumun olup olmadığı sorunsalları açımlandı. Ağır ve Yıldırım, gediklerle ilgili bilinen ilk nizamname 1722 yılında çıkmış olsa da bazı sektörlerde bir mesleği icra etme salahiyeti anlamındaki gedik kavramının 17. yüzyılda da kullanıldığını; üstelik 17. yüzyılda dahi bu gediklerin yüksek fiyatlarda el değiştirdiğini iddia etti. Gedik tabiriyle ifade edilmese de 17. yüzyılda kurumsal olarak transfer haklarının mevcut olduğunu iddia eden Ağır ve Yıldırım, 18. yy için incelemiş oldukları 500'den fazla gedik transferinde



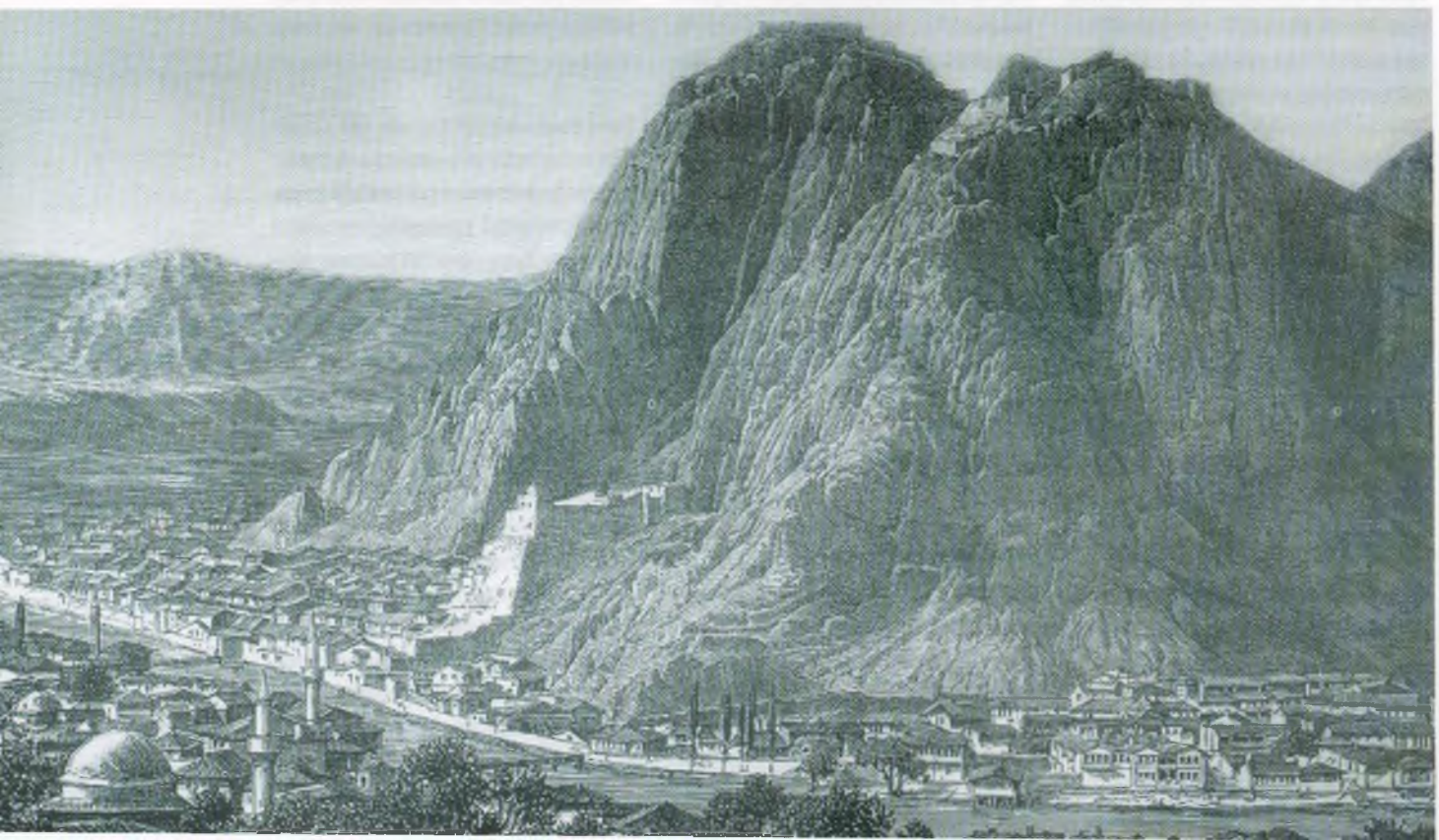
17. yüzyılda gözlemlenmeyen ayırt edici bir özellik gördüklerini belirttiler. Buna göre, 18. yüzyılın sonunda gediklerin ikincil bir piyasası vardı; bir başka deyişle, herhangi bir esnaf koluna dâhil olmayan kimseler, özellikle perakende işkollarında gedik hisseleri alım satımlarında aktif olarak rol oynuyorlardı. Oldukça yüksek fiyatlara gerçekleştirilen bu alım satımların büyükçe bir kısmı spekülatif ve arbitraja yönelikti. Ağır ve Yıldırım'a göre, gedikler bir kere ortaya çıktıktan sonra, nüfus artışı ve talep bağlamında gediğin kendisi düzenli veya artabilir bir mülk haline gelmişti ki bu da gediğin neden yaygınlaştığını sorusunun bir başka açıklaması olabilirdi.

Seven Ağır ve Onur Yıldırım'ın sunumunun ardından Kayhan Orbay, "Vakıflar ve Kırsal Ekonomi" konulu bir tebliğ sundu. Bugüne kadar çalıştığı Selâtin Vakıfları üzerinden 1590-1650 tarihleri arasında kentsel ve kırsal ekonomide meydana gelen gelişmeleri, öne çıkan bazı örnekler üzerinden inceledi. Ana kaynakları olan vakıf muhasebe defterleri ve bunların içeriğindeki terminoloji ile ilgili bir giriş yaptıktan sonra, doğal afetler, Celali İsyanları ve aşırı hava koşullarının vakıfların maliyeleri ve yerel ekonomi üzerindeki etkilerini örneklerle analiz etti.

Vakıf defterlerinde her zaman açık bir afet kaydı düşülmediğini belirten Orbay, vakfın kayıtlarında, hem kentsel gelirlerde ciddi bir düşüş hem de büyük tamirat masrafları tespit edildiğinde bunun arkasında çoğunlukla bir yerel afet bulunduğunu ifade etti. Gelibolu ve Filibe'deki vakıflarda yüksek tamirat masrafları bulan Orbay, vakıfların bu masrafları fiili işleyişlerini etkilemeyecek şekilde aştıklarını belirtti. Caroline Finkel ve N. N. Ambraseys'in çalışmasında (*The seismicity of Turkey and adjacent areas. A historical review, 1500-1800*) 1598'e tarihlenen ve Marmara depremi olarak görünen depremin yıkıcı etkilerini Amasya II.

Oktay Özel, Celali etkisinin Ankara ve Bursa gibi korunaklı şehirlerde korunaksız şehirlere kıyasla daha az yıkıcı olduğunu; asıl yıkımın Tokat ve Amasya gibi korunaksız şehirlerde meydana geldiğini ifade etti ki bu da Kayhan Orbay'ın Amasya ve Tokat vakıfları için bulduğu sonuçlarla örtüştü.

Amasya W. Taylor. P. Reclus L'Asie antérieure. S. 557.



Bayezid Vakfı'nın üzerinde gördüğü için bu depremin Kuzey Anadolu fay hattında gerçekleşmiş olabileceğini, vakfın 2 milyon akçanın üzerinde bir tamirat masrafı üstlendiğini, imaret, kiler ve camisinin tahrip olduğunu belirtti. Vakıflar bütçe fazlalarını Darüssaâde Ağalığı'na teslim ettikleri için bu yüksek tamirat masraflarını üstlenebilecek bütçeleri, faaliyetlerini askıya alarak oluşturduklarını ifade etti. II. Bayezid Vakfı da 175 çalışanını 61'e indirerek maaş ödemelerinden tasarrufa gitmiş, tahrip olan imaretini işletmemiş ve her yıl Haremeynü'ş-şerifeyn'e yaptığı 700 altınlık yardımı göndermeyerek tamirat bütçesini oluşturmuştur. Salgın hastalıklar konusunda, çalışmış olduğu vakıflardan sadece Trabzon'da veba etkisini görebildiğini belirten Orbay, salgın zamanlarında insanların kamusal alanlarda toplu bulunmak istemeyeceklerinden hareketle, 1621 yılında vakfın hamam gelirlerinin düşüşünün bir salgın hastalık sonucu olduğunu iddia etti.

Doğal afetlerin kırsal ekonomi üzerindeki etkisi konusunda, kırsal ekonomideki gelir kayıplarının arkasında her zaman doğal afet olduğunu göstermenin çok kolay olmadığını belirtti. 1594-1595 yılları arasında Konya'daki Sadrettini Konevi, Mevlana Celaleddini Rumi ve II. Selim vakıflarının tarımsal kriz içinde olduğunu, bunun nedenleri tam olarak tespit edilemese de Celali faaliyetleriyle ilişkilendirilebileceğini ifade etti. Buna ek olarak, Mevlevi Vakfı'nda 1607-1609 yılları arasında ciddi bir tarımsal kriz yaşandığını, bunun da yağış ve sıcaklık istatistiklerine göre son 500 yılın en kurak yılı olan 1608'deki kuraklıktan kaynaklanmış olabileceğini belirtti. Sonuç olarak, vakıfların afet etkisinin üstesinden gelebildiklerini ve bu etkinin kentsel ve kırsal ekonomi üzerindeki etkilerinin kısa süreli ve sınırlı kaldığını iddia etti.

Celali İsyanları'nın kentsel ve kırsal ekonomi üzerindeki etkileri hakkında, Bursa'nın Celaliler tarafından 1607'deki istilasını takip eden yıllarda, buradaki vakıfların kayıtlarında muazzam tamirat masrafları ve dükkân ve hamam gelirlerinde düşüşler tespit eden Orbay'a göre, vakıflar dikkat çekici şekilde çabuk toparlanmışlardır. Örneğin, Orhangazi Vakfı'nın 1595 yılında 219 dükkânı varken, 1608'de bu sayı 161 dükkâna düşmüş, 1610 yılı kayıtlarındaysa 209 dükkâna yükselmiştir. Bir başka deyişle, toparlanma çok hızlıdır. Şu nokta akılda tutulmalıdır ki, vakıflar bu etkiyi çabuk atlatmış görünse de bu dükkânlarda ticaret yapan esnafın yaşadığı kayıplar ve bunların kent ekonomisi üzerindeki etkileri ayrı bir tartışma konusudur. Sonuç yerine, incelemiş olduğu vakıfların 1600-1650 yılları arasındaki mali etkinliklerine dair analizini özetleyen Orbay, yaygın tarımsal varlıkları olan Edirne ve Gelibolu'daki vakıflarda ciddi bir kriz görmediğini, hatta bu vakıfların 1600-1610 yılları arasında gelirlerini artırabildiğini fakat bu dönemin aynı zamanda fiyatların da arttığı bir dönem olduğu için vakıfların reel gelirlerinde bir değişim yaratmadığını belirtti. Aynı şekilde, Bursa'daki vakıfların da Celali istilası yılları dışında fiili işleyişlerini etkileyecek ciddi bir kriz yoktur. Konya'daki vakıflarda ise fiili işleyişi etkilemeyecek ölçekte bir daralma olmuştur. Fiili işleyişi etkileyecek ölçekte daralmaların tespit edildiği vakıflar ise Tokat ve Amasya'dadır. Bu bölgelerde tarımsal üretimde ciddi ve kalıcı bir daralma ve nüfus düşüşü gözlenmektedir.

Sunumların devamında gerçekleştirilen tartışma bölümünde, çoğunlukla Celali etkisi üzerinde odaklanıldı. Özer Ergenç, belgelerde karşımıza çıkan Celali tabirlerine odaklanıldığında, bunların her zaman çok da yıkıcı birlikler olmadığını, sadece para alamadıkları zaman şehri tahrip eden birlikler olduklarını iddia etti. Hülya Canbakal, Bursa'da ev fiyatlarının 1607'yi takip eden senelerde muazzam şekilde yükseldiğini, bu anlamda Celâlilerin şehirde ciddi bir yıkım yaşatmış olabileceklerini iddia ederek Ergenç'e karşı çıktı. Ev fiyatlarındaki bu artışın nüfus artışı ve talebin artışıyla da ilgili olabileceğini de ekledi. Tekrar söz alan Ergenç, belgelerin dilini daha iyi anlamak gerektiğini vurgulayarak Bursa gibi özel statüdeki, hassa emini tarafından yönetilen ve diğer şehirlerden daha fazla kapıkulu bulunduran bir şehirde Celâlilerin bu kadar ciddi bir yıkım yapamayacağını iddia etti. Oktay Özel, Celâli etkisinin Ankara ve Bursa gibi korunaklı şehirlerde korunaksız şehirlere kıyasla daha az yıkıcı olduğunu; asıl yıkımın Tokat ve Amasya gibi korunaksız şehirlerde meydana geldiğini ifade etti ki bu da Kayhan Orbay'ın Amasya ve Tokat vakıfları için bulduğu sonuçlarla örtüştü. Özer, Ergenç'in Celâli tanımlamasından hareketle, Celâli birlikleri dendiğinde aklımıza başıboş münferid yağmacıları değil, asıl gözden düşmüş bir paşa önderliğinde hareket eden büyük silahlı birlikleri ve onların yağmasını getirmemiz gerektiğini ileri sürdü.



Kayhan Orbay: Celali İsyanları Konya'daki vakıflarda fiili işleyişi etkilemeyecek ölçekte bir daralmaya yol açmıştır.

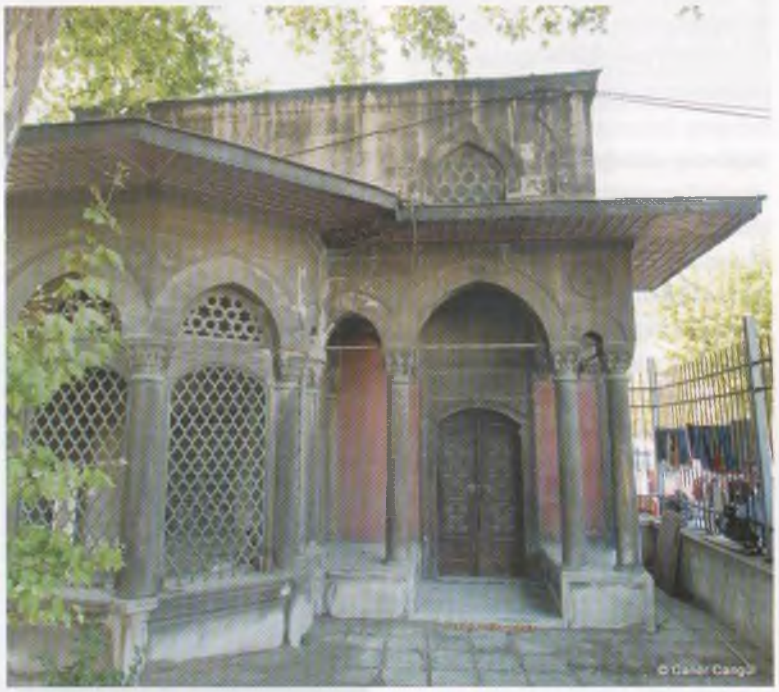
Konya – Pazar Kapısı. Charles Texier, Description de l'Asie Mineure. Paris. 1849 c. 2.

SAVAŞ VE EKONOMİ

Rhoads Murphey'in (Birmingham Üniversitesi) başkanlığını yaptığı dördüncü oturum, Murphey'in

konuya yönelik girişinin ardından Ömer İşbilir'in (Mimar Sinan Üniversitesi) sunmuş olduğu "Savaş Finansmanı: Şark Seferleri" başlıklı tebliğ ile başladı. Ömer İşbilir ruznamçe defterleri üzerinden, Şark seferlerinin nasıl finanse edildiğini ele aldı. Bazı seferlerin finansmanının paşalar tarafından üstlenildiğini belirten İşbilir, Kuyucu Murad Paşa gibi doğuda uzun yıllar sefer yapmış olan Osmanlı paşalarının da zaman zaman hazineden borç para aldıklarını dile getirdi. Bu bağlamda, Celâli seferleri için Kuyucu Murad Paşa'nın ordu ruznamçesi üzerinden sırasıyla borçların menşei, nerden alındıkları ve hazineye ne şekilde tahsil edildiklerini analiz etti.

Ömer İşbilir ruznamçe defterleri üzerinden, Şark seferlerinin nasıl finanse edildiğini ele aldı. Bazı seferlerin finansmanının paşalar tarafından üstlenildiğini belirten İşbilir, Kuyucu Murad Paşa gibi doğuda uzun yıllar sefer yapmış olan Osmanlı paşalarının da zaman zaman hazineden borç para aldıklarını dile getirdi.



Kuyucu Murad Paşa Türbesi, Vezneciler.

Öğle oturumunun ikinci konuşmacısı Özgür Kolçak (İstanbul Üniversitesi), "Kadim Gelirler, Modern Savaşçılar: Osmanlı Ordu Terkibinde Tımarlı Sipahiler (1663-64)" adlı tebliğinde 17. yüzyılın değişen savaş koşulları çerçevesinde, görece eski bir sistem olan tımar sistemi ve bu sistem içerisinde bulunan tımarlı sipahilerin bu değişim fenomeni içerisindeki yerini sorguladı. Konuşmasının başında tımarlı sipahilerin de Uyvar Seferi'ne davet edilmesine rağmen, bu kimselerin savaş esnasında pek de görünmediklerini belirten Kolçak, bunun üzerine bu meseleyi *ceng-ü cidal* tanımı adı altında belirtilen ve hafif süvari birliklerinin savaş esnasındaki önemli pozisyonlarının tüfekendaz denilen, ateşli silahlarla mütecehhez piyade askerleri tarafından doldurularak tımarlı sipahilerin, cephenin arkasında geri hizmet kıtası olarak kullanılmaya başlandıklarını belirtti. 17. yüzyılda ateşli silah kullanımının artışı, bu nedenle hafif süvari birliklerinin üstün konumlarını piyade birliklerine terk etmesi ve son olarak piyade çoğunluğu bulunan bir ordunun, taktik ve manevra düzenlerini değişen bu koşullara göre uyarlanmasının üst başlığı olarak tanımlanabilecek "askeri devrim" tezi, çok tartışılan ve geniş bir literatüre sahip olan bir fenomendir. Kolçak, Osmanlı İmparatorluğu'nu askeri devrimin içerisinde değerlendirip değerlendirmemekten ziyade, Uyvar Seferi örneği, ki toplam birlikler içerisinde piyade oranı % 60'tır, bize süvariden piyadeye dönüşümün nasıl olduğunun cevabını verebilir mi; tımarlı olduğu halde süvari olmayan veya asker olmayan var mıdır; ve genel olarak Uyvar Seferi bize ne gibi cevaplar verebilir gibi sorularını açımladı.

1663-64 örneğinden yola çıkarak, tımarlıların "defterli" olarak anıldıklarını ve bu şahısların kapı halklarına mensup kimseler olduğunu belirten Kolçak, ümera kapılarının neferinden ziyade buralarda ağa (küçük zabit) olarak istihdam edilmiş kişilerin çoğunluğunun tımar sahibi olduğunu beyan etti. Sınır boylarında da yeniçeri, çavuş ve ağa denilen kimselere tımar arz etme durumu, 16. yüzyılda mevcut bir uygulama idi. Kolçak'a göre mühim olan soru; 17. yüzyılda kale erlerinin ne kadarının tımara sahip olduklarını cevaplamaktır. Buna istinaden, bazı bölgelerde bu bilgiye ulaşmanın mümkün olduğunu, örnek olarak, Lipola Kalesi'ndeki erlerin tamamının tımarlı olduklarını, yine Bi-hüsnü'l-Anabolu Kalesi'ndeki erlerin de çoğuna tımar tevcih edildiğini saptadığını ifade etti. Bu durumun, tımar sistemine zarar vermeden tımarlı sipahilikten 17. yüzyılın gerektirdiği askeri sisteme evrilmenin bir yolunu gösterdiğini savunan Kolçak, bütün bu örneklerine dayanarak bu uygulamanın bazı pratik sonuçlar doğurduğunu dile getirdi ve bunları şöyle sıraladı: 1) Kendileri tımar sahibi olanların süvari olarak kabul edilmekte oldukları yönündeki varsayımla birlikte, Osmanlı ordusunun süvari ağırlıklı taktiklerle savaşan kimseler olduğu düşünülecektir. Hâlbuki durum böyle değildir; esasında olan şey, tımarların başkalarına verilmesiyle, süvarilerin savaş dışında kalması ve piyade ağırlıklı savaşa dönüşümün olmasıdır. 2) Yönetim mekanizmalarında görülen değişiklikler hakkında, alay beyi ile sancak beyinin bir arada olma zorunluluğu ortadan kalkmıştır. Bir başka deyişle, 16. yüzyılın belli bir kısmına kadar yürürlükte olan emir-komuta zinciri kırılmıştır.

17. yüzyıldaki Osmanlı askerlerini maaşlarının ödenmesi yöntemine göre tasnif etmektense, o dönemin kaynaklarından da kopya çekilerek, yeni bir ayrıma gidilebileceğini vurgulayan Özgür Kolçak, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı ordusunu tanımlarken kullandığı tasnifin kullanılmasını önerdi. Buna göre, Osmanlı Ordusu, 1) Yeniçeriler ve merkezi kuvvetler, 2) Tımarlılar, 3) Serhad kulları (ateşli silahlarla mücehhez, büyük çoğunluğu maaşlı ama tımar sahibi olanların da bulunduğu birlikler) şeklinde tasnif edilebilir.

Ayrıca, dönemin çağdaşı olan ancak Osmanlı İmparatorluğu'na tabi olmayan kimselerin Osmanlı ordusu üzerine yapmış oldukları tasnifler de bize yardımcı olabilir. Mesela, Avusturya Büyükelçisi Simon Renninger Osmanlı ordusunu şöyle tasvir ediyor: Birbirine yaklaşık sayıda piyade-topçu ve süvari. Aynı şekilde Avusturya orduları başkomutanı Raimondo Montecúccoli de Osmanlı ordularını piyade-topçu, süvari ve dragoner olarak tanımlıyor. Bu örneklerden yola çıkarak, 17. yüzyıl Osmanlı askeri sistemini yeniden tasnif etmeyi önerdi.

Kolçak, tımarlı sipahilerin süvari olmadığı bir yerde ne kadar tımarlı sipahinin olduğunu hesaplamanın askeri tarih açısından pek bir anlamının olmadığını savundu. Batı tarihçiliğinde sıklıkla tekrarlanan bir yanlışa değinen Kolçak, ateşli silahlar çağına girilmiş olmasına rağmen tımarlı sipahilerin ellerinden başka bir şey gelmediği için taktik formasyonu icabı ölümüne süvari hücumları düzenleyip o ateş hattına kendilerini soktukları yönündeki varsayımların doğru olarak kabul edilemeyeceğini çünkü bu tımarlı kimselerin çoğunun artık süvari olmadığını belirtti. Kolçak'a göre, askeri anlamda "tımarlı sipahi" kavramı bazı yanlış kabullenmelere sebep olmuştur.

Oturumun sonunda yapılan tartışma bölümünde, Oktay Özel, 17. yüzyılda yeni cephelerin açıldığı ve bu cepheler açılırken Osmanlı ordusunun terkibinin de değiştiğini ve ayrıca, bu yeni cephelerdeki ordulara yeni askeri unsurların katıldığını ilave etti. Seferlerden söz ederken, Celâli seferleri adı verilen ve uzun sürmüş bir pratiği de bunların içine eklemekte fayda olduğunu dile getiren Özel, ordu terkibinin değişirken, Celâlilerden oluşan birlikleri ve bunların Avusturya'ya karşı verilen savaşlardaki mevcudiyetlerini de araştırmak gerektiğini ekledi.

Kavram olarak Celalilik meselesinin yalnızca bir isyan olgusu olmadığını belirten Özel, Celali İsyanları bağlamında düşünülen nüfus hareketlenmelerinin, aslında, uzun sürmüş İran ve Avusturya seferleri ve yönetici elit arasındaki mücadelelerin keskinleşmesi gibi süreçlerden etkilenen bir olgu olduğunu vurguladı.



Özgür Kolçak, Uyvar Seferi örneği, ki toplam birlikler içerisinde piyade oranı % 60'tır, bize süvariden piyadeye dönüşümün nasıl olduğunun cevabını verebilir mi; tımarlı olduğu halde süvari olmayan veya asker olmayan var mıdır; ve genel olarak Uyvar Seferi bize ne gibi cevaplar verebilir gibi sorularını açımladı.

Uyvar Kalesi'nin 1685 yılında Kutsal İttifak tarafından kuşatılması. Magyar Nemzet Története.

KAMU / DEVLET MALİYESİ

Beşinci oturum, Erol Özvar'ın (Marmara Üniversitesi) başkanlığında, kendi sunumu olan "Devlet Maliyesi ve Bütçeler" tebliğiyle açıldı. Özvar, tebliğinde önce Osmanlı devlet gelirleri ve bütçeler arası ilişkileri analiz etti, sonra da 17. yüzyıl bütçelerinin devlet gelirlerinin ne kadarını temsil ettiği sorunsalına odaklandı. Bütçeleri, "muhasebe icmalleri" olarak değerlendiren Özvar, Osmanlıların gelir-gider kaynaklarını net olarak kullandıklarını ve bu bilgilerden yola çıkarak, maliye bürokrasisinin zaman içinde bu rakamların yıllık bilançolarını da çıkardıklarını ifade etti. Buna bağlı olarak da modern tarihçilerin bu "bilançoları" bütçe olarak andıklarını ilave etti.

Görebildiği kadarıyla, 17. yüzyılda her sene için bütçe olmadığını belirten Özvar, 17. yüzyılın geneli için 20 bilançonun olduğunu beyan etti. Buna ek olarak da, elimizdeki ruznamçe kayıtlarından bütçe üretmenin de mümkün olduğunu savundu. Özvar, 17. yüzyılın başından sonuna kadar Osmanlı merkezi hazinesinin gelirlerinin iki kat arttığını (500 milyon akçeden 1 milyar akçeye), eğer enflasyon da işin içerisine dâhil edilirse Osmanlıların gelirlerini yüzyılın sonuna kadar muhafaza etmeyi başardığını ve hatta 1670 yılından itibaren bir artış eğiliminin olduğunu ifade etti.

Özvar'a göre maliyede krizin en temel göstergesi ordunun maaşıdır. Bu durumun en net görüldüğü yer de maliyedeki açıklardı. 1656 reformuna bakıldığında, açıkların % 70'lerden % 2'ye düştüğünü belirten Özvar, tespitlere bakıldığında, bütçede ne zaman bir denklik varsa Osmanlı Devleti'nin o sene sefere çıktığını dile getirdi. Yani savaşlara çok daha önceden bir hazırlık mevcuttur. Osmanlı Devleti'nin gerçekten de bu durumu düzenleme niyeti var mıydı? Olmayabilirdi de, çünkü 17. yüzyılda Avrupa örneğine bakıldığında, savaşların çoğu borçla finanse ediliyordu.

Genel olarak değerlendirildiğinde, 16. yüzyıl sonu ile 18. yüzyılın sonu-

na kadar bütçe gelirlerinin nominal olarak dört kat arttığını söyleyen Özvar, bu gelirlerin reel değerlerini hesaplamanın kesinlikle zor olacağını savundu. Çünkü reel değerler hangi meta baz alınarak hesaplanacaktır sorusuna uluslararası ölçekte fiyat değerinin çok farklı oluşu nedeniyle tam bir cevap verilemeyecektir.

Konuşmasının kalan kısmında, Erol Özvar, yeni sorular sorarak konusunu açımladı: Osmanlı merkezi hazine gelirleri, yani adına bütçe dediğimiz rakamlar, Osmanlı yönetiminin askeri, siyasi ve yatırım harcamalarının ne kadarını temsil edebiliyor? Merkezi idare toplam vergi gelirlerinin ne kadarını savaş ve güvenlik için kullanıyor? Özvar, bütçeye bakarak Osmanlıların askeri harcamalarından yola çıkılarak yapılacak bir değerlendirmenin, Osmanlı Devleti'nin Avrupa savaşlarındaki performansını açıklamaktan uzak olacağını ve bu durumun bize yanıltıcı bilgiler vereceğini iddia etti. Özvar'ın bir başka düşüncesi, merkezi idarenin bütçe olarak tabir edilen vergilerin ötesinde vergi kaynakları kullanmasıydı. Özvar'a göre, erken modern dönemde siyasal dönüşümleri açıklamak için genel vergi gelirlerini dikkate almak gereklidir. Özvar, tımar gelirlerinin 1527'de 200 milyon akçe olduğunu ve yapılan çalışmalara bakılırsa 17. yy başındaki tımar gelirlerinin 235 milyona ulaştığını belirtti. Reel olarak, tımar gelirlerinin 17. yy boyunca düşmediğini, daha doğrusu gelirlerin yüzyıl boyunca varlığını koruduğunu öne sürdü. Bütün imparatorluğa şamil bir vakıf geliri elde edilemeyeceğini söyleyen Özvar, saptandığı kadarıyla, 18. yüzyıldaki vakıf gelirlerinin 120 milyon akçe civarında olduğunu kaydetti. Son olarak 1670'ten sonra bütçe kayıtlarına girmesiyle ulaşılan bilgiye göre, vezir hasları da toplam bütçenin % 10'una eşitti.

Sonuç olarak, Erol Özvar Osmanlı Devleti'nin gelir bilançolarının gerçek gelirlerin yalnızca bir kısmını kapsadığını, 17. yy için elde edilemeyen net sayılara 18. yüzyıl için daha rahat ulaşılabileceğini belirterek konuşmasını bitirdi.

Oturumun bir sonraki konuşmacısı, "Osmanlı Maliye (Gelir) Politikası" adlı sunumuyla Baki Çakır (Kırklareli Üniversitesi) idi. Baki Çakır'a göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyıldaki maliye politikasının önemli iki yönü bulunmaktaydı: Birincisi merkezi hazineye ait gelir miktarının artırılması, ikincisi ise, hazineye nakit girişinin artırılması.

Gelir miktarının artırılması, yeni gelir kaynaklarının bulunması veya var olan gelir kaynaklarından daha fazla gelir elde edilmesi biçiminde olabilirdi. Çakır'a göre yeni gelir kaynaklarının bulunmasının da iki yolu bulunmaktaydı: Birincisi ülkede önceden mevcut olmayan bir gelir kaynağının devreye girmesiydi (*ihdas*). İkincisi ise daha önce merkezi hazineye ait olmayan gelir kaynağının hazine gelirlerine dâhil edilmesiydi (örneğin *mukataalaştırma*).

Mevcut gelir kaynaklarından daha fazla gelir elde edilmesinin de iki yolu vardı. Birincisi, vergi oranlarını yükseltilmesi, ikincisi mültezimlerin kâr oranlarının düşürülerek gelir artışının sağlanması. Bununla ilgili 17. yy başlarında olarak özellikle "emanet" ve "ber-vech-i iltizam" yöntemiyle mukataa deruhte edenler kâr marjlarını oldukça düşürebilmekteydiler. Çakır, 17. yüzyılın ilk yarısında kâr marjlarının neredeyse % 0'a indirilebildiğini belirtti.

Çakır, bir diğer önemli husus olarak yüzyıl ortalarında mültezimlerin kâr oranlarını etkileyecek bir uygulamanın da *ziyade-i cülus resmi* (padişah değişikliğinde cülus için devlet mukataalarından alınan ek vergi) olduğunu, ayrıca eyalet hazinelerine nakit ödenen irsaliye ve peşinlerin de merkezi hazine tarafından tahsil edilmeye başlandığını ifade etti.

Hazineye nakit girdisinin artırılmasına yönelik politikalardan birinin de gelir kaynaklarından bulunduğu mahalde yapılan mahsup işlemlerinin kaldırılması olduğunu belirten Çakır, bundan başka devlet gelirlerinin tahsilinde istihdam edilenler ayrıca devletten mevacip almakta iseler bunların altı aylık (iki kıst) alacaklarının hazineye bırakılmasının talep edildiğini açıkladı.

Ayrıca, her iki amacı gerçekleştirmeye yönelik 17. yüzyılda yapılan kurumsal düzenlemelere de değinen Çakır, bu değişimlerin hazinelerin dönüştürülmesi ve gelir bürolarının kaldırılması veya birleştirilmesi şeklinde olduğunu beyan etti. Bir başka gelir artırma yöntemi olarak devletin tımar alanlarına doğrudan (mukataalaştırma) ve dolaylı müdahalesini dile getiren Çakır, mali krizlerde bu yönteme sık sık gidildiğini belirterek dolaylı müdahalede tımar ve zeametlerin yine sahiplerinde kaldığı ancak devletin bu kimselerin gelirini "tımar ve zeamet bedelleri" adı altında tahsil ettiğini dile getirdi.

Canbakal bütün bir 17. yy boyunca süren bir kriz algısının içinin doldurulması ve zamansal çerçevesinin iyi çizilmesi gerektiğini ifade etti. Ayrıca, krizin mekânsal çerçevesinin İstanbul ve imparatorluk merkezli olduğunu ve bu çerçevenin aslında Arap topraklarını kapsamadığına işaret etti. "Kimin için kriz?" sorusundan hareketle krize sınıf –sosyal grup bazında bakılması gerektiğinin altını çizdi.

Çakır'a göre iltizam sisteminde devlet tahsil yöntemini değiştirmişti: *emanet, ber vech-i iltizam* ve yüzyıl sonlarına doğru *malikâne* olarak evrilen bu sistemde, iltizam sürelerinin 3 yıldan 1 yıla indirilmesiyle devlet gelir kaynaklarında bir artış sağlayabiliyordu. İltizam sistemindeki bir başka değişiklik sefer muafiyetinin getirilmesiydi. Bir diğer gelir türü de cizyeydi. Devlet yapmış olduğu cizye reformuyla yine hazineye nakit girdisini büyük oranda artırmak istemişti.

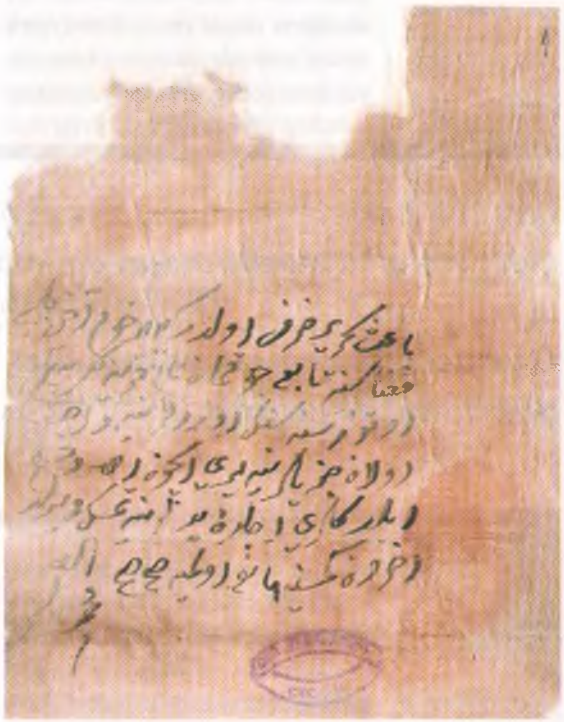
Konuşmasının sonunda devletin gelir kontrol mekanizmasını sağlamaya çalıştığı bir dönemde özellikle "mülazemet" sistemiyle mücadele içerisinde bulunduğunu belirten Çakır, başlangıçta sayılarının 300 kadar olduklarını ve padişahın yakın koruması şeklinde değerlendirilebilecek bu kimselerin sayılarının zaman içerisinde arttığını söyledi. Sefer sonunda kalabalıklaşmış olan bu kimselerin taşraya yayılmaları ve devletin bu şahısları cizye vergilerini toplatmakla veya vakıflarda görev vererek istihdam etmesi, ilerleyen zamanlarda da devletin bunları bu tür işlerden el çektirmeye çalışması ve nihayetinde bu mücadelenin kendi hiyerarşisinin üst katmanlarına kadar çıkması önemli bir sorundu. Son olarak Çakır, 17. yy krizleri incelenirken bu sistemin özellikle incelenmesi gerektiğini vurguladı.

Beşinci oturumun son konuşmacısı Kıvanç Karaman'ın (Boğaziçi Üniversitesi) sunumu "Erken Modern Dönem Avrasya Devletleri Vergi Gelirleri" idi. Karaman, Şevket Pamuk'la ortak çalışmalarında 1500 yılı sonrası Osmanlı vergi gelir serilerini Avrasya devletleriyle karşılaştırmalı bir perspektife oturttuklarını söyledi. Çalışmada öncelikle yayınlanmış akçe cinsinden Osmanlı yıllık merkezi vergi gelir serilerini,1 akçenin gümüş içeriği serilerini kullanarak2 gümüşe çevirdiklerini, sonra ise, gümüş cinsinden gelirleri nüfusa bölerek kişi başı gümüş ve ücretlere bölerek3 günlük ücret cinsinden gelir serileri oluşturduklarını söyledi. Karaman ve Pamuk, aynı hesapları, önemli Avrasya devletleri için de tekrarladı. Ortaya çıkan rakamlar, Osmanlı gelirleri 16. ve 18. yüzyıllar arasında durağan bir seyir gösterirken pek çok Avrupa devletinin önemli kazanımlar sağladığını ortaya koydu. Özellikle dikkate değer bir nokta, 18. yüzyılda Avusturya ve Rusya'nın merkezi gelirlerinin Osmanlı'yı yakalaması ve geçmesiydi. Mali dengelerdeki bu önemli değişim, aynı dönemde Osmanlı'nın askeri alanda rekabet gücünde gözlemlenen kayıplarla örtüşmekteydi.

Karaman, mali yapılardaki değişimler ve gelirlerde oluşan büyük farkları açıklamada, ellerindeki verilerin, merkezi yönetimle vergi toplama sürecinde rol alan yerel unsurlar arasındaki ilişkilerin önemine işaret ettiğini belirtti. Dolayısıyla, vergi gelirlerini artırabilmiş yönetimler, bunu ülkeleri zenginleştiği için değil, var olan gelirleri daha etkin vergilendirerek ve belki daha önemlisi, toplanan vergilerin aracılara tahsis edilen veya aracılar tarafından el konulan bölümünü azaltarak sağladılar. Bu tür bir mali merkezileşmenin, Osmanlı gibi düşük nüfus yoğunluğu ve şehirleşme oranına sahip, para ekonomisinin sınırlı kaldığı ve coğrafi olarak dağınık bir imparatorlukta daha zor ve hatta bazı bölgeler için daha az uygun olduğunu söyleyen Karaman, benzer koşullarda olmasına rağmen, Rusya ve Avusturya'da merkezi gelirlerin önemli artışlar kaydetmesinin, bu dönüşümlerde lojistik koşullardan başka faktörlerin de rol oynadığına işaret ettiğini ifade etti.

Karaman mali merkezileşmeyi açıklamada ise askeri yapılardaki dönüşümlerin önemine vurgu yaptı. Karaman'a göre, askeri teknolojideki gelişmelerin bu teknolojilerin etkin kullanımını sağlayan örgütlenme yöntemleriyle birleştikleri ülkelerde, merkezi yönetimlerin elini güçlendirdiler. Askeri disiplin, taktik ve eğitim alanındaki kazanımlar, barutlu silahlara dayanan, merkezi hiyerarşilerce yönetilen tam zamanlı piyade birliklerinin sayılarının artmasına ve yerel vergilere dayanan süvari sınıfının tasfiyesine yol açtı. Askeri yapıdaki değişimler mali merkezileşmeyle ve gelirlere, gelirlerdeki artışlar da askeri yapılara yansıdı. Buna göre, Osmanlı Devleti'nin gelirlerindeki durağanlık, askeri yapının 19. yüzyıla kadar merkezileşmemesiyle çok yakın ilişki içindeydi.

Tartışmalar kısmında Özel, kişi başı gelir rakamlarına ulaşılabilmesi için toplam bir nüfus bilgisine ulaşılabilmesinin gerekliliğini hatırlattı. Canay Şahin (Yıldız Teknik Üniversitesi) söz alarak 18. yüzyılda taşrada yaşanan ekonomik bir faaliyet olduğunu ve tevzii defterlerinin de bu kategoride üçüncü bir hazine olarak kullanılabileceğini aktardı. Özer Ergenç de buna katıldığını ve mültezim kârlarının da bu gelirlere eklenebileceğini dile getirdi. Canay Şahin ayrıca, toprakların genişliği bağlamında, büyük imparatorlukların gelirlerinin düşük göründüğünü, örneğin Osmanlı-Hollanda vergilendirme performansını incelerken toprak büyüklüğünü de göz önüne katan bir index oluşturmanın mümkün olup olmadığını Kıvanç Karaman'a soru olarak yöneltti. Somut olarak bunları yapmanın zor olduğu, buna rağmen birbirine benzer olan Rusya ve Osmanlı imparatorluklarının karşılaştırılmasının yararlı olabileceği cevabı verildi.



Baki Çakır devletin yapmış olduğu cizye reformuyla hazineye nakit girdisini büyük oranda artırmak istediğini söyledi. Çokmonova Köyü'nde (Rodop Dağları, Arda Vadisi) cizye ödendiğine dair belge.

Mehmet Genç söz alarak *per capita* vergi gelirleri ile kilometrekareye düşen insan da hesaba katılırsa önemli sonuçların ortaya çıkabileceğini vurguladı. Özer Ergenç, Kıvanç Karaman'a hesaplamalarında 1500-1700 yılları arasında tımar sistemindeki dirlik sahiplerini yalnızca savaş organizasyonuna katılan insanlar olarak mı değerlendirdiğini sordu. Karaman, dirliğin yalnızca askeri bir uygulama olmadığını, tımar sisteminde ne yapılıyorsa merkezi hazineden geçmeden yapıldığını beyan etti ve merkezi hazine içinde bulunmadığı için, tımarı değerlendirmenin zor olacağına dikkat çekti. Özer Ergenç ayrıca, yalnızca rakamlara bakılarak yapılacak olan bir mali çalışmanın yanıltıcı olacağını, uzun dönem analizlerinin kendisine çok gerçekçi gelmediğini ifade etti. Sonuç itibariyle, devletlerarası mali karşılaştırmaların yanıltıcı olabileceğine dikkat çekti. Seven Ağır, Eugene White'ın Fransa örneğinden alıntı yaparak, bu karşılaştırmalı çalışmalarda, merkezi hazinelerin topladıkları gelirlerin farklı koşullarda farklı kazanımlara yol açacağını belirtti. Buna bağlı olarak Karaman'a, bu tür farklı mali gelir elde etme yöntemlerini kıyaslamak için nasıl bir teorik çerçeve düşünülebileceğini sordu. Karaman'a göre cevap Osmanlı'nın askeri ayağında gizliydi. Osmanlı'nın bu dönemde merkezileşmesinin ayağında şiddeti merkezileştirme durumunun yattığını belirten Karaman, merkezi şiddetin dağılımını incelemeden Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dinamizmin anlaşılamayacağını savundu.

Kıvanç Karaman'ın konuşmasına dair söz alan Oktay Özel, Kıvanç'ın son söylediklerinin çok önemli olduğunun altını çizdi. Karen Barkey'in çalışmasından4 örnek veren Özel, Karen Barkey'in Celâli İsyanları'nın belki de tamamını devletin ilişiği olarak formüle edip, devletin şiddet tekelini kendi elinde tutmak için onu manipüle ederek sürdürdüğü iddiasına değindi. Özel'e göre bu tartışılabilir bir konudur ancak Celâli İsyanları'nın temsil ettiği bütün içeriği ile birlikte, kolektif şiddet resminin içinde devlet, ciddi şekilde şiddet üreten bir mekanizma ve aktör olarak sahnede idi. Devlet yaygın şiddeti kontrolü altında tutma eğilimine de sahipti. Özel'e göre sekbanlık örneği bunun temel göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir. Sekbanlar Celâli İsyanları'nın temel bir aktörü olarak bir yandan da Osmanlı askeri sistemi içerisinde kurumsallaştırılmaya başlandığı bir süreci de ifade ediyordu. Sadece o kontrol mekanizmalarının gevşediği yerlerde, sekbanların, irade dışı kendi kulvarlarına kayma durumu mevcuttu. Özel, ayrıca devletin 18. yüzyılda şiddeti tekelleştirebildiğini iddia etti. Bu yüzden "şiddeti tekelleştirme" durumunun denklemin içine alınmasında fayda olacağının altını çizdi. Özel ayrıca, 17. yüzyıla yönelik anlatısal kaynakları, yani tevarih veya nasihatname gibi malzemeleri sistematik olarak okurken, defterdarlık makamının çok tehlikeli bir makam halini aldığını saptadığını belirterek tartışmanın sonunda katılımcılara genel sorular sordu: Defterdarlık makamının 17. yüzyılda tehlikeli bir konum haline gelmesi bu nasihatnamelerde nasıl incelenebilir? Bunun 17. yy krizi ile bir ilişkisi var mıdır?

KAPANIŞ VE DEĞERLENDİRME

Çalıştay boyunca yapılan sunumların değerlendirildiği ve eksik kalan noktalara değinilen kapanış oturumu Mehmet Genç'in değerlendirmeleriyle başladı. Mehmet Genç, sunumlardan anlaşıldığı kadarıyla 17. yüzyılda dönüşümün olmadığını, hatta "kriz"in varlığına dair bile şüpheler oluştuğunu ifade etti. Çalıştay boyunca sunulan tebliğlerden duyduğu memnuniyeti ifade eden Genç, 17. yüzyılın birçok manzarasını bilmediğimizi, bunları öğrenmek ihtiyacı içinde olduğumuzu ifade etti. Genç, bu manzaralardan en eksik ve ihmal edilmiş olanının nüfus tarihi olduğunu belirterek sözü Özer Ergenç'e verdi.

Osmanlı askerlerini maaşlarının ödenmesi yöntemine göre tasnif etmektense, o dönemin kaynaklarından da kopya çekilerek, yeni bir ayrıma gidilebileceğini vurgulayan Kolçak, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin tasnifinin kullanılmasını önerdi: 1) Yeniçeriler ve merkezi kuvvetler, 2) Tımarlılar, 3) Serhad kulları (ateşli silahlarla mücehhez, büyük çoğunluğu maaşlı ama tımar sahibi olanların da bulunduğu birlikler).

Özer Ergenç çalıştayda sunulan muhtevalı çalışmalardan duyduğu memnuniyeti dile getirerek kaynakların sınırlılıklarını bilmenin önemine değindi. Ayrıca çalıştayın ana teması gereğince iktisadi olaylara odaklanıldığını fakat bütün bu etkinliğin temeli olduğundan insanın da irdelenmesi gerektiğini ekledi. Özer Ergenç'ten sonra söz alan Erol Özvar, bu üçüncü toplantıyla birlikte 17. yüzyıldaki değişimleri anlamak için iyi bir yol kat edildiğini belirtti. Çalıştay boyunca yapılan bütün konuşmaların çok nitelikli olduğunu ifade eden Özvar, konuşmasına kendini yakın hissettiği konularda yapılan sunumları değerlendirerek devam etti. Özvar'a göre, Özgür Kolçak, askeri devrim bağlamında tımarlı sipahiler üzerine başarılı bir sunum yapmıştır; Ömer İşbilir'in sunumu ise alana büyük bir katkı niteliğindedir. Ayrıca, hem krizin vakıflar üzerindeki somut etkilerini ve hem de vakıfların oldukça verimli çalışan kurumlar

olduğunu gösteren Kayhan Orbay'ın sunumunu çok beğendiğini ifade etti. Bu bağlamda, vakıfların nasıl işletildiği sorusunun çok önemli bir soru olduğunu ve çalışılması gerektiğini belirtti. Özvar, Eugenia Kermeli'nin bildirisinin üzerinde konuştuğumuz her kavramın hukuki terminolojisi ve anlamlarını göstermesi açısından çok heyecan verici olduğunu ve Baki Çakır'ın sunumunun karanlıkta kalan konulara ışık tuttuğunu belirtti. Özer Ergenç'in yapmış olduğu insan boyutunun irdelenmesinin gerekliliği vurgusundan hareketle, insan tarihi yapabilmek için demografinin sunduğu verilere çok ihtiyacımız olduğunu belirtti.

Tekrar söz alan Mehmet Genç, işbirliği içinde, belli bir konu üzerinde odaklanarak yapılacak çalışmaların sonucunda önemli sonuçlara ulaşılabileceğini fakat Türkiye'deki tarih camiası içinde bu tür bir işbirliği ortamının olmadığını, bu nedenle, tarihçilerin bir derneğinin olması gerektiğine işaret etti. Devamında söz alan Oktay Özel, "17. Yüzyıl Krizi" teriminin Avrupa merkezli bir tarihin ürettiği ve Avrupa ile sınırlı kalmayıp dünya ve Osmanlı tarihine de uygulanan bir terminoloji olduğunu belirterek son çalıştaydan bu yana algının, krize bakmaktan ziyade imparatorluğun 17. yüzyılına bakmak olarak değiştiğini vurguladı. Başka bir deyişle, kriz terminolojisine bağlanmadan, 17. yy öncesinde ve sonrasında ne olduğuna bakarak 17. yüzyılı daha iyi anlayabileceğimizi ifade etti. Kriz var mıydı, yok muydu tartışmasının yerine 17. yüzyılda bir krizler silsilesi veya krizlerle gelen değişimler ya da değişimlere eşlik eden krizlerden bahsetmeyi; büyük harfli ve bütün bir 17. yüzyıla hasredilen bir büyük krizi ayrıca tartışmayı önerdi. Ayrıca ardışık ve paralel düzlemlerdeki krizleri mikro ölçeklerde yapılacak çalışmalarla anlayabileceğimizi, elde ettiğimiz veri setlerinin de artık birbiriyle ilişkiye geçmesi gerektiğini ifade etti. Bu anlamda, yeni kuşak tarihçilerin daha entegre çalışmalar yaptığını ve bunu bu çalıştayda da görmüş olmaktan duyduğu memnuniyeti ekledi. Önceki konuşmacıların altını çizdiği demografi konusuna değinen Özel, 17. yüzyılda nüfusa ait kaynakların sınırlı olduğunu, bu nedenle, temsil kabiliyeti yüksek olan farklı bölgeler arasında bir karşılaştırma yapılabileceğini belirtti. Ayrıca, doktora öğrencileri bölgelerin son tahrir defteri ve avarız defteri arasında karşılaştırmalı çalışmalar yapmaya teşvik edilirse ve ortaklaşa bir çabayla bu türden çalışmalar beş üniversitede hayata geçirilirse demografi konusundaki sorunun çözümünde epeyce yol katedilebileceğini ekledi. Son olarak, Kayhan Orbay'ın tebliğine değinen Özel, Orbay'ın çalışmasının çok önemli olduğunu, bazı karanlıkta kalan kısımların aydınlanması için çalışmasını diğer arşiv malzemesiyle, bilhassa vilayet ahkâm defterleri ile desteklemesini önerdi. Konuşmacıların tebliğler üzerindeki değerlendirmeleri üzerine Özer Ergenç tekrar söz alarak Onur Yıldırım ve Seven Ağır'ın sunduğu tebliğin, Osmanlı taşeciliğiyle ilgili meseleleri evrensel çizgide inceleyen ve bunu yaparken de özgün bir yaklaşım geliştiren bir çalışma olduğu için çok beğendiğini ifade etti.

Oturumda, önceki çalıştaylarda konuşma fırsatı bulamayan doktora öğrencilerine de söz verildi. Çalıştayla ilgili değerlendirmelerini ortaya koyan doktora öğrencileri sırasıyla teorik tartışmanın eksikliği ve terminoloji hakkında konuştular. Teori hakkında, 17. yüzyılı sosyolojinin ürettiği teoriler üzerinden ve elde edilen bulguları bu teorilerle ilişkilendirilen bir analizle anlamaya çalışmak önerildi. Terminoloji üzerinde duran doktora öğrencileri, "kriz," "değişim," "dönüşüm," gibi kavramların neyi ifade ettiği açıklanmadan kullanıldığını ve bunun da bir anlam karmaşasına yol açtığını belirtti. Çalıştay boyunca 17. yüzyılda değişimlerin olduğunu kabul eden fakat dönüşüm terimine karşı takınılan şüpheli tutum öğrenciler tarafından eleştirilerek, bu kavramlarla ne kastedildiğinin daha açıklayıcı bir biçimde ifade edilmesi gerektiği dile getirildi.

Kavramsallaştırma konusu hakkında, doktora öğrencilerinden sonra söz alan Hülya Canbakal, bütün konuşmaların arka planında "değişim-dönüşüm" vurgusunun, "kriz var mıdır, yok mudur" çabasının olduğunu ve kendisinin de bu terminolojiye çok takıldığını ifade etti. Değişim vardır demekle yol kat edilmediğini belirten Canbakal, bunun ötesine geçebilmek için dünya ölçeğinde düşünmek gerektiğini; bu bağlamda da Kıvanç Karaman'ın tebliğini bu ölçekte bulduğunu ifade etti. İklim konusunun tartışmaya dönüşememesinden yakınan Canbakal, kültür, hukuk, psikoloji gibi temalarda ise yapılabilecek çok şeyin olduğunu ifade etti. Son olarak, 17. yy için ne gibi proje ve gündemler üretilebilir, bunların konuşulması gerektiğini belirterek sözü Seven Ağır'a verdi.

Seven Ağır da terminoloji üzerinde durarak kavramların hangi yüzyıllar için neyi ifade ettiği düşünülmeden kullanıldığını belirtti. Kendi çalışmalarında "devlet" kavramı yerine "merkezi hükümet" kavramını kullandığını belirten Ağır, bazı kavramları hangi yüzyılda neyi ifade ettiğini analiz edecek mikro ölçekli çalışmalara çok ihtiyaç olduğunu ifade etti.

Oldukça canlı bir tartışma ortamında gerçekleştirilen kapanış oturumuyla çalıştay sona erdi. Bundan sonra da "17. Yüzyıl Krizi" eksenli belli temalara odaklanan periyodik seminerlerin gerçekleştirileceği ifade edildi.

DİPNOTLAR

* Tarih Vakfı, çalıştayın ses kayıtlarından da yararlanarak hazırladıkları bu yazı için ODTÜ Tarih Bölümü araştırma görevlisi, öğrencisi yazarlara ve toplantının düzenleyicisi Dr. Kayhan Orbay'a teşekkür eder.

1 Bkz: Genç, M. ve Özvar, E. (ed.), *Osmanlı Maliyesi, Kurumlar ve Bütçeler*. Osmanlı Bankası, Bankacılık ve Finans Tarihi Merkezi, 2006, İstanbul, 2 cilt. Ayrıca bkz: Güran, Tevfik. *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler, 1841-*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2003.

2 Bkz: Pamuk, Ş., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, 1999, 4. baskı, 2007.

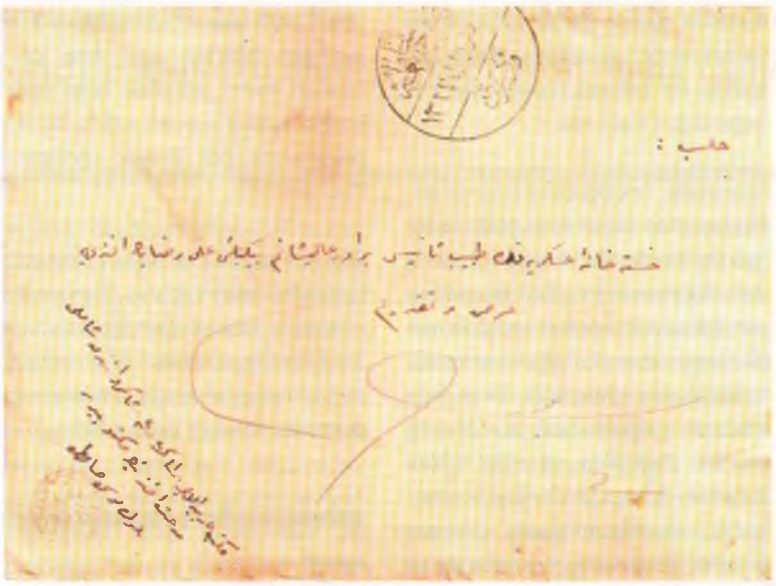
3 Bkz: Şevket P., ve Özmucur, S. "*Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire. 1489-1914*". The Journal of Economic History,cilt. 62, 2002, s. 292-321.

4 Barkey, K., *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Zeynep Altok (trc.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI ORDUSU SAHRA POSTASININ KURULUŞ VE İŞLEYİŞİ

TURHAN TURGUT

Sahra Postası, silahlı kuvvetlere hizmet veren askeri posta sistemidir. Geçmişte, daha çok seferberlik ve savaş dönemlerinde gündeme gelmişse de, günümüzde ülkeleri dışında asker bulunduran devletler için hâlâ kapsamlı biçimde verilen bir hizmeti ifade eder. Cephedeki asker için sahra postası, onun ailesi ve yakın çevresiyle, kısacası sevdikleriyle bağının sürekliliğini sağlayan araçtır. Bu nedenle, düzgün çalışan sahra postasının savaşın çok önemli bir gereksinmesi olan yüksek moral gücünün sağlanmasında ve devam ettirilmesinde küçümsenmeyecek bir yeri vardır.



Resim 1: Çıkış damgası olarak kullanılmış olan "Haleb Askeri Şahane Hastanesi Müdüriyeti" damgası.



Resim 2: Negatif sahra postası damgası örneği kartın sol alt köşesinde görülüyor. Sahra postası 57, Galiçya cephesindeki 19. Tümen'e aittir.

Anadolu insanı Balkan Savaşı'nın başladığı 1912'den 1922'ye kadar tam on yıl boyunca seferberlik ve savaş yaşadı. Kimilerine göre yedi, kimilerine göre on cephede savaşılan I. Dünya Savaşı boyunca ordu birliklerinin gösterdiği hareketlilik, bugünkü şartlarla karşılaştırıldığında, inanılmayacak boyutlarda olmuştur. Bunun bir sonucu olarak, değil sivil postane, yaşam bile olmayan birçok noktada sahra postası hizmeti verilmiştir. İmparatorluğun dağılmasından sonra geride kalan coğrafyada kurulmuş olan yirmiyi aşkın devletin posta tarihleri içinde, Osmanlı sivil postasının ve aynı zamanda sahra postasının vazgeçilmez bir yeri vardır.

I. Dünya Savaşı yıllarına ait sahra postası, yalnızca posta hizmetini değil, askeri sansürü de kapsayan, başlı başına bir tarih araştırması konusudur. Sahra postasının dağıtım ve ulaştırma yöntemleri, damgaları,[2] birliklerin coğrafi konumunun saptanması önemli alt başlıklardır. Bu makale yirmi yılı aşan geniş bir araştırmanın bulgularını özet olarak vermek fikrinden hareket edilerek kaleme alınmıştır. Ekte sunulan

numaralı sahra postası damgaları listesi bugüne kadar konu hakkında yayınlanmış olanların belki de en genişi olup bilinen damgaların büyük bir kısmını kapsamaktadır. Listede yer alan örneklerin hepsi yazar tarafından görülmüş ve incelenmiş olduğu için sağlıklı olduklarından şüphe edilmemelidir. Devlet arşivlerinde yapılan çalışmalar genişledikçe sahra postasıyla ilgili yeni bilgi ve belgelerin bulunacağı ve listenin daha kapsamlı hale geleceği kesindir.

SAHRA POSTASININ KURULUŞ VE İŞLEYİŞİ

I. Dünya Savaşı başlayıncaya kadar Osmanlı ordusunda çalışan bir sahra postası sistemi olmadığı yönünde uzmanlar arasında fikir birliği oluşmuştur. Aslında Balkan Savaşı'nın çıkmasından önce 1910 yılında ordu mensupları için ayrı bir posta kanalı kurulmasının düşünülmüş olduğunun kanıtları vardır. Örneğin o yıl yapılan ve kısaca Sonbahar Manevrası olarak anılan tatbikat sırasında ve sonrasında Balkan Savaşı'nda kullanılmak üzere hazırlanmış damgaları Ankara'daki PTT Müzesi'nde görmek mümkündür. Bunlar arasında "Sonbahar Manevrası Sahra Posta Şubesi" , "Esteroma Kolordusu Sahra Posta ve Telgraf Merkezi", "İşkodra Kolordusu Sahra Posta ve Telgraf Merkezi", "Vardar Ordusu Karargâhı Sahra Posta ve Telgraf Merkezi" gibi damgalar bulunmaktadır.[4] Diğer taraftan filatelimizin önde gelen isimlerinden müteveffa Y. Müh. Salih Muzaffer Kuyaş bir makalesinde muntazam ve numaralı Sahra Postası damgalarının ilk defa 1912 yılında Balkan Savaşı sırasında kullanılmaya başlandığını ileri sürmüşse de[5] bu satırların yazarı, bugüne kadar ister 1910'da, ister Balkan Savaşı sırasında düzenli işleyen sahra postasının varlığını gösterecek *postadan geçmiş* bir belgeye rastlamamıştır. Bu döneme ait birkaç yazışmada kullanıldığı görülen damgalar düzenli bir hizmetin varlığını göstermekten çok, hatıra niteliğinde olarak düşünülmelidir. Bununla beraber, istisna da olsa, bir askeri organın damgasının posta işlevini görmek üzere kullanıldığı durumlarla karşılaşılmaktadır. Örneğin, Resim 1'deki mektubun üzerinde görülen "Haleb Askeri Şahane Hastanesi Müdüriyeti"nin 1327 (1911) tarihli damgası bu amaçla kullanılmıştır .[6]

I. Dünya Savaşı öncesinde imparatorluk sivil postası düzenli çalışmaktaydı ve o kadar çok posta ve/veya telgraf merkezi vardı ki ikinci bir sistemin varlığına belki de ihtiyaç duyulmuyordu. Nitekim 1914 yılı posta rehberine göre imparatorlu-



Resim 3: Tarih bantlı sahra postası damgası örneği. Sahra postası 21, Çanakkale cephesindeki 7. Tümen'e aittir.



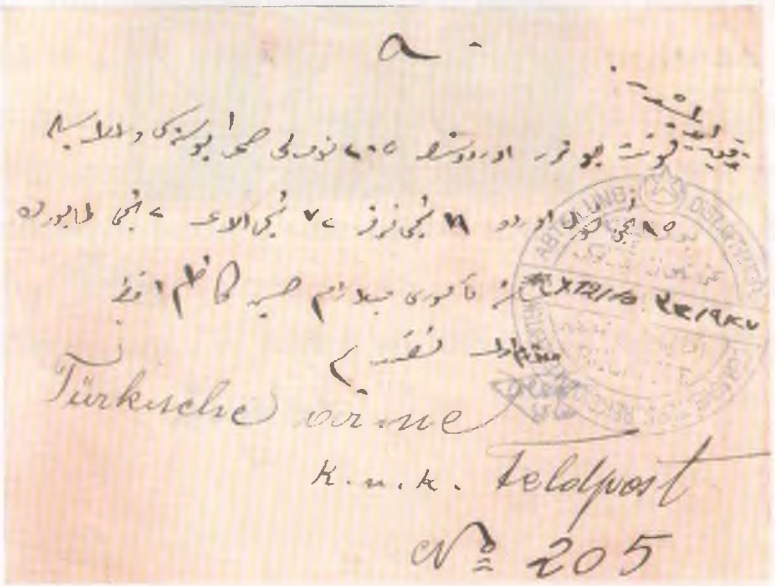
Resim 4: Kısmen silik olan sahra postası 25, Romanya cephesindeki 6. Kolordu tarafından kullanılıyordu.



Resim 5: Kartın en solundaki 2. Kolordu, 5 Tümen'e (5. Nizamiye Fırkası) ait olan tarih bantlı sahra postası 5 damgası varış için kullanılmıştı.

ğun o günkü daralmış sınırları içinde bile 1.585 adet postane hizmet veriyordu.[7]

Genelkurmay Başkanlığı kaynaklarına dayanılarak sahra postası örgütünün seferberliğin ilan edildiği 20 Temmuz 1914 (Gregoriyen takvime göre 2 Ağustos) tarihinin hemen ertesinde kurulmuş olduğu sonucuna varılabilir. Şöyle ki, seferberlikle beraber İstanbul'da Başkomutanlık Karargâhı kuruldu.[8] Buna bağlı olarak oluşturulan Genelkurmay Başkanlığı'nın yedi şubesi bulunuyordu. Bunlardan 4. Şube, Menzil Genel Müfettişliği olarak adlandırılmıştı ve bünyesinde yer alan 10 birim içinde ayrı ayrı olmak üzere, telgraf ve posta müdürlükleri de vardı.[9] Yurtiçinde her türlü üretim kaynaklarından yararlanılmasını, ulaştırma işlerinin düzenlenip yürütülmesi, orduya ait posta ve telgraf haberleşmesi gibi hizmetlerin yerine getirilmesinden sorumlu olan Menzil Genel Müfettişliği'nin bu yapısı ordu ve kolordu menzil müfettişlikleri olarak yukarıdan aşağıya doğru tekrarlanıyordu. Bu gerçeklerden hareket ederek posta hizmetinin ordu ve kolordu düzeyine kadar var olduğu varsayımında bulunulabilir. Buna eldeki uygulama örneklerini de ekleyerek, hizmetin tümen düzeyine kadar indiğini kesin olarak ileri sürmek olasıdır. Zaten Genelkurmay Başkanlığı arşivlerini ilgilendiren yayınlarda sahra postası hizmetine zaman zaman gönderme yapılmaktadır. Çeşitli cepheler için hazırlanmış olan kitapların "İdari Faaliyetler ve Lojistik" bölümlerinde ordu menzil müfettişliği bünyesindeki ordu menzil kıtaları arasında sahra postası bölüklerinden de söz edilmektedir.[10] Bu bölüklerin gelen postayı orduya bağlı birliklere dağıttığı ve aynı şekilde toplanan postayı da sivil sisteme aktardıkları bilinmektedir. Esasen sivil postanelerin bulunduğu yerlerden yapılan asker yazışmalarının normal postayla gönderildiğinin de birçok kanıtı mevcuttur. Bu tür yazışmalarda görülen sansür damgaları içinde bazen tümen komutanlığı düzeyine kadar olanlar görüldüğü için bu sonuca varılmaktadır. Kısacası askeri personelin mutlaka sahra postasını kullanmaları gerektiği yönünde bir kural olmadığı açıktır.



Resim 6: "Budapeşte Osmanlı Nekahat Bölüğü İnzibat Zabitliği" kaşeli bu mektup 205 no'lu Alman sahra postası aracılığı ile yollanmıştı.



Resim 7: "Asakiri şahaneye mahsus açık muhabere varakasıdır" yazılı formüler örneği. 9. Kafkas Tümeni'nin negatif sahra postası 62 damgasıyla yollanmıştır.

Savaşan ordu mensupları içinde okuryazar olanlar daha çok subaylardı. Bilinen sahra postası materyali içinde subayların yazışmaları çoğunluktadır. Erlerin hemen hemen tamamı okuma yazma bilmiyorlardı.[11] Bununla beraber, Balkan Harbi sonrasında çıkarılan yeni askerlik kanunu, askerlikten istisna edilenler ayrımını kaldırdığı için gayrimüslim nüfus da silah altına alınabiliyordu.[12] Böylece Osmanlı toplumunun çok uluslu yapısının bir uzantısı olarak filatelik açıdan çok renkliliğin getirdiği ilgi çekici sonuçlar ortaya çıktı ve unutulmayacak tarihi kişilerin yazışmaları günümüz araştırmalarına ışık tutacak duruma geldi. Örneğin Moşe Shertok (Sharett). İstanbul'da hukuk okuduktan sonra 1916'da Osmanlı ordusuna katılarak subay olan Moşe Bey, yabancı dil bilmesi sayesinde 46. Tümen, 146. Piyade Alayı'nda Makedonya ve Filistin cephelerinde tercüman olarak hizmet vermiştir. Daha sonra 1947 sonunda bağımsız İsrail Devleti'nin ilk dışişleri bakanı olarak atanmış ve 1954'te başbakan olmuştur.[13] Osmanlı ordusundan genç bir devletin başbakanlığına!

Konu Filistin'den açılmışken ünlü devlet adamı ve tarihçi Aref al-Aref'ten de bahsedilmelidir. İstanbul'da okuduktan sonra 1915'te katıldığı Osmanlı ordusunda teğmenken doğu cephesinde Ruslara esir düşüp 3 yıl Sibirya'da Krasyonarsk esir kampında kaldıktan sonra kaçmayı başarabilmiştir. 1950 – 55 yılları arasında Kudüs belediye başkanlığı da yapmış olan al-Aref hareketli bir yaşam sürmüştür. Önce Osmanlı, sonra sırasıyla İngiliz mandası, Ürdün ve nihayet İsrail'in egemenliğini

yaşamış olan bu aydın Filistinli'nin hayatı bir bakıma Filistin milliyetçiliğinin gelişmesinin aynasıdır.[14]

Menzil Genel Müfettişliği yapısında postaya da yer verildiğini görmüştük. Ne var ki böyle hizmete girişildiğinde en başta düzenlenecek işler arasında yer alması gereken damga yapımı ve dağıtımının geciktiği ve tek tip damgaların kullanılmasının haftalar sonra bile gerçekleşmediği, İstanbul yakınındaki birliklerde bile bu konuda uygulama farklılıkları olduğu eldeki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Zaman içinde kullanılmaya başlandığı görülen damgalar yuvarlak negatif (Resim 2) ve tarih bantlı yuvarlak (Resim 3) olarak iki türdü. Negatif damgaların üst bölümünde "sahra postası" deyimi, altında sahra postası numarası yer alıyordu. Yuvarlak tarihli damgaların ise üst bölümünde "sahra postası" deyimi, ortadaki kuşakta tarih ve alttaki bölümde ise sahra postası numarası görülmekteydi. Böylesine iki tip damganın hangi fikirden hareketle yapıldığı tahmin edilemiyor. Resim 2'de görülen negatif sahra postası 57, Galiçya'da bulunan 19. Tümen tarafından kullanılırken, Resim 4'teki sahra postası 25, Romanya'da bulunan 4. Kolordu'ya aitti. Galiçya'ya sevk edilen birlikler Temmuz 1916'da, Romanya'ya gönderilen birlikler bundan iki ay sonra Eylül'de yola çıkmıştı.[15] Yani savaş başladıktan iki yıl sonra Avrupa cephelerine aşağı yukarı aynı zamanda gönderilen birliklerin kullandıkları damgalarda tip farkı vardı. Araştırmada derine inildiğinde, örneğin Galiçya'ya gönderilen iki tümenli 15. Kolordu'nun aslında Çanakkale cephesinden geri çekilen birliklerden oluştuğu görülüyor.[16] Bu kolordunun Çanakkale Savaşı sırasında iki kez lağvedilip yeniden kurulmuş olduğu göz önüne alınırsa, onu oluşturan birliklere verilen sahra postası damgalarının bu karışıklıktan etkilenmediği düşünülemez.

Diğer taraftan, incelenen pek çok örnek içinde Başkomutanlık tarafından hazırlanmış olan yeknesak damgaların kullanıldığı en erken tarihli yazışmanın 25 Ekim 1914 günü gerçekleştiği görülüyor. 2. Kolordu, 5 Tümene (5. Nizamiye Fırkası) ait olan tarih bantlı sahra postası 5 damgası varış için kullanılmıştı (Resim 5).

PTT Müzesi kayıtlarında tarih bantlı sahra postası damgaları örnekleri 1'den 68'e kadar sıralı olarak bulunmaktadır.[17] Ne yazık ki bu seri tam değildir, ekteki listede görüleceği üzere 95'e kadar olan damgalara rastlanmıştır. Ayrıca anılan müzede hiçbir negatif damga örneği bulunmamaktadır.

Bunlara ek olarak sahra postası numarası taşımayan fakat posta için kullanılmış "Umur-u Havaiye Şubesi", "Kafkas Ordusu Postası", "Dördüncü Orduyu Hümayun Sahra Postası Şubesi", "Çöl Kumandanlığı", "Karargâh-ı Umumi" vb. gibi askeri damgalara da nadiren rastlanmaktadır.

Bu noktada İsmail Hakkı (Okday)'dan bahsetmeden geçmek olası değildir (1881 – 1977). Sadrazam Tevfik Paşa'nın oğlu ve Padişah Vahideddin'in damadı olan bu zat, Osmanlı ordusunda kurmay subaydı. Alman ordusunda eğitim aldığı için mükemmel Almanca bilirdi, aynı zamanda o dönemin ender filatelistleri arasındaydı. Çeşitli cephelerde görev almıştı ve bulunduğu yerlerden gerek sivil gerekse sahra postası kanalıyla gönderdiği yazışmalar bugün o dönemi inceleyenler için de ilgi çekici kaynaklardır. Okday'a göre tabur düzeyine kadar olan her birliğin kendi sahra postası numarası vardı. Örneğin 10. Tabur'un sahra postası numarası 10 gibi. Diğer taraftan kolordaların 25'ten, ordaların ise 38'den başlayan numaraları vardı.[18] Bugüne kadar incelenen sahra postası materyali arasında bu fikri tamamen kanıtlayacak çok az yazışma görülmüştür. Belki seferberlik öncesinde böylesine bir sistemin ideal olacağı düşünülmüş ve planlanmıştı fakat eldeki bulgular bunu doğrulayamıyor.



Resim 8: Filistin cephesindeki 12. Kolordu'nun sahra postası 46 damgasıyla çıkış yapmış olan kart, Bergama Postanesi'nden transit geçerek 47. Tümen'in sahra postasına (69) devredilmiştir.



Resim 9: Negatif sahra postası damgası 29 olup sansürü uygulayan makamın sol alt köşedeki kırmızı damgası "Onuncu Fırka"ya aittir. Böylece negatif no. 29'un 10. Tümen tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır.



Resim 10: Mektup, Anadoluhisarı'ndan 3. Ordu, 9. Kolordu, 28. Tümen'e gönderilmiştir ve varış damgası olarak sahra postası 35 görünmektedir. Böylece tarih bantlı sahra postası 35 damgasının bu birliğe ait olduğu kesinlik kazanmış oluyor.



Resim 11: 29 Ekim 1918 tarihli Kızılay kartı, sahra postasının bilinen son kullanılma tarihini taşımaktadır.

Osmanlı ordusu mensuplarının bazen Alman ve Avusturya sahra postasını ve keza bu ordularda görev yapan Alman ve Avusturyalı subayların da Osmanlı sahra postasını kullandıkları görülmüştür. Özellikle Avrupa cephelerindeki birliklerin mensupları müttefik sahra postasından sıklıkla yararlanmışlardır. Resim 6'da Galiçya cephesindeki bir sahra hastanesinde yatan yaralı Türk askerinin gönderdiği mektubun zarfı görülüyor. Alman Güney Ordusu emrinde savaşmak üzere bu cephelere gönderilen, toplam mevcudu yüz bine yaklaşan 6., 15. ve 20. kolordular lisan bilen subay kadrolarına sahipti. Osmanlı ordusunun bu savaştaki durumu incelendiğinde Avrupa cephelerinde uğranılan nitelikli insan kaybının üzerinde pek durulmaz, daha çok Çanakkale cephesindeki kahramanlıklardan, Sarıkamış'taki faciadan söz edilir. Aslında savaşan insan sayısı olarak bir oranlama yapılırsa Avrupa'daki kayıpların da ne kadar ciddi düzeyde olduğu görülecektir. Örneğin Galiçya'da yalnızca 11 ay kadar kalmış olan 30.000 kişilik 15. Kolordu'nun kaybı mevcudunun yarısı kadardı.[19]

Başkomutanlık nezdindeki sahra postası müdürlüğü pul ve diğer malzemenin sisteme dağıtımını düzenliyordu. Bu malzemeler arasında, üzerlerinde "Asakiri şahaneye mahsus açık muhabere varakasıdır" yazılı formülerler, " Müdafaai Milliye Cemiyeti tarafından gazilere hediye muhabere varakasıdır" ibaresi olan kartlar, aynı cemiyet tarafından çıkarılmış olan iane kartları da vardı (Resim 7). Savaşın gelişmesi ve yayılmasına paralel olarak, çeşitli nedenlerle pul sevkıyatında aksama olduğunda bir pulun diagonal olarak ikiye kesilerek üzerinde yazılı değerin yarısı için postaya uygulandığı görülmüştür. Ayrıca Filistin cephesinde pul sıkıntısı çeken birliklerin kendi uyarladıkları kaşelerle pulların değerinde değişiklik yaptıklarına da rastlanmıştır.[20]

Yukarıda sözü geçen kartların yanında, 1914 yılında İngiltere'de basılarak tedavüle sunulan ve büyük kullanım kolaylığı sağlayan güzel antiyeler olmasaydı bugünkü posta tarihi çalışmaları yetersiz kalırdı. Antiyeler, posta örgütü tarafından çıkarılan ve posta ücreti genellikle bir pul resmi şeklinde üzerine basılmış olan zarf, kart ve benzeri iletişim araçlarıdır. Sefere gidenler bunlardan yeteri kadarını beraberlerinde götürüyorlar ve yazışmalarında kullanıyorlardı. Ordu mensupları yine aynı yıl bastırılmış olan pul karnelerini de yanlarında taşırlardı. Böylece pul sıkıntısı çekilmesi veya yakında bir posta/telgraf merkezi bulunmaması gibi istenmeyen durumlar yazışmaların sürdürülmesine engel olmuyordu. Ayrıca, antiyeler içinde cevaplı olanlarının yani cevabın posta ücretinin önceden alındığı kartlara yazılabilmesi haberleşmeyi kolaylaştıran bir diğer unsurdu. İngiltere ile savaşa girildikten sonra antiye ihtiyacı 1917'de Avusturya'da bastırılan kartlarla giderildi.

Posta tarihinin önemli bir boyutu olan tarifelere gelince, ordunun rütbesiz mensuplarının yazışmalarından ücret alınmadığı görülmektedir. Bu kural I. Posta Nizamnamesi'nin çıktığı 1840'tan beri değişmemişti.[21] Subaylar ise o yıllarda geçerli olan sivil tarifeye uymak zorundaydılar. 1915'te yürürlüğe giren Evlad-ı Şüheda Vergisi ise askeri personelin tamamına uygulanmıştır. Siviller de ücretini ödeyerek sahra postasından yararlanabiliyorlardı.

Sahra postası dağıtım ağı sabit ve seyyar postalar olmak üzere dü-

zenlenmişti. Varlığı bilinen sabit sahra postası merkezlerinden 2. no'lu olanı Halep'te, 5 no'lu olan ise Musul'daydı. Ayrıca "sahra postası mübadele merkezi" damgalı yazışmalar nadir de olsa görülmüştür.[22] İlgili cephenin gerisindeki sabit sahra postası istasyonlarına ulaşan postalar buradan cephedeki birliklerin posta ünitelerine iletilirdi. Aynı şekilde muharip birliklerden gelen postalar da buradan sivil sisteme yönlendirildikten sonra gerekiyorsa tekrar sahra postasına teslim edilirdi. Örneğin, Resim 8'deki antiye kart Filistin cephesindeki 12. Kolordu'dan 43. no'lu sahra postası damgasıyla iptal edilerek İzmir civarında konuşlanmış olan 47. Tümen'e gönderildiğinde Bergama Postanesi'nden transit geçtikten sonra tekrar sahra postasına teslim edilmiştir. Sirkeci Postanesi bünyesindeki PTT Müzesi'nde sahra postasına ait ilgi çekici bir posta kutusu sergilenmektedir. Romanya cephesi için hazırlandığı anlaşılan bu kutunun başka cephelerde de var olduğunu gösteren bir kayda henüz rastlanmamıştır.

Diğer taraftan sahra postası yalnızca normal ve taahhütlü yazışmaların aktarılması için değil, paket gönderilmesi ve para havalesi için de kullanılırdı.

Son olarak, sahra postası bilmecesinin en zor halkası olan hangi damganın hangi birliğe ait olduğunun nasıl saptandığı incelenmelidir. Damganın teşhisinde şu iki yöntem kullanılmalıdır:

a) Çıkış damgası olarak kullanılmışsa sansür kaşesi/damgasına bakılmalıdır. Askerlerin sahra postası kanalıyla gönderdiği yazışmalar ait oldukları birliğin yetkililerince sansür edilirdi. Bu damgalarda her zaman birliğin ve bazen de sansür uygulayan makamın adı yazılıdır. Örneğin Resim 9 bu uygulamayı gösteriyor: negatif sahra postası damgası 29 olup sansürü uygulayan makamın sol alt köşedeki kırmızı damgası "Onuncu Fırka"ya aittir ve mektup muayene edildikten sonra tarih de atılmıştır. Böylece negatif sahra postası 29 damgasının Mart 1916'da Onuncu Tümen karargâhında kullanıldığı ortaya çıkıyor.

b) Varış damgası olarak kullanılmışsa yazışmanın adresine bakmak yeterlidir. Adreste birliğin adı yer alır fakat askeri bir sır olarak saklanması gerektiği için, açıkça yazılmazdı. Gönderen çoğu kez bu birliğin nerede olduğunu bilemez fakat bilse bile yazamazdı çünkü böyle bir bilginin askeri sansürden geçmesi olasılığı yoktu. Resim 10'daki zarf Anadoluhisarı'ndan Üçüncü Ordu, Dokuzuncu Kolordu, Yirmi sekizinci Tümen'e gönderilmiştir ve varış damgası olarak sahra postası 35, tarih Ocak 1917 olarak görünmektedir. Böylece tarih bantlı sahra postası 35 damgasının bu birliğe ait olduğu kesinlik kazanmış oluyor.

Bir diğer örnek olarak Mustafa Kemal'in 2 Temmuz 1915'te Arıburnu'ndan, arkadaşının dul eşi Madam Corinne'e yazdığı bir mektubun sonunda adresini verdiği görülüyor:

"Adres: Miralay Mustafa Kemal, 19 Fırka Kumandanı, Maydos
Yahut: Miralay Mustafa Kemal, Arıburnu, Maydos. Bu daha emin"[23]

Kendisi birlik adıyla yerinin aynı anda yazılmasını güvenli bulmamıştı, sahra postasının gelecek mektubu kendisine ulaştıracağını bildiğini tahmin etmek güç değildir!

Hangi damganın hangi birliğe ait olduğu bu yöntemlerden biriyle saptandıktan sonra posta tarihi açısından bir diğer önemli husus olan coğrafi konumun incelenmesi gerekir. Nitekim cephelerden yapılan yazışmaların pek çoğu bir postanenin bulunmadığı yerlerden geliyordu. Bu konuda Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı'ndan (ATASE) sağlıklı bilgi elde edilmekte, birliğin adı ve tarih verildiğinde coğrafi konum bilgisi alınabilmektedir. Tümen ve alay tarihleri ayrıntılı olarak kaleme alındığı için birliklerin hareketleri izlenebilmektedir. Yerin önemi, elden çıkmış topraklarda kurulmuş devletlerin posta tarihlerini ilgilendirdiğindendir.

Bütün bunlara rağmen görsel materyale dayanan her bilginin doğru olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Bunun en önemli nedeni, yukarıda değinildiği üzere, savaş boyunca askeri birliklerin gösterdiği eşi görülmemiş hareketliliktir. Örneğin, 7. Tümen'in 1915'te Çanakkale'de savaştığı, 1916'da doğu cephesine gönderildiği, 1917'de ise Filistin cephesinde çarpıştığı görülüyor. [24]

Diğer taraftan kayıp verilen cephelerdeki birliklerin birleştirilmesi ve yeni adlarla anılmaya başlaması da konuyu karmaşık hale sokmaktadır. Doğu cephesinde personeli azalan alaylar "Kafkas Tümeni" adı altında toplanmış ve bu birlikler sonraları Filistin cephesine kadar uzanan geniş bir coğrafyada görev yapmışlardır. Ayrıca, 1917 Ağustos'unda Halep civarındaki 3. ve 15. kolordular ile bir Alman kolordusundan oluşan ve 7. Ordu adını alan güç ile Mezopotamya'daki 6. Ordu'nun 13., 18. kolordularının ve 46. Tümen'in birleşmesiyle meydana getirilen "Yıldırım Orduları"[25] bünyesindeki birliklerin sahra postası düzeninin bunca değişiklikten etkilenmediğini düşünmek olası değildir. Böylesine kapsamlı operasyonlar sonunda birliklerin damgalarının da yeniden dağıtıldığı, yeni sahra postası numaraları çıkarıldığı görülebiliyor. Örneğin Yıldırım Orduları sahra postası numarası 92'yi kullanıyorlardı. Bu damga 1917'den sonra Filistin cephesi dışında hiçbir yerde kullanılmamıştır.

Osmanlı Devleti için I. Dünya Savaşı, Bahriye Nazırı Rauf Bey ile İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918'de Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda demirli *Agamemnon* zırhlısında imzalanan ateşkes anlaşmasıyla sona erdi. Devletin savaşa devam edemez hale getirilmesini amaçlayan koşulları içeren anlaşma, doğal olarak ordunun terhisini de öngörüyordu. Bu bağlamda, sahra postasının da anılan tarihten itibaren işlevini kaybettiği varsayılabilir. Filistin'deki Türk postasının son günü olan Nablus'un düştüğü 19 Eylül 1918 damgasını taşıyan kartlar

vardır. Anadolu'da ise 16. Tümen'e ait sahra postası 9 damgalı, Gelibolu Askeri Hastanesi'nden yazılmış, Samatya'ya gönderilmiş 29 Ekim 1918 tarihli Kızılay kartı (Resim 11) sahra postasının bilinen son kullanılma tarihini taşır. Mektuplarına 19 gündür cevap alamadığını söyleyen bu yaralı asker, cevabın vapur postasıyla bir başkasının adına gönderilmesini istediği için sahra postası hizmetinin artık durma noktasına geldiği anlaşılıyor.

SONUÇ

Savaşan birliklerin subay ve erlerinin mektupları tarihin mirasıdır ve onlara aracılık eden sahra postası savaşın son gününe kadar aksamadan çalışmaya gayret ederek üzerine düşeni fazlasıyla yaptı. İmparatorluğun sona ermesiyle beraber 1840 yılında işlemeye başlayan düzenli posta hizmeti de kaybedilen topraklarla birlikte büyük bir gerileme dönemine girdi. İşgal edilen topraklarda yabancı güçlerin postaları da etkili oldu. Kurtuluş Savaşı sırasında ise Ankara Hükümeti, Osmanlı Devleti'nden arta kalan normal ve resmi pullara kısmen el, kısmen makine ile sürşarj uygulayarak kendi posta örgütünü devreye soktu. Diğer taraftan muntazam bir telgraf haberleşmesi sistemi de hizmete devam etti. Bu çabalara, artık sona ermiş olan Osmanlı sivil ve askeri postası çalışanlarının bilgi birikimi ve deneyimi büyük katkıda bulunmuştur.

I. Dünya Savaşı'nda Bilinen Numaralı Sahra Postası Damgaları Listesi

SP No	N/TB	ORDU	KOLORDU	TÜMEN	DİĞER BİLGİ	TARİH	ÜLKE	YER
1	N				Karargâh	4/22/1916	Romanya	Bükreş
2	N			2 Süvari	Karargâh	5/26/1917	Türkiye	Erzurum
3	TB		XX			9/16/1914	Türkiye	Gelibolu
3	TB			53	161. Alay	5/28/1917	Filistin	Gazze
4	N	Yıldırım		19		2/20/1918	Filistin	
5	TB		II	5	Nizamiye Fırkası	10/25/1914	Türkiye	Edirne
5	N	1				4/21/1916	Türkiye	İstanbul
6	TB					3/21/1918		
7	TB	5			Asya Grubu	3/24/1915		
8	TB			1		3/16/1915	Türkiye	Saros
9	TB			16		10/29/1918	Türkiye	Gelibolu
9	TB	5				5/29/1918	Türkiye	Bandırma
10	TB		IV		Karargâh	6/18/1915	Türkiye	İzmir
11	N					8/11/1914	Türkiye	Maltepe
11	N					7/28/1915	Türkiye	Gelibolu
12	N				155. Alay			
13	TB	2			Karargâh	7/1/1918	Türkiye	Van
14	TB						Türkiye	Gelibolu
19	TB	3		5 Kafkas		4/28/1917		
20	TB		VI	15		8/8/1917	Romanya	Romanot
20	N			15			Türkiye	Gelibolu
21	TB		III	7		2/25/1915	Türkiye	Gelibolu
21	TB		III	7		4/21/1915	Türkiye	Gelibolu
22	TB	7		3		3/3/1917	Filistin	Gazze
22	TB	7		3		4/5/1917	Filistin	Gazze
22	TB	7		3		5/17/1917	Filistin	Gazze
23	N			16		4/29/1917	Filistin	Gazze
23	TB	3			Karargâh	11/10/1917		
23	TB			53		10/24/1917	Filistin	Gazze
24	TB						Türkiye	Arıburnu
25	TB	5			Asya Grubu	11/5/1915	Suriye	Şam
25	TB		VI			6/28/1917	Romanya	İbrail
26	TB						Türkiye	Van
27	TB			27		6/28/1915	Filistin	Nasra
28	N		XIX	42	Transit geçiyor	1/30/1916	Türkiye	Hasköy(İnoz)
28	N			5	15. Alay		Türkiye	Uzunköprü
29	N			10		5/1/1916		

29	N			10	Karargâh			
29	TB	3	XI			9/24/1915		
30	TB	6		30		11/23/1917	Türkiye	Erzincan
33	N			8		3/29/1915	Filistin	Afule
33	TB	3			Karargâh	1/1/1918	Türkiye	
33	TB	3				1/1/1918	Filistin	Kudüs
35	TB	3	IX	28		12/9/1916	Türkiye	Erzurum
35	TB	3	IX	28		2/14/1917	Türkiye	Erzurum
36	N			23	Topçu Birliği		Türkiye	Tarsus
37	N			27		11/9/1915	Filistin	Nazaret
37	N			27		6/1/1915	Filistin	Nazaret
38	TB	1				8/22/1916	Türkiye	İstanbul
38	TB	1				7/11/1917	Türkiye	İstanbul
39	TB		XV			3/1/1917	Galiçya	Czesniki
40	TB		IX	17		4/25/1916		
41	TB	2			Karargâh	6/21/1915	Türkiye	Gelibolu
42	TB					9/1/1918	Irak	Erbil
43	TB	8			Karargâh	6/18/1916	Filistin	Bir es Sebe
44	TB	4				1/23/1917	Filistin	Kudüs
44	TB				9. Çöl Müfettişliği	11/28/1916	Filistin	Bir es Sebe
44	TB	8				4/26/1918	Filistin	Nablus
44	TB	4				5/1/1918	Filistin	Nablus
45	TB			54		1/3/1918	Filistin	Rantis
45	TB		I. Seferi Kol.		6. Dağ Topçu Al.	8/24/1916	Filistin	El Arış
46	TB		XII	7		3/29/1918	Filistin	Miske
46	TB		XII	7		9/13/1918	Filistin	El Tire
46	TB	8				2/1/1918	Filistin	Tul Karem
46	TB	Yıldırım			Karargâh	4/8/1918	Filistin	Beni Saab
48	TB					10/5/1916	Filistin	Kuseyme
48	TB	8			Karargâh	11/1/1917	Filistin	Tul Karem
49	TB	4		53	162. Alay	12/20/1916	Filistin	
51	TB	4				4/10/1917	Filistin	Tel el Şeria
51	N			51	1. Alay	5/27/1916	Irak	
52	N						Türkiye	Hasankale
55	TB	2				8/14/1918	Suriye	Halep
56	TB			26		1/15/1917	Romanya	Moheni
57	N			19		11/29/1916	Galiçya	Kurzany
57	N			19		1/17/1917	Galiçya	Kurzany
57	TB			19		12/18/1917	Filistin	Ramallah
59	TB		XX			5/8/1917	Filistin	Tel el Şeria
59	TB		XX			9/22/1917	Filistin	Tel el Şeria
61	TB	3		5 Kafkas		6/11/1917		
61	TB		XV	19		5/24/1918	Filistin	
61	TB		XXII			11/5/1917	Filistin	Aclun
61	TB		XXII			12/1/1917	Filistin	Gazze
61	TB		XXII			4/16/1918	Filistin	El Tire
61	TB		XXII			4/25/1918	Filistin	El Tire
62	N			9 Kafkas		7/28/1917		
63	TB	4	III	41		7/3/1918	Filistin	
65	TB				Karargah	2/1/1916	Romanya	Bükreş
66	TB						Türkiye	Adana
68	TB					3/9/1917	Filistin	Kudüs
68	TB					8/7/1917	Filistin	Jedeida
68	TB					6/16/1917	Filistin	Vadi-i Sarar
69	TB			20		6/13/1917	Galiçya	Hucisko
69	TB			47		8/1/1918	Türkiye	İzmir

70	N			47	149. Alay		Türkiye	Manisa
71	TB			7		10/1/1917	Filistin	Gazze
71	N		XX	46		12/1/1916	Makedonya	
72	TB	7				5/11/1917	Filistin	Kudüs
72	TB	7				4/25/1918	Filistin	
72	TB	7				8/2/1918	Filistin	Nablus
73	N			25		5/1/1917	Romanya	
73	N			25		5/1/1917	Romanya	
73	N			25			Romanya	
73	N			25	Transit geçiyor	8/7/1916	Türkiye	Edirne
76	N			49		10/24/1916	Türkiye	Agvanis
77	TB	Yıldırım				9/10/1918	Suriye	Halep
79	TB			16		6/1/1918	Filistin	Tel el Şeria
79	TB	7		16		7/23/1918	Filistin	Nablus
80	TB	8	XXII	20		3/18/1918	Filistin	El Tire
80	TB		XXII	20		3/28/1918	Filistin	El Tire
80	TB		XII	20	61.Alay	8/7/1918	Filistin	Kalkilye
84	TB			19		5/1/1918	Filistin	
84	TB			19		5/9/1918	Filistin	Celculiya
84	TB			19		9/18/1918	Filistin	Celculiya
85	TB			53		5/8/1918	Suriye	Şam
86	TB	Yıldırım		7		9/17/1918	Filistin	Tul Karem
87	TB			37		9/29/1918	Türkiye	Pendik
88	TB			16		5/19/1918	Filistin	
92	TB	Yıldırım			Karargâh	6/25/1918	Filistin	Nazaret
92	TB	Yıldırım			Karargâh	8/23/1918	Filistin	Nazaret
93	TB						Türkiye	İstanbul
95	TB						İran	Mahabad
102	TB						Türkiye	Antalya
2 Sabit	TB				Karargâh	3/5/1918	Suriye	Halep
2 Sabit	TB				Karargâh	6/15/1918	Suriye	Halep
5 Sabit	TB	4	XII			8/16/1918	Irak	Musul
5 Sabit	TB	4	XII			8/8/1918	Irak	Musul
Açıklama:								
SP No: Sahra Postası Numarası								
N/TB: Damganın negatif/tarih bantlı olduğunu gösterir								

DİPNOTLAR

1 İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1993, s. 51.

2 Bu makalede, aslında Farsça olan "mühür" yerine yalnızca Türkçe "tamga"dan gelen "damga" sözcüğü kullanılacaktır.

3 Listenin oluşturulmasında bilgisinden ve görsel materyalinden yararlanılan değerli filatelistler M. Ziya Ağaoğulları, Yakup Nakrı, Bahattin Öztuncay ve ne yazık ki aramızdan ayrılmış olan iki büyük değer Y. Müh. Salih Muzaffer Kuyaş ve Zvi Alexander'dır. Onların katkısı olmasaydı bu çalışma yapılamazdı.

4 Hidayet Yavuz – Mert Nuhoğlu, *Osmanlı Posta Damgaları*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul, 1990, s. 310.

5 Salih Muzaffer Kuyaş, İlginç Bir Buluş Hakkında, "*Türk Pulculuğu Dergisi*", Sayı 25, İstanbul, 1980, s. 3.

6 Makalede yer alan bütün resimler yazarın arşivinde yer almaktadır.

7 1914 Posta Rehberi, Posta, Telgraf, Telefon Nezareti, İstanbul 1330.

8 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*,C.I, Genelkurmay Harp Dairesi Başkanlığı, Ankara 1970, s. 168.

9 a.g.e. s. 269 – Ek 7.

10 Örneğin *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.V, *Çanakkale Cephesi*, Genelkurmay Harp Dairesi Başkanlığı, Ankara, 1978.

11 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi,C.I, s. 184 ve 227.

12 a.g.e, s. 162-163.

13 Moşe Bey'in hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Gabriel Sheffer, "*Moshe Sharett: Biography of a Political Moderate*". Clarendon Press, Oxford, 1996.

14 Salim Tamari, *Year of the Locust*, University of California Press, 2011, s. 63 ve devamı. Ayrıca Al-Aref'ın hatıra defterleri Oxford University, Middle East Centre, St. Antony's College, Oxford adresinde incelenebilir.

15 *Birinci Dünya Harbi, C. VII, Avrupa Cepheleri, Galiçya Cephesi*, Ankara 1967.

16 *Birinci Dünya Harbi C. VII, Avrupa Cepheleri, Galiçya Cephesi*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Ankara 1967, s. 86 ve devamı.

17 Hidayet Yavuz – Mert Nuhoğlu, s. 301-308.

18 Anton von Steichele, "*Die Osmanische Post*", World Philatelic Congress of Israel, 1976, s. 1033.

19 *Birinci Dünya Harbi C. VII, Avrupa Cepheleri, Galiçya Cephesi*, s. 86 ve 88'deki dipnot.

20 F.W. Pollack, *The Turkish Post in the Holy Land*, The Holy Land Philatelist Ltd., Tel Aviv, 1962.

21 Asaf Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilat ve Mevzuatı*, PTT Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1984.

22 Zvi Alexander, *Osmanlı Sahra Postaları*", Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2000, eserin sayfaları numarasızdır.

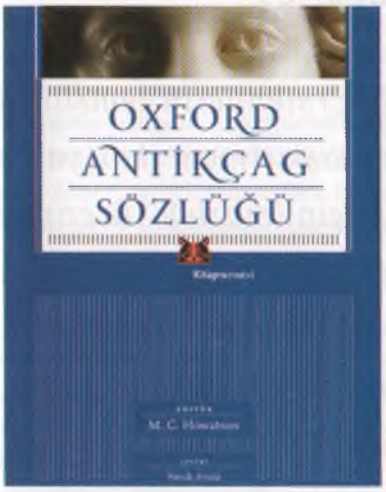
23 Bu mektubun metni birçok web sitesinde yayınlanmaktadır, ben www.çanakkalezaferi.com adresinden aldım fakat ana kaynağa ulaşamadım.

24 Steichele, s. 1034.

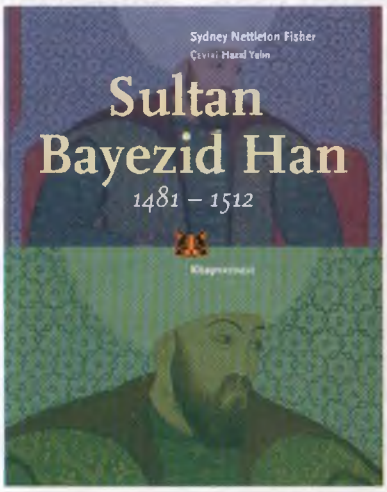
25 Field Marshal Lord Carver, *Turkish Front 1914 – 18*, Pan Books, London, 2004, s. 206.

Yılın Son 4 Kitabı

Oxford Antikçağ Sözlüğü



Bu sözlük, 2006'da ikinci baskısı yayınlanan *The Oxford Companion to Classical Literature*'ın çevirisi ve dikkate değer yanı felsefeden mitolojiye, edebiyattan mimarlığa, takvimlerden müziğe kadar hemen her alanda antikçağ bilgisi içermesi, karmaşık konuların bile olabildiği ölçüde sade, kolay anlaşılır bir biçimde kısaca açıklanmasıdır. İçeriği ve işlenişiyle herkesin yararlanabileceği bir kaynak. 1046 SAYFA, 3500 BAŞLIK!



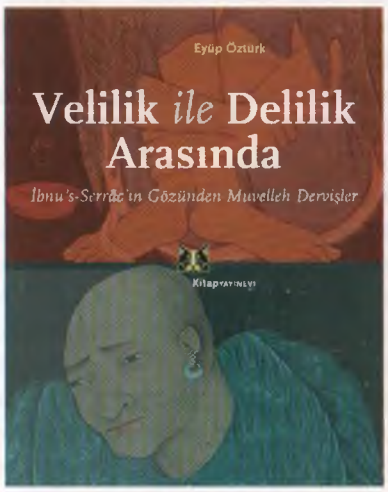
Sultan Bayezid Han
1481-1512

Sultan Bayezid Han'ın saltanatı parlak zaferlerle süslenmiş değildi ama imparatorluk onun döneminde sadece Balkan Yarımadası'na değil, bütün doğu Akdeniz'e ve ticaretine de hâkim oldu. Neredeyse bilinen bütün dünyayla süren ticari ilişkiler öylesine ilerletildi ki, sultan çağının zengin hükümdarı haline geldi ve babasının yarattığı imparatorluk dünyanın büyük güçleri arasına sağlam biçimde yerleşti.

Türklerde Din ve Devlet Yönetimi
İzmir, İstanbul 1759-1768



Christoph Wilhelm Lüdeke Protestan Kilisesi'ni kurmak üzere 1759'da İzmir'e geldi. Üç yıl sonra İstanbul'a giderek burada altı ay kaldı. Kentin sokaklarında dolaştı, anıtları, cami ve kiliseleri, konak ve köşkleri hakkında notlar tuttu, padişah alaylarını izledi, elçi kabul törenlerine tanıklık etti. İzmir'de yaşayan Avrupalılar, İzmir depremi, İzmir yangını ve veba salgını gibi konular da eserin ilgi çekici konuları arasında.



Velilik ile Delilik Arasında
İbnu's-Serrâc'ın Gözünden Muvelleh Dervişler

İbnu's-Serrâc'ın *"Teşvîku'l-Ervâh ve'l-Kulûb ilâ Zikri Allâmi'l-Gu-yûb"* isimli eserinin önemi 13. yüzyılda Şam ve Anadolu dolaylarında yaşamış sufiler hakkında verdiği bilgilerden kaynaklanır. O dönemin önemli fıkıhçıları, tasavvuf mensuplarının bazı uygulamalarını şiddetle eleştiriyor ve onları din dışı olmakla ve delilikle itham ediyordu. İbnu's-Serrâc ise onların deliliklerinin ilahi boyutuna dikkat çekerek veli olduklarını ispatlamaya çalışmıştı.

Kitapyayinevi
www.kitapyayinevi.com

'KARŞILIKLI' ARAFTA KALIŞ SÜRECİNDEN KESİTLER

ERMENİ OKULLARINDA 'ERMENİ TEHCİRİ' KONULU DERSİ İŞLEMEK/DİNLEMEK

YÜCEL KABAPINAR - KAHRAMAN DURMUŞ

Türkiye'de okul düzeyindeki ders kitaplarında Ermenilerin temsili "huzur içinde yaşayan Millet-i Sadıka", "İtilaf Devletleri'nin kışkırtması ile isyan çıkarma/ arkadan vurma" ve bu nedenle de "tehcirin kaçınılmazlığı" üzerine kuruludur. Bu makale ile yönetmelik gereği Türk öğretmenler tarafından işlenen tarih derslerinde örneğin Tehcir'in; Ermeni okullarındaki öğrencilere nasıl anlatıldığı, konunun geçtiği derslerde sınıfta hem öğretmen hem de öğrenciler açısından yaşanan gerilimi ortaya koyan bir yüksek lisans tezinin sonuçları okuyucuya sunulmaktadır.

Ermeni asıllı iki öğrencimle yaşadığım anekdotları paylaşarak çok da akademik olmayan bir giriş yapacağım. Bu öğrencilerimden biri Karin. Karin'le zaman zaman Ermeni sorunu da dâhil olmak üzere sohbet ederdik. Bana anlattıkları arasında bir boyut dikkatimi çekmişti. Karin bir amfide üniversite birinci sınıf programı içerisinde yer alan İnkılâp Tarihi dersine katılmış, bana "Hocam, amfi kalabalık dersin hocası bilmiyordu ya derste kimler var kimler yok Ermenilere vurdu da vurdu derste" demişti. Yine dört kişiden oluşan 'sıkı' arkadaş grubundaki kızlardan üçü gruptaki diğer arkadaşlarının Ermeni asıllı olduğunu ancak mezuniyet aşamasında öğrenmişlerdi. Bu Ermeni asıllı arkadaşlarının adı Türk ismine çok benziyordu ve belki de ailesinin tembihiyle saklıyordu kimliğini. Bu iki olay insani boyutlarıyla beni çok etkilemişti. Etnik kökeninizin olumsuz sıfatlarla anıldığı bir derste bulunmak insanda nasıl bir psikoloji oluşturur diye? Yine insanın kökenini 'en yakın' arkadaşlarından bile saklamak gereğini duyması nasıl bir psikolojik ağırlık yaratıyordur insanın ruhunda ve bedeninde? Bu iki olaydan yola çıkarak Ermeni okullarındaki tarih öğretiminin nasıl olduğunu merak ettim. Olası yüksek lisans tez konularını konuşurken Kahraman Durmuş bu konuyla çok ilgilendi ve araştırmaya başladı. Makale, böyle bir arka plana sahiptir ve "Öğretmenlerin ve Mezunların Bakış Açılarından Ermeni Azınlık Okullarındaki Tarih Öğretimi" başlıklı yüksek lisans tezinin bir bölümünü içermektedir. Bu çalışmadan başka aynı zaman dilimi içerisinde Tarih Vakfı tarafından gerçekleştirilen "Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları: Sorunlar ve Çözümler Projesi" çerçevesinde üretilen rapor ve eserlerde[1] de, sınıf içi eğitim bağlamında, bu araştırmanın çerçevesine paralel sonuçlar ortaya çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Çalışmanın girişinde Türkiye'deki okul düzeyindeki ders kitaplarında Ermenilerin nasıl resmedildiğini kısaca sunmak, araştırma sonuçlarının daha iyi anlaşılması için önemlidir. Ermeniler, 8., 10. ve 11. sınıf ders kitaplarında yoğun olarak yer almaktadır. Ortaokul Sosyal Bilgiler ve İnkılâp Tarihi ile lise Tarih ders kitaplarında Ermenilere ilişkin temel sunum retoriği "huzur içinde yaşayan Millet-i Sadıka", "İtilaf Devletleri'nin kışkırtması ile isyan çıkarma/arkadan vurma" ve bu nedenle de "tehcirin kaçınılmazlığı" üzerine kuruludur. Nitekim Ermeni sunumunun en yoğun olduğu ders kitabı olan 10. sınıf ders kitabında[2] Ermenilerin Osmanlı döneminde rahat ve huzur içinde yaşadıkları, her türlü haklarının devlet tarafından korunduğu, üst düzey devlet memurluklarına kadar yükseldikleri vurgulanmakta ve Osmanlı egemenliğine girmeden önce zor koşullarda yaşadıkları, bu nedenle Türkleri kurtarıcı olarak gördükleri belirtilmektedir. Yine aynı ders kitabında Ermenilerin, 93 Harbi esnasında ayaklanmalar çıkardıkları ve Türk askerini iki ateş arasında bıraktıkları belirtilerek Ermenilerin, dış düşman ile işbirliği yaptıkları ifade edilmektedir. Ardından Kafkas Cephesi'nde Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaparak Türklere karşı katliam gerçekleştirmeleri nedeniyle 1915'te çıkarılan Tehcir Kanunu ile zorunlu olarak sürgün edildikleri belirtilmektedir.[3] Aynı ders kitabında 1915 yılında sürgüne gönderilen Ermeniler içerisinde ölenlerin sayısının 300 bin olduğu ve bunların da savaş koşullarından öldükleri vurgulanarak buna

karşılık "Resmi Rus belgelerine göre sadece Erzurum, Erzincan, Trabzon, Bitlis ve Van'da Ermeniler yaklaşık 600 bin Türk'ü katlettiler ve 500 binini de göçe zorladılar" değerlendirmesi yapılmakta, sonrasında da sürgünden dönen Ermenilerin yağma ve katliam faaliyetlerine devam ettikleri vurgulanmaktadır.[4] Türkiye Devleti'nin kuruluşundan sonra Lozan Barış Antlaşması ile hakları tanınmasına rağmen, Ermenilerin soykırım iddialarında bulundukları ve kurdukları ASALA adlı örgütle terör faaliyetleri yaptıkları belirtilmektedir. Hatta "1984 yılında ASALA ile PKK işbirliği yaptı. Böylece Ermeni terörü geri plana çekilerek PKK terörü öne çıkarıldı"[5] şeklindeki yorumla Ermeni-PKK ilişkisi ifade edilmektedir. Bu retorik detayların azlığı/çokluğu değişmekle birlikte tüm Sosyal Bilgiler (7. sınıftan itibaren), Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi ve Tarih ders kitaplarında tekrar edilmektedir. Bu çerçevede ifade edilmesi gereken boyut, Ermeni okullarındaki öğrencilerin de, tıpkı diğer okullardaki öğrenciler gibi, bu ders kitaplarını Sosyal Bilgiler, İnkılâp Tarihi ve Tarih derslerinde kullandıklarıdır. Yine yönetmelik gereği bu dersler Türk öğretmenler tarafından işlenmektedir.

Araştırma nitel bir araştırma olup araştırma deseni olarak kültür analizi (etnografya) kullanılmıştır. Verilere ulaşmak için yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiş, elde edilen verilere içerik analizi uygulanmıştır. Bu tez başlığı bağlamında Ermeni okullarında görev yapan 5'i Sosyal Bilgiler ve 4'ü Tarih öğretmeni olmak üzere toplam 9 öğretmenle (7'si erkek, 2'si kadın) ve bu okullardan mezun olan 24 Ermeni (14'ü erkek, 10'u kadın) ile görüşme yapılmıştır. Çalışma grubunda yer alan öğretmenlerin mesleki kıdemleri 12-25 yıl, Ermeni okullarındaki görev süresi ise 2-18 yıl arasında değişmektedir. Görüşmeler 2012 yılında gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında İstanbul'daki Ermeni okullarında görev yapan tüm Sosyal Bilgiler ve Tarih öğretmenlerine ulaşılmış ancak bunların 3'ü çeşitli gerekçelerle görüşme yapmayı reddetmiştir (bunlardan biri ön görüşme yapmayı dâhi reddetmiştir). Görüşme yapılan Ermenilerin ise 8'i öğretmen, 7'si üniversite öğrencisi, 3'ü gazeteci ve diğerleri de serbest meslek sahibidir. Görüşme yapılanların mezun kişilerden seçilmesinin nedenleri, lise öğrencileri ile görüşme yapılmasından kaynaklanacak bürokratik izin sorunları, ailelerden gelebilecek tepkiler ve okul ortamında öğrencilerin kendilerini rahatsız hissetme olasılığıdır. Görüşmelerde öğretmen ve öğrencilere "tarih öğretimine ilişkin genel bakış açıları, Ermenilerin ders kitaplarında resmediliş biçimleri, Ermenilerle ilgili konuları sınıfta işleme yöntemleri, öğretmenlerin ve öğrencilerin bu konular işlenirken duygu ve düşüncelerinin neler olduğu, Türkiye'deki ve Ermeni okullarındaki tarih öğretimini daha nitelikli kılma adına görüşlerinin neler olduğu sorulmuştur. Bu makalede Ermenilerle ilgili konuların işlenmesi sürecindeki iletişimin niteliği, oluşan duygu ve düşünceler ile öğretmenlerin derslerini işleme sürecinde kullandıkları kaynakların neler olduğu boyutları irdelenecektir.

Aşağıda yer alan Tablo 1'de özel Ermeni azınlık okullarında görev yapan Tarih/Sosyal Bilgiler öğretmenlerine "Ermenilerle ilgili konuların işlenmesi sırasında öğrencilerle iletişiminiz nasıl olmaktadır/gerçekleşmektedir? Bu konuları derste işlerken neler hissediyorsunuz?" şeklinde yöneltilen sorunun analiz sonuçları yer almaktadır. Öğretmenlerin kendilerine sorulan soruya ilişkin birden fazla görüş sunmalarından dolayı tablodaki toplam ifade sayısı 9'un üzerinde olmaktadır.

Özel Ermeni azınlık okullarında görev yapan Tarih ve Sosyal Bilgiler öğretmenlerine yöneltilen soruya verilen yanıtlar "Öğrencilerin tutum ve davranışlarına dair görüşler" ve "Öğretmenin yöntem ve davranışlarına dair görüşler" olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmıştır. Tablodan da görüleceği üzere öğretmenlerin, öğrencilerin tutum ve davranışlarına dair dile getirdikleri görüşleri "öğrencilerin Ermenilerle ilgili konulara girmek istemedikleri" yönünde olmuştur. Öğretmenlere göre, bunun olası nedenleri arasında "ailelerin çocuklarını konuşmamaları yönünde tembihlemeleri, konuya duyarsız yaklaşmaları, açıklamaları reddetseler dahi SBS nedeniyle kitapta yazılanları kabul etmek zorunda kalmaları ile konuya ilişkin yeterince bilgiye sahip olmamalarıdır. Öğrenciler en genelde konuya girmek istemeseler de, 3 öğretmen "bazı öğrencilerin anlatıma tepki gösterdiklerine" de vurgu yapmaktadır.

Yine aynı tablo öğretmenlerin Ermenilerle ilgili konuların işlenmesinde daha dikkatli ya da farklı bir anlatım tercih ettiklerini ve konunun öğretmenlerde "kaygıya ya da gerilmeye" yol açtığını göstermektedir. Tablonun dikkatle incelenmesi konuya ilişkin iki farklı öğretmen yaklaşımını gündeme getirmektedir. Bunlardan birincisi ders kitabındaki bilgiyi aşarak/genişleterek bir uzlaşı çabasına girenlerdir. Bu öğretmenler bu çaba çerçevesinde "Dünya tarihindeki benzer konularla bağ kurma, Ermeni isyanlarındaki dış devletler vurgusu yapma, son dönem Osmanlı'sındaki adil olmayan yönetimin varlığını ifade etme, Ermeni çeteleriyle tüm Ermenilerin farklı olduğunun altını çizme, Ermenilerin sosyal ve kültürel tarihiyle ilgili ödev verme" noktasında fark yaratma arayışı içindedirler. Daha az sayıdaki ikinci tip öğretmen ise çeşitli nedenlerle bir an önce konuyu bitirme/geçiştirme yaklaşımı içindedir. Bu çerçevede "konuyu öğrencilere anlattırma" ya da "konuya fazla girmeme" yöntemlerini işe koşmaktadır.

Ermenilerle ilgili konuların işlenmesi sırasında öğretmenlerden, öğrencilerin bu konulara girmek istemediği yönünde dikkat çekici yanıtlar alınmıştır. Örneğin A1, "Çocuklar bu konular sırasında pek konuşmak istemiyor. Konuyu, tartışmayı ben açıyorum. Kendilerine özgüven gelince Ermenilere haksızlıklar yapıldığını vurgulamaya başlıyorlar" diyerek aslında Ermeni öğrencilerin bu konulara girmekten çekinmelerine

rağmen öğretmenlerinin cesaretlendirmesiyle ders kitabındaki sunuma itirazlarını ilettiklerini vurgulamaktadır. Ö4 ise "Çocuklar burada bir kere çok farklılaşıyorlar, konuşmak da istemiyorlar. Yani genelde bir ölüm sessizliği olur sınıfta. Onlara ulaşmak o anda çok zor oluyor" değerlendirmesiyle 'ölüm sessizliği' ifadesini kullanarak bu konular sırasındaki yaşanan sıkıntıyı dile getirmektedir. Öğrencilerin büyük bölümü Ermenilerle ilgili konular karşısında sessiz kalsa da bu anlatıma tepki veren öğrencilerin varlığı da alınan yanıtlarda kendini göstermektedir. Örneğin Ö4, "Bir sefer hiç unutmuyorum. 'Hocam' dedi çocuk. 'Ben şimdi burada yazılanları okuduktan sonra arkadaşımı Ermeni olduğu için gırtlaklamak geliyor' dedi" ifadesinde bulunurken bununla ilgili ilginç bir paylaşımı da Ö9 yapmaktadır. Ö9,"İnkılâp Tarihi konularını işlerken daha oraya gelmeden sınıfta birkaç kişinin bu sayfayı açıp okuduklarını gördüm ders sırasında. Dedim çocuklar bunu okuyorsunuz. Hadi bunun üzerinden konuşalım bakalım. Okundu ama çocukların olumsuz tepkileriyle sert söylemler. Sonrasında bir öğrenci 'Bunu niye bize okutuyorsunuz!' diye bana karşı tavır aldı. Kendimi ifade etmeye çalışırken çok büyük tepki göstererek kitabın sayfalarını yırttı. Hiçbir şekilde oynamadım yerimden. Sınıfı terk etti. Başka derslerde, konularda yaşanan bir şey değildi bu. Şunu söyledim: 'Kitapları yırtarak bunu yok edemeyiz'. Genel tavır yakmak, gömmek. Böyle bir alışkanlığı vardır toplumun. Yok edeceğimizi zannederiz ama olmuyor... Birkaç gün sonra baş başa konuşmak istedim. Çok sert söylemleri vardı. Bunun doğru olmadığını dile getirdim ona. Sonuçta uzlaşamadık. Ortak bir noktada birleşemedik. Bu hikâyemiz böylece kapandı. Senelerce tanıdığım bir öğrenci olarak karşıma bu şekilde çıkması başarısız olduğumu kendimle ilgili düşündürttü". A1 bu anısını anlatarak aslında Ermeni öğrencilerin sessiz kalsalar da ders kitaplarındaki Ermenilerle ilgili anlatımdan son derece rahatsız olduklarını dile getir-

Tablo 1. Ermenilerle İlgili Konuların İşlenmesinde Öğrencilerle Kurulan İletişime Dair Öğretmen Görüşleri

Öğretmen Görüşleri	Sayı
Öğrencilerin tutum ve davranışlarına dair görüşler	
Öğrenciler genelde bu konuya girmek istememektedir	9
Bazı öğrenciler ders kitabındaki anlatıma tepki vermektedir	3
Veliler, çocukları konuşmamaları konusunda tembihlemektedir	1
Öğrencilerin büyük bölümü konuya duyarsız yaklaşmaktadır	1
Öğrenciler SBS nedeniyle içlerinden kabul etmeseler de ders kitabını kabul etmektedir	1
Öğrenciler konuya dair bilgiye sahip değildir	1
Toplam	16
Öğretmenin yöntem ve davranışlarına dair görüşler	
Diğer konulara göre daha dikkatli/farklı bir anlatım tercih etmekteyim	7
Kaygı duymakta/gerilmekteyim	4
Öğrenci/velilerle iyi niyete dayalı ilişkinin konuyu işlemeyi kolaylaştırdığını düşünüyorum	4
Dünya tarihindeki benzer konularla bağlantı kuruyorum	3
Öğrencilerle ilişkilerimde Ermeni olmalarından kaynaklanan bir farklılık yaşamıyorum	3
Derste Ermeni isyanlarında dış devletlerin de etkili olduğunu vurguluyorum	2
Öğrencilere anlattırmaya çalışıyorum	2
Öğrencilerin rahatsız olduğunu hissettiğim için bu konuya fazla girmiyorum	2
Ermeni isyanlarında Osmanlı'daki adil olmayan yönetimlerin de etkililiğini vurguluyorum	2
Konulara daha fazla girmek istememe rağmen bilgi eksiğim nedeniyle giremiyorum	1
Türk kimliğinden sıyrılarak anlatım yapıyorum	1
Diğer öğretmenlerden dersin işlenişinin nasıl olması gerektiğiyle ilgili fikirlerini alıyorum	1
Okul yönetimi Ermenilerle ilgili konuların araştırılmasını geçiştirmeye çalışıyor	1
Derste Ermeni çeteleriyle tüm Ermenilerin farklı olduğunu vurguluyorum	1
Konuyla ilgili sözlü tarih çalışması vermeme rağmen velilerden tepki geldi	1
Ders kitabından farklı düşünsem de düşüncelerimi tam olarak ifade edemiyorum	1
Öğrencilerin kendilerini Ermeni değil de Türk kimliği üzerinden tanımlamasından rahatsızlık duyuyorum	1
Ermenilerin sosyal ve kültürel tarihiyle ilgili ödevler veriyorum	1
Toplam	38
Genel Toplam	54

mektedir. Ermeniler hakkındaki sunumla ilgili olarak öğretmenlerin diğer konulardan farklı bir yöntem uyguladıkları sonucuna ulaşılmaktadır. Ö3, "Karşındaki insanların bir yerde Ermeniler olduğunu, Ermeni gençler olduğunu akıldan çıkarmamak lazım. Eğer bu konuyu bir şekilde anlatmak gerekiyorsa o zaman söylediğim gibi önce bu konuyu anlatacak, yani gerginlikten uzak bir şekilde anlatacak o yüzyıllara dayalı birliktelikten, beraber yaşamın getirdiği ortaklıklardan meseleyi tarihin o dönemine getirip bunu tarihimizin bütünüyle ilgili bir durum olmadığını dönemsel ve kaotik bir durum olduğunu bu kaotik durumun tek sorumlusunun Osmanlılar olmadığını Türklerin de aslında bu kaotik durumun mağduru haline getirildiklerini söyleyerek hem öğrencinin bu konudaki muhtemel sıkıntılarını hem de öğretmenin konuyu anlatmada çekeceği problemleri aşmaya çalışıyoruz" şeklindeki değerlendirmesiyle Ermenilerle ilgili kısımları anlatırken karşısındakilerin Ermeni kimliği taşıdıklarını unutmamak gerektiğini belirterek konu anlatımı yaparken de o dönem yaşananlardan Türklerin sorumlu olmadığını anlatmaya çalıştığını vurgulamaktadır. Ö5 ise,"Konu başlığında kitapta ele aldığı şekilde değil de kendim bir tanım yaparak 'Osmanlı-Ermeni İlişkileri' başlığı altında veya 'Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin Mevcudiyeti' biçiminde bir ifade seçiyorum. Ondan sonra nasıl olduğunu parçalarına yerleştirerek anlatıyorum. İşte kısa bir Ermeni Tarihi özellikle 8. sınıfta bunu yaparken Anadolu'da Ermenilerin varlığından bahsediyorum. Ki bu kitaplarda da var. Millet-i Sadıka kavramından söz ediyorum. Sonra 19. yüzyıl Tanzimat ve Islahat fermanlarından bahsediyorum. Sonra parlamento idarelerinden bahsediyorum. Milletvekili seçilme özelliklerinden bahsediyorum. Ama daha sonra bunun farklı bir süreç işte etnik temelli bir devlet oluşturma eğilimiyle değiştiğini anlatıyorum. Bunu anlatırken tabii çok yuvarlak ve çok köşeli konuşmak zorunda kalıyorum. Kendimi sınırlıyorum bu bakımdan. Onlar da bunun farkındalar. Çok fazla detay ve yorum yapmadan olanı parçalar halinde ve olaylara girmeden kitaptan da biraz bağımsız olarak anlatıyorum" şeklinde değerlendirme yaparak kitaptaki anlatımdan farklı bir anlatım yaptığını vurgulamaktadır. Öğretmenlerin bu soruya verdikleri yanıtlar incelendiğinde Ermenilerle ilgili konulara geldiklerinde bazı öğretmenlerin kaygı duydukları ya da gerildikleri sonucu çıkmaktadır. Örneğin Ö2, "Ermenilerle ilgili konuları işlerken hislerim karışıyor. Düşüncelerim de karışıyor... Ermenilerle ilgili ifadelerin yanlı biraz da taraflı olduğunu düşünüyorum. Bu konuları derste işlerken ağzımın söylediği veya beynimden ağzıma gelen cümleleri söylerken aslında beynimin bir tarafında biliyorum ki o, öyle değil aslında" diyor. Ö6 ise, "Her konuda çok fazla soru soran çocuklar bu konuda soru sormuyorlar. Benim hoşuma gidiyor mu? Bu konuda hoşuma gidiyor, ben biraz rahatlıyorum çünkü. Hep 'Bana şu soru gelirse ne cevap veririm' kaygısı var bende. Gelmedi, bakın gelmedi. Hâlâ da tereddütlüyüm. Öyle bir öğrencim çıkar mı diye. 'Siz Ermeni Soykırımı konusunda ne düşünüyorsunuz, sizce bu soykırım olmuş mudur veya olmamış mıdır' sorusundan çok korkuyorum. Çok ilginçtir kaç yıldır burada görev yapıyorum böyle bir soruyla karşılaşmadım. Diğer öğretmen arkadaşlarla görüşmüşsünüz. Geldi mi bilmiyorum. Sessiz kalmayı tercih ediyorlar" yanıtını vererek yaşadığı kaygıyı anlatmaktadır. Bu soruya verilen yanıtlardan biri de öğrenci ya da velilerle iyi niyete ve güvene dayalı ilişki kurmanın Ermenilerle ilgili konuları işlemeyi kolaylaştırdığı yönündedir. Ö9 "Ermeni meselesiyle ilgili anlatımlar tamamen güvene dayalı ilişki. Yoksa ağzını açıp da kimse konuşmaz. Çünkü bu konuda ilk senelerde duvarla karşılaşıyordum. Tam bir duvar var, monolog şeklinde gidiyor. Bir yerde bir yanlışlık var, monolog olmamalı bu. Buradan yola çıkarak yavaş yavaş bir güvene dayalı sorgulamalar, konuşmalar" şeklinde azınlık okulundaki Ermenilerle ilgili konuların anlatımıyla ilgili deneyimini aktarmaktadır. Öğretmenlerin mülakatlardaki ifadeleri, Ermeni Tehciri ve Ermenileri temsil eden diğer konuları işleme sürecinin sınıfta, sınıfın tüm taraflarını psikolojik olarak geren, içsel çatışmalara/hesaplaşmalara sokan bir ortam yarattığını göstermektedir. Bu çerçevede öğretmenlerin hislerinin ve düşüncelerinin karmaşık bir hâl aldığı, kendilerinin ve öğrencilerin muhtemel sıkıntılarını aşarak gerginlikten uzak bir ders işleme çabasına girdikleri anlaşılmaktadır. Öğretmenlerden birinin ifade ettiği ve öğrencilerden gelebilecek olası "Ermeni Soykırımı konusundaki kişisel görüşünün ne olduğu" yolunda-

Türkiyeliyim... Ermeniyim... İliklerime kadar da Anadoluluyum. Normal olmak isterler hep Ermeniler. Arkadaşlarından bir farkı olmasın ister. Ama bu pek mümkün değil aslında. Niye mi? İnsanlarda köklü değişiklikler yapmamız neredeyse şu 10-20 yıl arasında mümkün değil. İnsanların başka bir ırkı kendileri gibi görmesi imkânsız. Hrant Dink öldü. Herkes ermeni oldu. Fakat hiç birinin samimi olmadığı konusunda bahse girebilirim! Çünkü bu mümkün değil. Bu sadece Türkler için değil belki de Ermeniler için de imkânsız. Kendi kanından, ırkından olmayan bir insanı kabullenmek zor. Biliyorum bazıları var insanların arasına din, dil, ırk ayrımı yapmak istemiyorlar ve gerçekten bunun için çabalıyorlar. Ama diğerleri samimi değil. Neden böyle davranıldığını anlayamasam da samimi değiller. Kesinlikler değiller. Yani sonuç olarak insanların başka bir ırkı kendilerinden ayırmamaları için çok uzun bir zaman gerekir. Belki bundan 100 yıl sonra. O da belki. O zamanları çok görmek isterdim. İnsanların yanında sana inat olsun diye "Türk'üm ben, Türk olmayanlar utansın." Gibi sözleriyle ve nefret dolu bakışlarıyla karşılaşılmaz belki de 100 yıl sonra. Belki de kendini saklamadan özgürce milliyetçiliğini yaşayabilirsin. İnsanlar samimi sevgiler gösteririler belki de sana. Kim bilir 100 yıl sonrasını! Şunu da ilave etmeliyim ki Türklere hayranım gerçekten büyük bir hayranlığım var. Dalga geçenlerden daha Türk'üm beklide. Eğer geçekten sadece Türk'üm demekle Türk olunsaydı emin olun Ermenistan diye bir ülkede , ırkta olmazdı! Artık ruh gibi değilim. Daha rahat ve iyi hissediyorum kendimi. Bu biraz arkadaşlarımdan biraz da... Biraz da sizden kaynaklanıyor. İnsanın sizin yanınızda kendini anormal hissetme gibi bir lüksü yok. Sizden sonra Türklere olan hayranlığım bir kat daha arttı. Hepsinin aynı olmadığını hatırlattınız bana. Ve size her baktığımda bir iki kendini bilmezin söylediklerini kafama takıp onları ciddiye almam gerektiğini anımsattı gözleriniz. Çok şeyi değiştirdiniz hayatımda. Sizi ömrüm boyunca unutmayıp miladım olarak kabul edeceğim. Siiiiz dünyada bir insanın sahip olabileceği en iyi öğretmensiniz. Size bana bu kadar şeyi fark ettirip hatırlattığınız için çoook teşekkür ederim...

ki sorudan "çok korktuğunu" ifade etmiş olması en genelde tüm öğretmenlerin bu konu bağlamındaki sıkışmışlığını göstermesi bağlamında oldukça ilginçtir.

Öğrencilerle güvene dayalı ilişki kurmanın örneklerinden biri de aşağıda ilköğretim çağındaki bir Ermeni öğrencinin görüşme gerçekleştirilen öğretmenlerden birine yazdığı yazıdır. Bu yazı araştırmaya destek vermek amacıyla bu Sosyal Bilgiler öğretmeni tarafından araştırmacılara verilmiştir. Bu yazı aşağıda sunulmuştur (yazıdaki bir sözcük öğretmen tarafından düzeltilmiştir).

Bu yazı karşısındakinin perspektifine duyarlı bir öğretmenin, öğrencinin algısında yaratabileceği farkı gösterme noktasında son derece önemlidir. Bu metinde yargılamak yerine anlamanın, farklılığı değiştirmek yerine 'olduğu gibi' kabul eden bir öğretmenin yarattığı güven duygusunun yazdırdığı tümceler vardır. Gündelik yaşam içerisinde azınlık olmanın yarattığı çelişkiler, çatışmalar, zaman zaman karşılaştığı kötü örnek ve söylemler, Sosyal Bilgiler öğretmeninin yarattığı iklim ile değişmiş görünmektedir. Öğretmenin bakış açısı iyileştirici bir merhem etkisi yaratmış, öğrencinin psikolojisine güvenilir liman olmuştur. Küçük yüreklerin taşıdığı yaşından büyük içsel muhasebelerin bu örnekteki gibi yaklaşımlara gereksinim duyduğu açıktır.

Bu soru çerçevesinde öğretmenlerin verdiği bir diğer ilginç yanıt ise, öğretmenin çocukları sözlü tarihe yönlendirmesine rağmen bu duruma hem ailenin hem de okul idaresinin tepki vermesidir. Ö2 bu durumla ilgili olarak, "Çocuklar kendi tarihleriyle ilgili sorular sorduklarında kendi tarihlerini bilmediklerini gördüm. Yarıyıl tatilinden önce bütün sınıflara ödev verdim. 'Vakit bulursanız Ermeni tarihiyle ilgili araştırma yapın' dedim. Ancak yarıyıl tatilinden sonra şunu öğrendim. Gayet kibar, usturuplu bir şekilde bana ifade edildi. Müdür bu ödevi çocuklardan kaldırıp kaldırmayacağımı sordu. Ben tabii ki dedim o an nedenini anlayamadım... Ben de kötü bir niyetimin olmadığını belirttim. Onlar da 'Biz sizin kötü niyetli olmadığınız biliyoruz, yanlış anlamayın' dediler. Daha önce Rum okulunda çalıştığımı onlara da böyle bir ödev verdiğimi söyledim. İdare tarafından 'Haklısınız hocam da onların bir Bizans'ı, bir Roma'sı var; ama biz Ermenilerin öyle bir tarihi yok'. Bu olaydan sonra da bu ödevi kaldırdım. Daha sonra... bu talebin velilerden geldiğini öğrendim... Çocuklar hazırlandıklarını belirterek ödevimiz devam etsin dediler... Benim edindiğim izlenim şuydu; gerek Ermeni Tehciri olayında gerek geçmişteki olaylardan dolayı kurcalamak, karıştırmak istemiyorlar". Ö2'ye göre Türkiye'de yaşayan Ermeniler bu konulara girmekte çekingen davranıyorlar ve endişelendiklerini vurguluyorlar.

Tablo 2'de Ermeni okullarından mezun olanlara "Sosyal Bilgiler ve Tarih derslerinde Türkiye Ermenilerinin anlatıldığı konular sırasında neler hissediyordunuz? Öğretmenlerinize bu konular hakkında merak ettiklerinizi/bakış açınızı ifade ediyor muydunuz? Bu konuda yaşadığınız ilginç deneyimleriniz/anılarınız oldu mu?" şeklinde yöneltilen sorunun analiz sonuçları yer almaktadır.

Özel Ermeni okullarından mezun olanlara yöneltilen soruda bu konuların genel olarak atlandığı ya da öğrencilerin bu konuya girmekten çekindiği yönünde verilen yanıtlar çoğunluktadır. A11, "Aslında bir tiyatro oyunu sergileniyor bu dersler olduğunda. Öğretmenin rolü geçiştirmek... Gelen öğretmenler zaten çok ders anlatmak için değil, Ermeni okulları rahat okullar olduğu için sorunlu öğrencileri çok yok, rahat bir yer. Bize gelen sadece bir hoca işini yapan bir öğretmendi, lise döneminde geliyordu... O hoca bile, o anda bürünüyordu bu tiyatro oyununa. O'nun rolü tartışma yaratmadan geçiştirmekti" şeklindeki değerlendirmesiyle Ermenilerle ilgili konuların işlenmesini bir tiyatro oyununa benzetmektedir. A23: "Lise 2'deydik...Ben içimden okuduğumu hatırlıyorum o konuyu; ama öğretmen 'Bu konuyu yapmayacağız, geçeceğiz' demişti. O yüzden öyle bir ortam yaratmadı zaten. Yani bu konuyu tartışalım siz ne düşünüyorsunuz. Tam da o dö-

Tablo 2. Ermenilerin Anlatıldığı Konular Sırasında Bu Okullardan Mezun Olanların Deneyimlerine Dair Görüşlerin Analiz Sonuçları

Mezun Öğrenci Görüşleri	f
Öğretmen konuları büyük oranda atladı	13
Konulara girmekten çekindim/sessiz kaldım	12
Sınıftaki öğrencilerin bir kısmı konuya duyarlı yaklaştı	7
Bu konularda kendimi kötü hissettim	7
Konu hakkındaki düşüncelerimi öğretmene ifade ettim	5
Öğretmen konu sırasında dikkatli bir anlatım yaptı	4
Öğretmen ders kitabına bağlı kalarak anlattı	4
Öğretmen tartışmak isteyen öğrencilerle gerilim yaşadı	3
Yeni nesil bu konuyu tartışma konusunda daha istekli	3
Öğretmen bizi konuşmaya ve araştırmaya teşvik etti	3
Toplam	61

nem işte patlak vermişti Fransa'nın kabul ettiği falan filan. Riske girmek istemedi sanırım." değerlendirmesini yaparak öğretmeninin bu konuyu tamamen atladığını belirtmektedir. Alınan yanıtlara bakıldığında öğrencilerin konulara girmekten çekindiği yönünde bir sonuç da çıkmaktadır. A4: "Bu konulardan konuşmaktan çekinirdik. Öğretmene soru sormazdık. Şimdi yeni nesil daha belki cesur... İlkokul yıllarında İstanbul Erkek Lisesi'ne kursa gidiyordum. Mesela 'Siz Ermeni misiniz?' diye sorarlardı. Çünkü ismim bağırıyor belli. Ermeni olduğum için çekiniyordum... Üniversite yıllarında bir olay olmuştu. Sınıfta yüz elli kişi arasında sadece iki Ermeni'ydik. Yine tarih dersinde ne olmuştu tam olayı da hatırlamıyorum ama yine Ermenilere gelmişti konu. Ben konuşamadım, çekindim açıkçası." diyor. A16 da üniversite yıllarından bir anısını paylaşıyor: "Ben Milli Kültür diye bir ders gördüm üniversitede. Orada hep Ermeni kardeşlerimiz diyordu bizim sınıfta hocamız. Ama sonra bir baktık diğer sınıfta da iki Ermeni vardı. Biz on altı Ermeni'ydik sınıfta. Çünkü Sınıf Öğretmenliği Ermenilere de açık olduğu için Ermeni okullarında böyle bir patlama oldu. Herkes Sınıf Öğretmenliği tercih etti. Diğer sınıfta iki kişiydi. Bilinmiyordu Ermeni oldukları. Mesela orada Ermeniler hakkında çok atıp tutuyormuş hoca, kötü şeyler söylüyormuş... Yani adamına göre muamele." A18 anıları da şöyle: "Derste anlatılanların çok doğru olmadığını hissediyorsunuz aslında. Ama dersi geçmeniz için de orada yazılanı yazmanız, sınavda sorulduğunda yazmanız gerektiğini, öğrenmeniz gerektiğini biliyorsunuz. Dolayısıyla bir tür çaresizlik hissiyle sessiz kalmayı tercih ettiğimizi hatırlıyorum. Dolayısıyla hocaya bir soru da sormamıştık hiçbirimiz. Yani konunun bir an önce geçmesini, o dersten kurtulmayı arzu etmiştik. Onu çok net hatırlıyorum. Geriye dönüp baktığımda işte bu tip şeylerin Türkiyeli Ermenileri şizofrenik bir ruh haline doğru sevk ettiğini düşünüyorum. Çünkü genelde birçoğumuz bu tip şeyler, korkular içinde yaşıyoruz. Düşündüğümüzü söyleyemiyoruz. Genelde suskun kalmayı tercih ediyoruz. Orada anlatılanların da doğru olmadığını, yanlı bir bakış açısının ürünü olduğunu çok sonra öğrendim; ama o gün buna karşı söylenebilecek hiçbir şeyim yoktu. Bilseydim de söyleme imkânım yoktu. Çünkü bunun bana zarar getireceğini de biliyordum zaten." A22 ise: "Aileden gelen bir şey var, çoğu Ermeni'nin ailesinden. Bakış açımızı genelde dışarıdaki insanlara ifade etmeyiz, saklarız. Mesela öğretmenlere. Bir şey söylediğimi hatırlamıyorum öğretmenlere. Aileden gelen bir kapalılık var. Korkudan herhalde. Eski yaşanmış olayların korkusunun devamı. Hep bize hiçbir şey söylememiz, etmememiz telkin edilir. Bu da derslere yansıyor. Hiçbir şekilde bir şey ifade etmedim. Hatta ilk ifade edişim burasıdır diyebilirim" değerlendirmesini yaparak genel olarak Ermeni toplumunun sessizliğini geçmişte yaşanan acı olayların aileleri etkilemesi olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Soruya verilen yanıtlara bakıldığında Ermenilerle ilgili konular sırasında bazı öğrencilerin konuya duyarlı davrandıkları görülmektedir. Örneğin A14, "Özellikle Hrant Dink'in öldürülmesinden sonra daha çok konuşmaya, daha çok sesimiz çıkmaya başladı" diyerek Hrant Dink'in öldürülmesinin Ermenilerde bu konularla ilgili bilinç oluşmasında etkili olduğunu vurgulamaktadır. A16 ise: "Lisedeydik. Sanırım lise 3 ya da lise 2'deydik... Kitapta Ermenilerle ilgili direkt bir alıntı, bir yazı vardı. Hoca da dedi ki: 'Onu okuyun içinizden, sonra konuşacağız'. Onu okuduktan sonra bir arkadaşımız kitabı yırttı ve o sayfayı yırttı. Daha sonra o sayfaları parçalara ayırıp çöpe attı. Hocaya karşı dedi ki: 'Ben bunları okumak istemiyorum. Bunlarla yetişmek istemiyorum' şeklinde bir tepki gösterdi. 'Bize bunları okutamazsınız, bunlar doğru değil, Ermenileri suçluyorsunuz' dedi. O şekilde sınıfı terk etti. Böyle bir travmatik olaydı bizim için. Çünkü biz o zaman 15-16 yaşındaydık ve hiç tepki göstermedik. İlk defa bir arkadaşım böyle bir tepki gösterdi... Öğretmenimiz de bir şey yapmadı, tepki göstermedi, hak verdi. Ama orada direkt yazılanları okuduğunuzda gerçekten sinirlenmemeniz mümkün değil. Sizi alenen aşağılıyorlar, kötü duruma koyuyorlar... Tehcir sırasında Ermenilerin ne yaşadığından, yağmalandıklarından, mallarını mülklerini bırakıp gitmek zorunda kaldıklarından hiç bahsedilmiyor." şeklindeki anısını paylaşarak aslında arkadaşının tepkisinin kitapta Ermenilerle ilgili ağır ifadelerden kaynaklandığını belirtmektedir. (Rastlantısal olarak bu anıyı görüşme yapılan öğretmenlerden Ö9 da anlatmıştır. Yani olayı yaşayan öğretmen Ö9'dur.) Sorulan soruya verilen yanıtlarda ön plana çıkan bir diğer husus ise görüşülen kişilerin bu konuları gördüklerinde kendilerini kötü hissetmeleridir. A21: "Üzülüyordum. Sonuçta bu kadar kötü müydük? Açıkça öğretmenimizle konuşuyorduk". Alınan yanıtlarda bazı öğrencilerin düşüncelerini öğretmenlerine ifade ettikleri sonucu çıkmaktadır. Örneğin A10: "9. sınıfta öğretmenimizi pek tanımıyordum, çekiniyordum. 10. sınıfa geldik her konuda konuşabiliyorduk öğretmenimizle. Ben soruyu sorardım öğretmenimize, o da beni aydınlatırdı. Beni gerçekten aydınlatırdı... Öğretmenimiz bize sordu neler düşünüyorsunuz diye. Biz de yani söyledik bir şeyler olmuş zamanın-

Lise 2'deydik...Ben içimden okuduğumu hatırlıyorum o konuyu; ama öğretmen 'Bu konuyu yapmayacağız, geçeceğiz' demişti. O yüzden öyle bir ortam yaratmadı zaten. Yani bu konuyu tartışalım siz ne düşünüyorsunuz. Tam da o dönem işte patlak vermişti Fransa'nın kabul ettiği falan filan. Riske girmek istemedi sanırım.

da ama şimdi ileriye bakmak lazım. Bunları söyledik, samimiydik biz. Çünkü öğretmenimizin samimiyetine inandık" diyerek öğretmenin öğrenciye güven vermesinin bu konuların tartışılmasını kolaylaştırdığını ifade etmektedir. Aşağıda yer alan Tablo 3'te Ermeni okullarında görev yapan Tarih/Sosyal Bilgiler öğretmenlerine "Ermenilerle ilgili konuların işlenişi sırasında yalnızca ders kitabına mı bağlı kalıyorsunuz? Bu konuyla ilgili ne gibi kaynaklar kullanmaktasınız?" sorusunun analiz sonuçları yer almaktadır.

Tablo 3'ten de görüleceği üzere görüşme yapılan 5 öğretmen ders kitabının dışında farklı kaynaklardan yararlandığını dile getirirken, 4 öğretmen ise salt ders kitabını kullandığını dile getirmektedir. Ders kitabına bağlı kalan öğretmenlerin gerekçeleri incelendiğinde çok risk almak istemedikleri anlaşılmaktadır. "Konu hassastır, konuyu tartışmaya açarsam suç işlemiş sayılabilirim ve başım Milli Eğitim ile derde girer" temel anlayışı bu öğretmenlerde görülmektedir. Diğer öğretmenlerin kaynakları incelendiğinde göze çarpan en ilginç ayrıntı dershane kitabının varlığıdır. Çünkü dershane kitapları tarihi sadece temel anlayış/yorum ile olgular boyutuna indirgeyen (hap bilgi/yorum) görece 'daha sorunsuz' kitaplardır. Bunun dışındaki kaynakların, birkaçı dışında, doğrudan Ermeni sorununu öteki gözünden inceleyen, bu bağlamdaki Ermeni bakış açısını irdeleyen kitaplar olmadığı da görülmektedir. Ermenilerle ilgili konuların işlenmesi sırasında sadece ders kitabına bağlı kalan Ö2: "Ders işlenişinde klasik bir ifadeyle mevzuat gereği ders kitabına bilfiil bağlı olmamız icap ediyor. Büyük oranda ders kitabına bağlı kalıyorum. Türk okullarında ders kitabının haricine yani güncele biraz daha rahat geçebiliyorsun. Ancak azınlık okullarında Ermeni tarihiyle ya da Türk tarihiyle ilgili özele çok geçiş yapamıyorum. Çünkü hassas bir durum" diyerek konunun hassas olması nedeniyle Ermenilerle ilgili konulara girme konusunda biraz çekingen davrandığını ifade etmektedir. Ö3: "Bu konuda genellikle ders kitabına bağlı kalıyorum. Çünkü bunlar biraz netameli konular. Sonuçta şöyle düşünün Ermeni iddialarıyla ilgili bir konuyu Ermeni çocuklarına anlatıyorsunuz. Bunu bir Türk okulunda anlatmak çok rahattır; ama bir Ermeni okulunda Ermeni çocuğa sanki Türk çocuğa anlatıyormuş gibi anlatmak zor. Bu konuları mümkün olduğunca yumuşatarak ve karşınızdaki çocuğun mensubiyetini göz önünde tutarak ve mümkün olduğunca Osmanlı'nın çok kültürlülüğünden yola çıkarak imparatorluğun yıkımı sırasında devlet gücünün artık tamamen parçalanması, Batı'nın oynadığı bir kısım oyunlar, ... Osmanlı mantığının asla herhangi bir toplumu yok etmeye yönelik bir mantık yapısının olmadığını veriyorum" gibi bir değerlendirmede bulunarak ders kitabına bağlı kalsa da Ermeni öğrencilere ders anlattığı için konuları yumuşatarak anlattığını vurgulamaktadır. Ders kitabı dışında mümkün olduğunca farklı kaynakları kullandığını ifade eden öğretmenlerden Ö5, çeşitli görsel malzemeleri kullandığını ifade ederek bunun dışında,"17. ve 18. yüzyıllarda Ermenilerden bahsederken

Tablo 3. Ermenilerle İlgili Konular Sırasında Ders Kitabı Kullanımına Dair Öğretmenlerin Görüşlerinin Analizi

Öğretmen Görüşleri	**Sayı**
Ders kitabına bağlı kalmayanlar	5
Sadece ders kitabına bağlı kalanlar	4
Toplam	9
Ermenilerle ilgili konuların işlenişinde ders kitabına bağlı kalma gerekçelerine dair görüşler	
Hassas bir konu olduğunu düşünmekte ve konunun dağılmamasını istemekte	4
Suç işleme endişesi taşımakta	2
Toplam	6
Ermenilerle ilgili konuların işlenişinde kullanılan çeşitli kaynaklar	
Dershane kitabı	2
Mehmet Perinçek'in yazdığı kitaplar	1
Toynbee'nin "Mavi Kitap" adlı eseri	1
Murat Bardakçı'nın yazdığı yazılar	1
Süleyman Kani İrtem'in yazıları	1
Pars Tuğlacı'nın "Batı Ermenileri Tarihi" adlı eseri	1
Çeşitli ansiklopedilerin ilgili maddeleri	1
Çeşitli vakıf ve derneklerin görsel malzemeleri	1
Sözlü tarih	1
İnternet	1
Toplam	11

günlük hayatta edindikleri yer, 19. yüzyılda mimarlık tarihinden bahsediyorum. Sonra Fransız İhtilali, etnik meseleler, millet temelli ulus olma bilinci, Mustafa Kemal'in bu konudaki perspektifi... Yüzyıl içinde Yunan, Sırp Ayaklanması'ndan bahsediyorum. Ermenileri Ruslarla işbirliği yaptılar, komitacılar diye

Her konuda çok fazla soru soran çocuklar bu konuda soru sormuyorlar. Bu durum hoşuma gidiyor, ben biraz rahatlıyorum çünkü. 'Siz Ermeni Soykırımı konusunda ne düşünüyorsunuz, sizce bu soykırım olmuş mudur veya olmamış mıdır' sorusundan çok korkuyorum. Çok ilginçtir kaç yıldır burada görev yapıyorum böyle bir soruyla karşılaşmadım.

suçlamıyorum." diyerek Ermenilerle ilgili konularda ders kitabına bağlı kalmadığını Ermenileri o dönemde yaşanan olaylar içine yerleştirdiğini ifade etmektedir. Ö9 ise, "Ben Türk tarafının tezlerini öğrenmiş, içselleştirmiş, ezberlemiş birisi olarak Ermeni okullarında öğretmenliğe başladım. İnkılâp Tarihi'nde ilk dersimde bu konular geldiği zaman ben de sıkıldım, tedirgin oldum. Nasıl davranacağımı kestiremedim. Birinci, ikinci cümlemden sonra bir öğrenci 'Tamam hocam, tamam. Biz suçluyuz, siz suçsuzsunuz. Biz sizi öldürdük, siz bizi öldürmediniz. Anlatacak bir şey yok' dedi. Ne yapacağımı şaşırdım. Durdum dedim ki: 'Ben sizi dinliyorum. Hiçbir şey söylemeyeceğim. Öğretin bana. Anlatın ne?'. Çünkü karşı tarafı hiç okumamışım, bilmiyorum, haberim yok. Hiç Ermeni tanıdığım yok, cemaati bilmiyorum. İşte böyle girdim. Ondan sonra karşı tarafı dinlemeye, kaynaklarını okumaya başladım. Bir yandan da kendimi yetiştirdim, kendi içimde dönüştüm açıkçası. Sonrasında da onların hikâyelerini dinledim. Sonrasında da çift taraflı vermeye çalıştım." Böylece ders kitabına bağlı kalmayan öğretim anlayışının nedenini açıklamaktadır. Görüldüğü üzere ders kitabına bağımlılığın nedeni "mevzuat ve konuların netameli olması" olarak ifade edilmiştir. Böylesi bir konuyu "Türk okulunda anlatmak/işlemek çok daha kolayken" aynı konu Ermeni okulunda "zor" olabilmektedir. Nitekim okulun niteliğine bağlı olarak konuların işleniş biçimine 'ayar verildiği' de anlaşılmaktadır. Bazı öğretmenler farklı kaynakların kullanımından söz etse de, yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere, kullanılan kaynakların büyük bölümü olayı/durumu diğer perspektiften bakarak 'anlamaktan' çok 'savunmaya' yönelikmiş izlenimi vermektedir.

SONUÇ YERİNE

Gerek öğretmenlerle gerekse Ermeni okullarından mezunlarla yapılan görüşmeleri en kısa yoldan nitelemek için kullanılabilecek sözcükler tarih derslerinde her iki tarafın da "arafta kalarak" kendini sıkışmış, huzursuz ve görece çaresiz hissetmesidir. Gerek böylesi azınlık okullarındaki tarafları (öğretmen/öğrenci ve hatta velileri/okul yöneticilerini) gerekse Türkiye'deki tüm öğretmen ve öğrencileri rahatlatacak modern çözüm son dönemde "kanıt temelli tarih öğretimi" kavramıyla kendini gösteren yaklaşımdır. Salt Türk belge ve yaklaşımlarının değil, Ermeni tarihçilerin yaklaşım ve bu yaklaşımların dayandığı belgelerin de tarih ders kitaplarında varlık bulması daha 'dengeli ve vicdan temelli' bir bakışın gelişmesi adına gereklidir. Üstelik çoklu bakış açılarının tarih ders kitaplarında var olması düşüncesi 2005 yılında dönemin tarih programı ve ders kitapları komisyonu başkanı Prof. Dr. Mustafa Safran tarafından da 'cesaretle' dile getirilmiş (*Milliyet*, 26 Ocak 2005) ancak ders kitapları özelinde bu gerçekleşmemişti. Böylesi bir bakış ile tarih ve tarih dersleri, 'karşılıklı yaşasınlar ve kahrolsunlar manzumesi' ile 'biz külliyen haklıyız onlarsa tümüyle haksız' toptancılığından kurtulabilecektir. Doğal olarak bu yaklaşım salt bu konuda değil, programın dayandığı ana felsefe olarak tarih müfredatı kapsamındaki tüm konularda da uygulanmalıdır. Yine farklı/çoklu bakış açılarının varlığı ile oluşacak bilişsel, duyuşsal etkinlikler/analizler ile tarih, hikâyeci ve ezber ile müsemma bir ders olmaktan uzaklaşacak; tekil/sıradan insanın ya da toplumun varoluş öyküsünün, sıkıntılarının, mutluluklarının duyumsanacağı tarihsel empati ile tarih anlatısı 'daha insani' bir boyut kazanacak; öğrencilerin okul eğitiminin tamamlanmasından sonra karşılaşacağı farklı kaynaklardan elde edeceği öteki anlatılar/bilgiler ile hayal kırıklığı ve şaşkınlığa uğrama olasılığı ortadan kalkacaktır. Bir diğer kazanım da akademik kaynaklardaki bilgi ve bakış açısı çokluğu ile ders kitaplarının 'resmi' ve 'tekili' zerk etme makası daralacak bu da tarih derslerini görece örtük amaçlarından uzaklaştırarak 'bir ders' haline dönüştürebilecektir. Bu durum da görece daha nitelikli 'bireysel tarihsel bilinçlerin' oluşumuna katkıda bulunabilecektir.

DİPNOTLAR

1 Bu proje çerçevesinde üretilen eserler şunlardır: S. A. Somel (2013) *Gayrımüslim Okulları Nasıl Azınlık Okullarına Dönüştü. Cilt 1.* İstanbul, Tarih Vakfı; N. Kaya, (2013) *Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Cilt 2.* İstanbul, Tarih Vakfı; N. Kaya, S. A. Somel (2013) *Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Cilt 3.* İstanbul, Tarih Vakfı.

2 Milli Eğitim Bakanlığı (2012) *Ortaöğretim 10. Sınıf Tarih Ders Kitabı*. Ankara, s. 66-67.

3 A.g.e., s. 186, 210-213.

4 A.g.e., s. 214-216.

5 A.g.e., s. 216.

ALMAN ORDUSUNDAN AFGAN DİRENİŞİNE

RUZİ NAZAR'IN BİYOGRAFİSİ

NURAY MERT

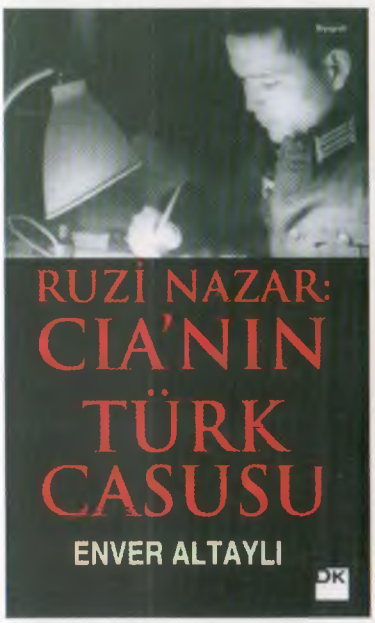
2013 yılının başlarında, "Ruzi Nazar: CIA'nin Türk Casusu" başlığıyla yayınlanan biyografi, izleyebildiğim kadarıyla hak ettiği ilgiyi görmedi. Oysa kitabın arka kapağında görüşü alınan araştırmacı ve gazetecilerin de işaret ettiği gibi Ruzi Nazar biyografisi, 20. yüzyıl tarihine düşülmüş önemli bir not ve pek çok tarihsel tartışmaya açılan bir kapı niteliğinde. Tam da bu nedenle, bu kitabın sıradan bir kitap tanıtımından öte, tarihsel önemi çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini düşündüm.*

Her şeyden önce, dikkat çekici olması açısından seçilen başlık kısmen yanıltıcı, zira Ruzi Nazar'ın CIA macerasından önceki siyasal yaşamı, en az CIA dönemi kadar önemli. Nitekim iç kapakta yer alan tam başlık kitabın veya biyografinin mahiyetini daha iyi açıklıyor: 'Kızıl Ordu'dan Alman Ordusuna... Afgan Direnişinden Tahran Operasyonuna...'. Kuşkusuz bu sıradan bir hayat serüveni veya bir yandan diğerine savruluşun hikâyesi değil, tam tersine II. Dünya Savaşı'ndan bugüne bir siyasal tarih izleği.

Ruzi Nazar 1917'de Fergana Vadisi Margilan şehrinde Sovyet vatandaşı bir Özbek olarak doğdu. Ailesinde ve sosyal çevresinde Sovyet idaresine karşı Türkistan fikrini benimseyen bir atmosfer olduğunu biliyoruz. Biyografisinde, bu ortam çok iyi ifade edilmiş:

"Ruzi, okula başladığı ilk günden itibaren ikili bir hayatın içinde buldu kendini. Onun için artık iki farklı gerçeklik vardı; biri okulda anlatılan gerçekler, diğeri ev hayatında anlatılan gerçekler... Okulda ateizm vardı, evde Tanrı inancı. Evde Türkistan'da 1918-1925 yılları arasında bağımsızlık için savaşan kolbaşıların kahramanlık hikâyelerinden övgü ve hayranlıkla bahsedilirdi, okulda ise ne eşkıyalığı kalırdı, ne hırsız ve soyguncu oldukları. Yakalanan ve kurşuna dizilen bağımsızlık savaşçıları evde birer kutsal şehit ve aziz olarak anılırdı. Okulda ise onların birer hain, komünizm düşmanı eşkıya, yabancı kapitalist devletlerin ajanı olduğu söylenirdi". (s. 38)

İşte Ruzi Nazar'ı ve onun gibi pek çoklarını, Kızıl Ordu'dan Nazi saflarına taşıyan, savaş koşulları ve esirliğin yanı sıra yaşam ve zihin dünyalarını şekillendiren bu milliyetçi duygulardır. Nazar'ın ömrü boyunca taşıdığı komünizm nefreti de bu ortamda şekillenmiş, onu CIA'nin önemli görevlerine taşımıştır. Ama tabii ki, onunki kişisel bir tercih ve serüvenden ibaret değildi, Nazar'ın hayatı bir tarihsel seyir içinde yer alıyordu.



Çarlık Rusya'sında yaşanan, Türkçe konuşan Müslüman halkların milli uyanış süreci, Gaspıralı İsmail, Hüseyinzade Ali, Yusuf Akçura, Ağaoğlu Ahmed, Zeki Velidi Togan gibi öncüler vasıtasıyla Osmanlı son döneminde Türk milliyetçiliğinin şekillenmesinde de önemli rol oynamıştı. Bolşevik Devrimi'ne karşı isyanlara kadar uzanan bu milli uyanış, Bolşeviklerce bastırıldı, fakat büsbütün yok edilemedi. Ruzi Nazar'ın çocukluğunun geçtiği dönem baskı ve sindirme dönemidir. Bu yönde faaliyetler gizli ve dar bir alana hapsolmuştur, Nazar'ın ağabeyi de milliyetçi faaliyetlerinden dolayı idam edilir. Bu olay aile ortamında çok belirleyici olmuştur. Sonuçta, Nazar, 1939'da askere alındı, Almanya Sovyetler ile savaşa giriştiğinde ise Kızıl Ordu'da askerdi. Biyografisinin anlatımına göre, Kızıl Ordu Ukrayna'ya çekildiğinde, Ruzi

Nazar yaralı olarak Ukraynalı bir aileye sığınıp, daha sonra Nazi'lerin kurduğu Türkistan lejyonuna katıldı. Nazilerin Sovyetler Birliği'nde yaşayan ve Kızıl Ordu'da askerken esir düşen Türkçe konuşan Müslümanlardan lejyon oluşturup, onları Sovyetler'e karşı savaşa sürmesi, çok iyi bilinen bir olay olmasına karşın, çoğunlukla sadece savaş yılları içinde yaşanmış bir durum gibi değerlendirilir.

Çarlık Rusya'sı dönemindeki milli uyanış bir yana, iki dünya savaşı arasında, bu halkların Sovyetler karşısındaki arayışları ve bu arayışlar ile örtüşen uluslararası aktörler, Türki milliyetçilerin anlatımları dışında pek az ilgi görmüştür. Oysa Türkistan lejyonlarının oluşması sadece Türkî-Müslüman halklardan esir düşenler etrafında şekillenmiyordu. I. Dünya Savaşı sonrasının ikinci savaşa kadar bir mola gibi geçtiğini düşünürsek, uluslararası alanda manevra alanlarının ne kadar hareketli olduğunu hatırlamış oluruz. Bu ortamda Müslüman-Türki halklar Sovyetler dışında sadece Almanya değil, pek çok ülkede faaliyet ve ittifak alanı bulmuşlardır. Unutmayalım ki, Japonya da o dönem, hem Çin'de, hem de Sovyetler'de yaşayan bu halklar ile ilgileniyordu. Afganistan'ın ve Hindistan'ın bu faaliyetlerin uzağında kalması zaten düşünülemezdi. Bu arada Polonya'nın Türkçü milliyetçiliğe verdiği desteği ve 'Rus Esiri Milletlerin Promete Ligi'nin 1926'da Varşova'da kurulduğunu unutmayalım. Ukrayna milliyetçileri ile diğerleri arasındaki ittifak ve yakınlıkları da. Almanya, ise fazladan başoyunculuğa soyunmuştu.

Bu arada, iki dünya savaşı arasında Türkiye'deki siyasal tabloya göz attığımızda, Pantürkist harekete ilgi duyan eski İTC mensupları ile mülteci olarak gelmiş bazı isimlerin, tarafsız kalma ısrarındaki iktidar ile Almanya arasında aktif rol alma arayışı içinde olduklarını görüyoruz. Bunlar arasında Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa, Zeki Velidi, General Emir Erkilet Paşa öne çıkan isimlerden bazılarıdır. Ancak, İnönü Hükümeti resmi düzeyde bu dalganın güçlü bir şekilde önünde durdu. Diğer taraftan, 1930'lu yıllardan başlayan siyasi-fikri bir akım olarak Türkçülük bu dönemde hem serpilme imkânı buldu, hem sindirme harekâtı ile karşılaştı. Bu noktada, Günay Göksu Özdogan'ın *Turan'dan Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük* (İstanbul, 2001) başlıklı kitabının bu konuda yapılmış en önemli çalışma olduğunu hatırlatalım. Göksu, bu akımın daha sonra Milliyetçi Hareket Partisi'nin nüvesini oluşturmakla kalmayıp, "günümüz Türk radikal sağına, ideolojik bir miras bırakmanın yanı sıra örgütsel/siyasal kadro yetiştirmekte önemli rol oynadığına"(s. 230) işaret ediyor. Söz konusu tarihi dönem ve ideolojik ortamın Türkiye'de sağ siyaset açısından yeri ve önemi konusunda maalesef yeterince ciddi çalışma yapılmadı. Bu konu, 'dış Türkler', 'esir Türkler' söyleminin içinde yer alanların çizdiği çerçeveye hapsoldu ve bu konuda yazılıp çizilenler, daha ziyade bu çevrenin mensuplarının edebi ve siyasi yazını ile sınırlı kaldı. Örneğin, yolu Kızıl Ordu'dan Almanya'ya düşen Tatar yazar Cengiz Dağcı'nın çoğu otobiyografik romanları yıllarca, sağ milliyetçi çevrelerin en popüler okumaları arasındaydı. Yıllar sonra, Cengiz Dağcı üzerine yazılan 'Gamalı Haç ve Kızıl Yıldız Arasındaki Yazar'(Abdulvahap Kara, İstanbul, 2006) başlıklı kitapçık, yine aynı çevrenin yazın alanı içinden çıktı. Yine II. Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında Avrupa ve Almanya'da faaliyet gösteren Mustafa Çokay'ın biyografisi de aynı yazar (Abdulvahap Kara, Türkistan Ateşi, İstanbul, 2002) tarafından kaleme alınmıştı. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür, ben özellikle son yıllarda yazılanlardan örnek vermenin daha anlamlı olacağını düşünüyorum. Nitekim aynı durum en başta bu yazının çıkış noktasını oluşturan Ruzi Nazar'ın biyografisi için de geçerlidir. Biyografinin yazarı, Enver Altaylı'nın siyasi biyografisi de, bu siyasal çizgiyi izlememiz için bulunmaz bir kaynak olabilirdi.

Amacım, konuyu Ruzi Nazar'dan başlatıp, gidebildiği her yöne savurmak değil. Tam tersine, Ruzi Nazar'ın serüveni bize siyasal/ ideolojik bir çizginin tarihsel seyrini izleme fırsatı veriyor. II. Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında yükselen Pantürkizm ve/veya Türkçülük hareketi o dönemin iktidar politikası ile devre dışı bırakılmasına rağmen, savaş sonrasında, yani Soğuk Savaş döneminde 'anti-kömünizm' ortak paydasından hareketle, milliyetçi-muhafazakâr sağ siyaset çizgisine evrildi. Bir yandan, Sovyetler'de yaşayan Türkçe konuşan halklar, bu kez Soğuk Savaş'ın 'anti-kömünizm' politiklarının temel taşlarından oldular, diğer taraftan bu konu Türkiye'nin iç siyasetinde karşılık buldu. Tıpkı, yolu önce Nazilerle buluşan Ruzi Nazar'ın savaş sonrasında, ABD'nin anti-komünizm siyasetlerinin bir parçası olarak yoluna devam etmesi gibi. Ruzi Nazar'ın Nazi Almanya'sının yenilgisinden sonra yolunun CIA ajanlığına çıkması bir tesadüf eseri değildi.

Savaş sırasında Almanya'ya esir olanlardan Nazi saflarında savaşan Türkçe konuşan Müslüman halkların mensuplarının kaderi muhtelif oldu. Birçoğu cephelerde öldü, pek çoğu Almanya'daki esir kamplarında öldü veya (bir kısmı Yahudi sanılarak) öldürüldü. Türkmenistan lejyonlarında üst düzeyde yetkili olanlardan pek çoğu farklı ülkelere dağıldılar. Ruzi Nazar'ın ABD ile yolu tahmin edile-



Ruzi, savaşta tüfeğiyle uçak düşüren Türkistanlı bir lejyon subayı ile Alman ordusu gazetesinin muhabirine tercümanlık yaparken.

Fotoğraflar Enver Altaylı'nın "Ruzi Nazar: CIA'nın Türk Casusu" kitabından alınmıştır.



Ruzi Nazar'ın kayınpederi Yüksek Hâkim Bay Roth, savaş yıllarında albay üniformasıyla.



Arkadaşı Alparslan Türkeş'in Ruzi'ye imzaladığı fotoğrafı.

bileceği gibi Almanya'da kesişti. Ruzi Nazar savaş sonrasında Münih'te yerleşmiş, Sovyetler karşıtı faaliyetlerine devam etmekteydi. Savaş sonrasında, siyasi tablo tamamen değişmiş, Sovyetler Batı dünyasının öncülüğünü üstlenen ABD'nin yeni düşmanı olmuştu. Nazar'ın biyografi yazarı Altaylı'nın ifadesi ile; "Amerikalıların, Batı Avrupa ülkelerindeki Sovyetler Birliği hakkında bilgi sahibi olan, geçmişte Sovyetler'e yönelik istihbarat faaliyetlerinde görev almış Sovyetler Birliği kökenli göçmenler ve onların örgütleri ile işbirliği yapmaktan başka çaresi yoktu". Bu, ABD'nin, Nazi döneminde Sovyetler'e karşı yürüttüğü çabaları devralması demekti. Yine Altaylı'nın ifadesi ile "1949 yılı başında öyle çaresizdiler ki, Stalin'e karşı şeytanla bile işbirliği yapabilirlerdi. Amerikan istihbaratçıları, II. Dünya Savaşı yıllarında Alman Başkomutanlığı'nın Yabancı Ordular Doğu Bölümü'nde Sovyetler'e yönelik casusluk çalışmalarını yürüten General Gehlen'le birlikte çalışmaya başladı."(s. 249)

Müttefik güçlerin savaş sonrasında, Batı'nın ve özellikle Almanya'nın inşasında bazı eski Nazilere kaçınılmaz olarak göz yumdukları, hatta ortak iş yaptıkları bilinen ve çokça tartışılan bir konudur. Soğuk Savaş döneminde, Sovyetler'e karşı Nazi istihbarat ve ilişkilerini miras aldıkları ise daha az bilinip, tartışma konusu olmuştur. Altaylı'nın 'şeytanla bile işbirliği yapmak'tan kastettiği buydu. Ruzi Nazar'ın biyografisi bu açıdan çok önemli, zira bize Nazar'ın yaşamöyküsü üzerinden Nazi Almanya'sından Soğuk Savaş'a uzanan tarihi ve siyasal seyri bir kişi etrafında izleme imkânı sunuyor. Sonuçta Nazar, Münih'i ziyaret eden Archibald Roosevelt tarafından CIA'e angaje olmuştur. Ruzi Nazar'ın o tarihten sonraki hayatı Soğuk Savaş döneminin birçok önemli olayı ile kesişir. Bu arada, Türkiye savaş sonrasında Sovyetler'e karşı ABD saflarında yerini almış ve DP iktidarı döneminde ABD ile işbirliği NATO üyeliği ile taçlanmıştı. Bu dönemde Ruzi Nazar, iki ülke arasında pek çok olayda kilit rol oynadı.

Türkiye'nin iç politika konuları yanı sıra, Türkiye'nin dış politikası da Ruzi Nazar'ın CIA adına faaliyetleri ile kesişme içindeydi. Dönemin Dış İşleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, 1955'te Bandung'da düzenlenen BağlantısızlarKonferansı'nı sabote etmek için elinden geleni yapan Ruzi Nazar'dan, "Konferansta mükemmel bir iş yaptığını, bu tutumunu devam ettirmesini istemişti."(315) Nazar, ABD karşıtı Arap rejimleri ve münhasıran Nasır etkisine karşı kurulan Bağdat Paktı çalışmaları içinde de yer almıştı. Nihayetinde Ruzi Nazar, 1959 yılı sonunda Ankara'daki ABD Büyükelçiliği'nde istihbarat görevlisi olarak çalışmaya başladı ve 11 yıl bu görevde kaldı. Bazı çevrelerin '1960 Darbesi'nde ABD parmağı olduğu' iddialarına karşın, Menderes iktidarı ile ABD arasındaki 'mükemmel' uyumun en iyi tanıklarından biri Ruzi Nazar'dır. Nazar, Türkiye'de kaldığı süre içinde MİT'in kuruluş ve CIA ile eşgüdümünden, iç siyaset çatışmalarına kadar pek çok olayın yakın tanığı olmanın ötesinde, neredeyse merkezinde bir konumdaydı. Ruzi Nazar'ın yaşamının bu dönemi Türkiye'nin siyasi tarihine ilişkin en ilgi çekici safha gibi görünüyor. Ancak ben bu yaşamöyküsü etrafında, daha az ilgi gören ama çok önemli olduğunu düşündüğüm bazı başka konuya dikkatinizi çekmek istiyorum.

Bu konulardan birincisi; Türkiye'de, 'dış Türkler' veya 'esir Türkler' olarak adlandırılan Türkçe konuşan Müslüman halklara ilişkin sağ-milliyetçi söylem ve politikalardır. 'Türk dünyası' adı altında da ifade edilen bu konuda, geniş bir yazın dünyası olmasına karşın, derinlikli ve ciddi çalışmalar son derece yetersizdir. Daha önemlisi, bu konunun Türkiye'nin iç ve dış siyasetindeki rolü ve özellikle Soğuk Savaş döneminin genel tablosu içindeki anlamıdır. Ruzi Nazar'ın biyografisi, sözünü ettiğimiz bağlantıları yeniden düşünmek için önemli bir zemin teşkil ediyor. Diğer taraftan, bu konu Türkiye'nin iç ve dış siyasetinden öte, Soğuk Savaş döneminde Sovyetler'e karşı politikaların, Nazilerin bıraktığı yerden ve benzer bir izlekte devam etmiş olması meselesi önemli bir tartışma konusuna kapı aralamaktadır. Nihayet Soğuk Savaş dönemi bir ideolojiler savaşı olduğu için, bu dönemde izlenen politikaların ideolojik boyutu da çok önemli bir mesele olarak karşımıza çıkıyor. Savaş sonrası Almanya başta olmak üzere Batı Avrupa'nın yeniden inşası esnasında, bir yandan Nazi dönemi suçlarının izi sürülürken, diğer yandan Nazi kadrolarının bir kısmının yeni düzende yer alması uzun süre göz ardı edilmeye çalışılsa da, çokça tartışma konusu olmuştur. Bu yazıda bu konuya girmeyeceğim, bizim daha ziyade dikkat çekmek istediğimiz, uluslararası politikalar zemininde göz ardı edilen ve bizim bulunduğumuz coğrafyayı ilgilendiren devamlılık konusudur.

Tarihin her döneminde bir ülkede gelişen iktidar, kendine düşman olan tarafta müttefik arar. Modern tarih

bu stratejiye ideolojik boyut katmıştır. Nazi Almanya'sı, ırkçı ve dolayısı ile dışlayıcı bir ideolojiye dayalı olduğu için, karşısındaki güçler nezdinde bu ideoloji adına alan geliştirme imkânı sınırlıydı. Yine de, genel olarak düşmanlarının aleyhine işleyecek 'milliyetçilik'ler ile ittifakı bir ölçüde ideolojik zemine sahipti. Sovyetler Birliği sınırları içinde, 'Türkçülük' veya Türkistan ideolojisinin desteklenmesi buna güzel bir örnek teşkil eder.

Diğer taraftan, söz konusu Ortadoğu olduğunda, İngiliz ve Fransız mandası veya nüfuzu altında ve bağımsızlık arayışı içinde olan Arap ülkelerinde (ve İran'da), İngiltere'ye ve Fransa'ya karşı yükselen bir güç olan Nazi Almanya'sına sempati ve karşılıklı ittifak arayışı söz konusuydu. Sonuçta, Irak'ta Raşid Ali hareketi ve Mısır'da Ali Mahir iktidarı Nazi Almanya'sı ile ittifak tehdidi oluşturduğu için İngiltere'nin müdahalesine maruz kaldı. Suriye, yeniden işgal edildi, İran'da ise Rıza Şah, tahtı oğluna bırakmak zorunda bırakıldı. Ancak otuzlu yıllar boyunca, Filistin mandasında Yahudi yerleşimine karşı tepkilerin de kışkırttığı Arap dünyasında Nazi rüzgârı esti. Bu rüzgâr sadece Arap milliyetçiliği değil, İslamcılık akımını ve bu akımın en önemli temsilcisi Müslüman Kardeşler ile ilişkileri de içine alıyordu. Bu konu, özellikle Naziler ile yakın ilişki kuran Kudüs Müftüsü Hac Emin Hüseyni etrafında çalışılmış ve tartışılmıştır, ancak daha geniş bir çerçevede değerlendirme içeren çalışmalar halen eksiktir.[1] Bu rüzgâr özellikle İsrail'in kuruluşuna karşı yükselen tepki ile buluştuğu noktada, Arap dünyasında 'anti-semitizm'in yükselişine de zemin teşkil etti. II. Dünya Savaşı öncesi Arap dünyasında Nazi Almanya'sına sempati o denli etkili oldu ki, ünlü Suudi romancı Turki Al Hamad, otobiyografik romanlar dizisinin ikincisi



Ruzi Nazar yakın dostu Hamit Raşit ile hac sırasında.

olan 'Shumasi'de (London: Saqi, 2005) genç bir Suudi öğrencinin odasını tasvir ederken duvarda asılı Hitler portresinden bahsediyor, romanının kahramanı *Kavgam*'ı okuyor ve bu dönemde, Hitler'e 'Abu Ali' dendiğini söylüyor. Diğer taraftan, Enver Sedat, otobiyografisinde Rommel'in güçleri Kahire'ye doğru ilerlerken, Mısır'ın milliyetçileri subayları olarak onunla iletişime geçerek bağımsızlık konusunda anlaşma ihtimallerini hesapladığını anlatıyor (In Search of Identity, New York: Harper and Row, 1977). Bu konuda örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Tam da bu noktada, bir kez daha Soğuk Savaş döneminin özellikle Müslüman ülkelerdeki Sovyetler karşıtı siyasetlerin Nazi Almanya'sının izlediği siyasetin ayak izleri üzerinden kurulduğunu hatırlamak durumundayız. Ruzi Nazar'ın, 'Alman ordusundan Afganistan işgaline' giden yolu, şahsi bir maceradan ibaret değildi. Ruzi Nazar'ın yolu nasıl Münih'te CIA ile kesişti ise, Müslüman coğrafya ile bağları olan milliyetçi sürgünlerin ve Müslüman Kardeşler'in yolu da ABD dış siyaseti ile pek çok yerde ve özellikle Münih'te aynı şekilde kesişti. Almanya ve münhasıran Münih, Sovyetler'e karşı mücadeleyi, ABD'nin Nazilerin bıraktığı yerden devralıp, ilerletmesi açısından önemli bir merkezdir. Daha önce Nazi Almanya'sı ile irtibatlanan Müslüman Kardeşler hareketinin yolu da, Münih'te ünlü Münih Camii'nin inşası sürecinde kesişti. Bu, Müslüman Kardeşler örgütü, doğrudan ABD müttefiki ve hatta aracısı oldu demek değil, ancak yolların kesişme seyrini izlemek, yakın siyasal geçmişi anlamak açısından önemli.[2]

Eisenhower döneminde, 1953'te psikolojik savaş stratejisti Edward P. Lilly'nin'nin kaleme aldığı "Sovyetler'e Karşı Mücadelede 'Din Faktörü'" (*The Religious Factor*) momerandumunu Soğuk Savaş'ın temel stratejilerinden biri olarak benimsedi. 1950'li yıllardan itibaren, ABD ve müttefikleri (ve bu arada tabii Türkiye) sadece Sovyetler'e karşı değil, onun nüfuz alanını genişletmesine zemin olarak gördüğü sol, sosyalist söylem ve siyasetlere karşı kıyasıya mücadeleye girişti. Müslüman coğrafyada, tarihi Rus hegemonyasına karşı milliyetçi tepkiler ve ardından Sovyet İhtilâli'nin seküler-sosyalist ideolojisine karşı dinsel tepkiler, milliyetçi, muhafazakâr ve İslamcı siyasi akımlar savaş sonrasında ABD'nin doğal müttefikleri olmakla kalmayıp, Soğuk Savaş süresince sol-sosyalist siyasetlere karşı güçlü bir sigorta teşkil ettikleri ölçüde alan ve destek buldular. Dahası, ABD müttefiki olan ülkelerde, bu ilişki devlet politikaları ile örtüştü. Türkiye'de sağ politikalar ve siyasal söylemleri değerlendirirken, 'Yeşil Kuşak', 'Ilımlı İslam Projesi', 'ABD Kuklalığı' gibi sığ, indirgemeci ve komplocu bakışlara yeterince mesafe koymak şartıyla, bu genel çerçeveyi, bir kez daha dikkate almakta yarar var. Ruzi Nazar'ın biyografisi bu yönde birçok çalışmaya kalkış noktası olabilir diye düşünüyorum.

DİPNOTLAR

* Altaylı, Enver, *Ruzi Nazar: CIA'nın Türk Casusu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2013.

1 Bu vesile ile bu konuda yeni sayılabilecek 'Arap Dünyası'nda Nazi Propagandası' başlıklı çalışmayı da dikkatinize sunmak isterim (Jeffrey Herf, *Nazi Propoganda for the Arab World*, Yale University Press, 2010. Bu arada, Gilbert Achcar'ın *The Arabs and the Holocaust* başlıklı çalışmasını (Metropolitan Books, 2010) da zikretmek gerekiyor.

2 Bu konuda 2010 yılında yayınlanan *A Mosque in Munich* başlıklı çalışma akademik olmaktan ziyade bir araştırmacı eseri ve araştırmacının çok tarafsız olduğu söylenemez. Ancak, çok az dikkati çekmiş bir konuyu kurcalaması açısından göz atılmaya değer. (*A Mosque in Munich/ Nazis, The CIA and the Rise of Muslim Brotherhood in the West*, New York: Houghton Miffin Harcourt).

Not. Amatör bir tarihçi çalışması olmasına karşı sözünü ettiğimiz konulara ilişkin yeni bir yayın olduğu için, M. Sami Sert'in *Hitler'in Müslüman Askerleri* başlıklı çalışmasını da zikretmeden geçmeyelim. (İstanbul: Bilge Karınca, 2012)

AVRUPA RESMİNDE MİTOLOJİK KONULU RESİMLER

ARTEMİS VE KALLİSTO

17. yüzyıl İtalya'sının en ünlü dekoratif sanatçılarından olan Ricci, Tanrıça Artemis ve yakın arkadaşı Kallisto'nun arasında geçen ve aslında Zeus'un çapkınlığının neden olduğu bir kavgayı resmederken Tanrıça ve arkadaşlarını kayalıklar arasındaki bir pınar önüne yerleşmiş ve kompozisyon içinde çıplak bedenleri değişik pozlarda göstermeyi denemiştir.



Sebastiano RICCI, ***Artemis ve Kallisto.***

1712-16, tuval üzerine yağlıboya. 64 x 76 cm. Accademia, Venedik, İtalya. Gallerie dell'Accademia, Venedik, İtalya.

Kaynağı Anadolu'da bulunup, kültü buradan Mezopotamya, Suriye, Lübnan, Filistin yolu ile Mısır'a, Ege adaları ve Girit'e, sonra da Yunanistan anakarasına yayılan, bu bölgelerde bir ana tanrıça muamelesi gören Artemis (*Diana*), Yunan mitolojisi içinde, Baştanrı Zeus'un Leto'dan olma ikiz çocuklarından birisi olarak (Apollon ile kardeştir) Olympos tanrıları arasında yer alır ve avcı tanrıça olarak tanınır.[1]

Bir diğer özelliği de kendisi bakire olmasına karşılık, doğumun tanrıçası olmasıdır. Tanrıça ayrıca kadınlara gelen ani ölümün de sebebidir.[2] Metinlerde doğumu ile ilgili farklı bilgiler bulunur. Kimine göre Leto



Cornelis van POELENBURGH, *Artemis ve Kallisto ile Manzara.*

Panel üzerine yağlıboya, 54 x 82 cm. Hermitage Müzesi, St. Petersburg, Rusya.

her iki çocuğu da Delos'ta, bir zeytin ağacının altında doğurmuştur. Kimi kaynaklar ise Delos'ta sadece Apollon'u doğuran Leto'nun buradan Ortygie'e geçerek Artemis'i doğurduğunu yazar.[3]

Artemis, tanrılar arasında avcılığı ile tanınır. Her zaman kısa bir tunik giyer ve elinde avcı karakterini vurgulamak üzere ok ve yay taşır.[4] Tanrıçayı görsel malzemelerde bize tanıtan bir başka önemli unsur da başına yerleştirilmiş olan hilal motifidir. Bu motif daha geç yıllarda Artemis'in Ay Tanrıçası Selene ile bir tutulmasından kaynaklanır.[5] Tanrıça çoğunlukla yanında bakirelerden oluşan bir grup kadın ile dolaşır. Yanından hiç ayırmadığı iki hayvanı da köpek ve geyiktir.

Artemis'in mitolojide çok yaygın olan iki önemli efsanesi vardır: Kendisini banyo yaparken gizlice seyreden çoban Aktaion'u geyiğe çevirmesi ve yakın arkadaşı bakire Kallisto ile olan kavgası. Her iki konu da Avrupa resim sanatı içinde çokça resimlenmiştir.

Bazı kaynaklara göre adı "en güzel olan" anlamına gelen Arkadia'lı bir *nympha*,[6] bazılarına göre de Arkadya Bölgesi kralı Lycaon ve karısı Nycteus'un kızı olan Kallisto, bakire kalacağına yemin ettikten sonra Tanrıça Artemis'in yakın arkadaşlarından biri olur. Ancak Kallisto'yu bir gün Zeus görür ve âşık olur. Kızın bakire tanrıçanın refakatçilerinden olduğunu ve bakirelığın de tanrıça için çok önemli olduğunu bildiğinden, ona yaklaşmanın en kolay yolunu bulur; Artemis kılığına bürünür ve Kallisto ile birleşir. Aylar sonra bir gün Artemis yanındakiler ile birlikte avdan yorgun dönmüş ve banyo yapmak üzere soyunarak dereye girmiştir. Kallisto'nun elbiselerini çıkarmakta tereddüt ettiğini görünce de kızdan şüphelenir ve elbiselerini yırtar. Böylece Kallisto'nun hamileliği ortaya çıkmıştır. Bunu kendisine bir ihanet sayan Artemis kızı yanından kovar. Bu arada Zeus'un bir kaçamağını daha yakalamış olan Hera da kızı cezalandırmaktan geri kalmaz ve onu bir ayıya dönüştürür. Bu dönüşümden hemen önce Kallisto babası Zeus olan bir oğlan çocuğu doğurmuştur. Arkas isimli bu çocuk da iyi bir avcıdır. On beş yaşlarına geldiğinde, av sırasında bir ayı ile karşılaşır. Tam okunu germiş fırlatacak ve aslında ayıya dönüştürülmüş annesini öldürecekken Zeus araya girer ve her ikisini de birer yıldıza dönüştürür. Kallisto büyük ayı, Arkas ise Arkturos, yani "ayıların bekçisi" olarak birer takımyıldızıdırlar artık.[7] Hera'nın öfkesi hâlâ geçmemiştir ama Zeus'un kararlarını da tartışacak durumda değildir. Kızgınlığını biraz da olsa dindirebilmek için deniz tanrıları Okeanos ve Thetis'ten bu iki yıldızın bir daha asla denizin sularında yıkanamamasını ister ve bu dileği kabul olur. Her ne kadar öykü aslında Zeus'un çapkınlığı ve Hera'nın öfkesiyle ilgili olsa da görsel kaynaklarda daha çok Artemis'in Kallisto'nun hamileliğini keşfettiği an gösterilmiştir. Bu sahnenin resimlenmesinde sanatçıların bu kadar istekli olmaları büyük olasılıkla yine bir Barok dönem zihniyetine, hareket, çıplaklık, manzara ve dramatik kurgu gibi meselelere uygunluğundan kaynaklanmıştır. Bu sahnelerde belki de açık olan tek şey Artemis'in,



Dosso DOSSI, ***Artemis ve Kallisto.***

1528, tuval üzerine yağlıboya, 50 x 60 cm. Borghese Galerisi, Roma, İtalya.

bir anlamda bakireliğini kaybetmesi dolayısıyla, Kallisto'ya karşı olan öfkesidir ki bu öfkenin betimlenmesi de sahneye katılan önemli bir dramatik öğedir.

17. yüzyıl İtalya'sının en ünlü dekoratif sanatçılarından birisi olan Ricci, üslup olarak Venedik ekolüne dâhildir, ilk eğitimini bu okulların ustalarından almıştır. Bir cinayet teşebbüsü ile suçlanınca kenti terk etmiş ve uzun yıllar Bologna, Parma, Roma, Milano'da çalışmış, ancak yüzyılın sonunda Venedik'e geri dönebilmiştir. Bu yıllardan sonra ünü İtalya sınırlarını aşan sanatçı Almanya, Fransa ve İngiltere'den siparişler almış ve özellikle aristokrat sınıfın aradığı bir sanatçı olmuştur. İngiltere'de bulunduğu sürede, 18. yüzyıl başlarında, atölyesine manzara resimlerindeki ustalığı ile tanınan yeğeni Marco katılmış ve ikili o günden sonra hiç ayrılmadan siparişlere cevap vermişlerdir.

Venedik'e döndükten sonra yapmış olduğu bu yazının konusu olan resimde sanatçı Artemis ve arkadaşlarını kayalıklar arasındaki bir pınar önünde resmetmiştir. Kompozisyonda sağda ayakta duran, son derece güzel bir bedeni ile gösterilen, elinde bir kargı tutan, mavi bir tuniğe sarınmış kadın hiç kuşkusuz Artemis'tir. Tanrıça son derece ciddi ve hatta buyurgan bir tavırla soldaki kadın grubuna uzattığı eli ile bir emir veriyor gibidir. Bu kadınların arasında, kayanın üzerinde oturan ve sarındığı beyaz kumaşı çekeleyen kadınlara direnen Kallisto olmalıdır. Tanrıçanın arkadaşları olarak her zaman birlikte dolaştığı diğer kadınların arasında birisi Kallisto'yu ayağından yakalamış, diğeri elbisesini çekmeye çalışmakta, diğer ikisi ise tanrıçaya bir şeyler anlatmaktadır. Bu olayın hemen arka planındaki iki kadın ise sahnede olup bitenlere oldukça kayıtsızdır. Biri giyinirken (ya da soyunurken), diğeri ağacın altında uzanmış yatarken gösterilmiştir. Tanrıçanın hemen arkasında, büyük olasılıkla tanrıçanın pelerini olan kırmızı bir kumaş asılı ağacın arkasındaki figür de olayı hiç müdahale etmeden izler. Sahnede aynı anda algılanan, daha çok tanrıçanın duruşundan kaynaklanan bir sakinlik ve kadınların bazılarının hareketlerindeki heyecandan kaynaklanan hareketin yarattığı müthiş bir gerilim vardır. Bu grubun önünde, yere atılmış halde bakirelerin elbiseleri yanında ise, biri su içerken, diğeri ise Artemis'e doğru dikkatle bakan iki köpek ve tanrıçanın okluğu görülmektedir. Çok açık olmamakla birlikte tanrıçanın saçında hilal şeklinde küçük bir motif bulunmaktadır ki bu da tanrıçanın atribülerinden biridir.

Konu, dramatik yapısı gereği, değişik duruşlardaki çıplak bedenlerin çalışılabilmesi için son derece elverişlidir ve Ricci'nin de bu imkânı sonuna kadar kullanmış olduğunu söylemek yanlış olmaz.

DİPNOTLAR

1 Bilinen en popüler versiyonlarından biri çok memeli, başı taçlı ve vücudu meyveler ile kaplı tasvir edilen Efes Artemisi'dir. Bu versiyon Avrupa resim sanatında diğeri kadar rağbet görmez. Bu imge çoğu zaman Anadolu'nun bir tanrıçası olan Kybele ile karışır.

2 Kadınları okları ile Artemis, erkekleri ise Apollon öldürür. Bu ölümler ani gelen ölümlerdir ve bir bakıma tatlı ve hatta hayırlı ölümlerdir.

3 Bu ikiz tanrıların doğum yerleri ile ilgili tartışma epey eski dönemlere dayanır. Halikarnas Balıkçısı'nın aktardığına göre Tiberius zamanında Anadolu'daki kutsal yerleri belirlemek için bu yerlerin temsilcileri Roma'ya çağrılır. Önce Efes'ten gelen grup huzura çıkar. Artemis ve Apollon'un iddia edildiği gibi Delos'ta değil, Efes'te doğduğunu, altında doğdukları zeytin ağacının da Delos'ta değil, Efes'teki Ortygie denen korulukta bulunduğunu iddia ederler. Bunun üzerine bu koru kutsal ilân edilir ve zeytin ağacı da korumaya alınır. Bu iddia Artemis'in Anadolu'daki ana tanrıça kimliği ile de açıklanabilir. Efes'teki bu koruluk şimdi Meryem Ana'nın evinin bulunduğu yer olarak da kabul edilir.

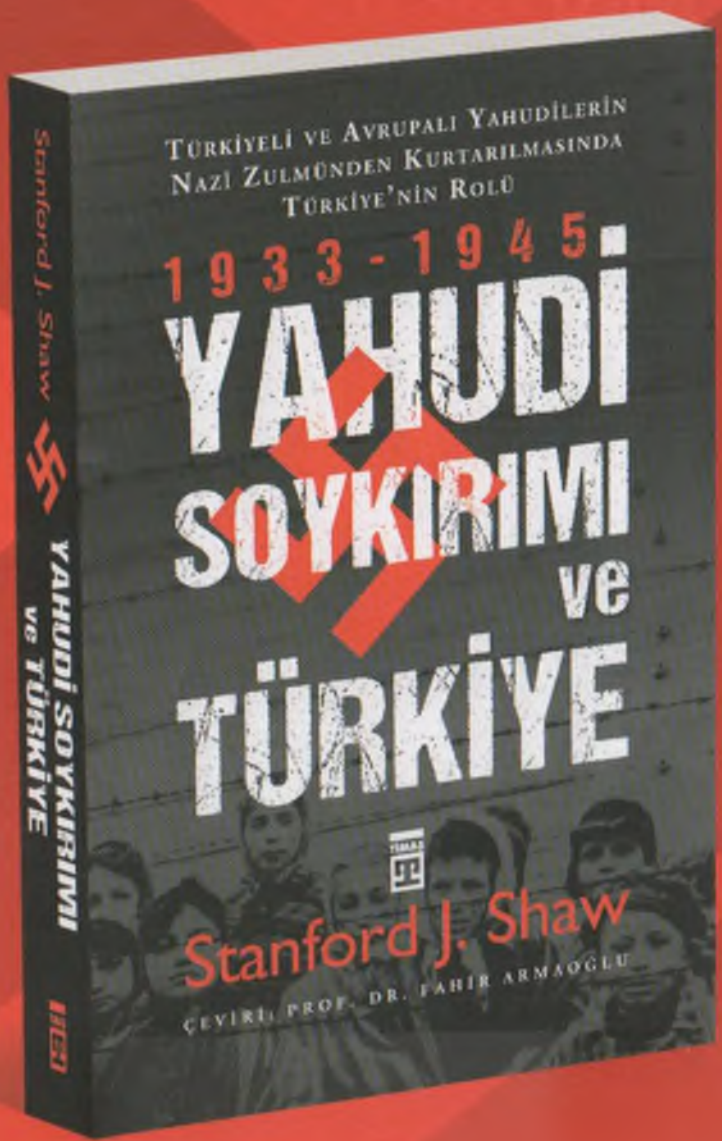
4 *İlyada*'da tanrıçadan "ok saçan", "ok taşıyan", "okçu tanrıça" olarak söz edilir.

5 Artemis'in imajındaki bu değişim büyük olasılıkla, Zeus tarafından sonsuz uyku ile ödüllendirilen (bazı kaynaklara göre ise cezalandırılan) Endymion'a olan aşkı ile ilişkili bir efsaneden kaynaklanır. Endymion Beş Parmak Dağları'nda yaşayan yalnız bir çobandır ve tek dostu kavalıdır. Onu sadece Ay Tanrıçası Selene görür. Ve çoğu gece aşık olduğu bu genç çobana sarılır. Bu bitmeyen aşktan etkilenen Zeus çobana bir armağan vermek ister, kendisinden ne dilediğini sorar. Çoban ise ölümsüz, sonsuz bir uyku diler.

6 Azra Erhat'a göre, başı örtülü, gelin anlamına gelen *nympha* kırlarda, ormanlarda ve sularda yaşayan doğal ve tanrısal varlıkların dişi olanlarıdır. Olympos'ta tanrılar toplandığında bu toplantılara katılacak kadar da önemlidirler. Genellikle erkeklerden kaçarlar, iyice erkek düşmanı olanlar ise Artemis'in avcı kızları arasına katılır.

7 Azra Erhat bu öyküyü, Arkas maddesinde anlatır. Ayı biçimindeki Kallisto ve onu avlamaya çalışan Arkas bu kovalamacanın sonunda Zeus tapınağına girerler. Yasalara göre bunun cezası ölümdür. Arkas'a yanı kendi oğluna acıyan Zeus her ikisini de birer yıldız yapar. Kallisto Büyükayı ya da Yunancadaki deyiş ile 'araba' olmuş, Arkas da Arkturos yani 'arabanın sürücüsü' olmuştur.

YAHUDİLER NAZİ ZULMÜNDEN NASIL KURTARILDI?



II. Dünya Savaşı'na girmemek adına yürütülen Türk dış politikası ve dış güçlerin kıskacında yurt içi ve dışındaki Yahudilere uzatılan yardım eli... 1930'larda, Nazi zulmünden kaçan ve Türkiye Cumhuriyeti'nde yeni bir hayata başlayan yüzlerce profesör, öğretmen, doktor, avukat ve sanatkârın göz yaşartıcı hikâyesi...

Ünlü tarihçi Stanford J. Shaw'un kalemi, Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'nun çevirisiyle ilk defa Türkçede yayımlanıyor...

/timas.com.tr /timastarih
/timasyayingrubu
Timaş tarih
Tarih bu sayfalarda yaşıyor
TİMAŞ

TÜYAP 35. Yıl
www.tuyap.com.tr

TÜRKİYE MODA VE HAZIR GİYİM FEDERASYONU · CSD · DETGİS DENİZLİ TEKSTİL VE GİYİM SANAYİCİLERİ DERNEĞİ · EGSO · KYSD · tigsad

ifexpo

11. Uluslararası İstanbul Çorap İç Giyim Fuarı

ufi Küresel Fuar Endüstrisi Birliği Onaylı Fuar

6 - 8 Şubat 2014

www.ifexpo.com

Online Davetiye

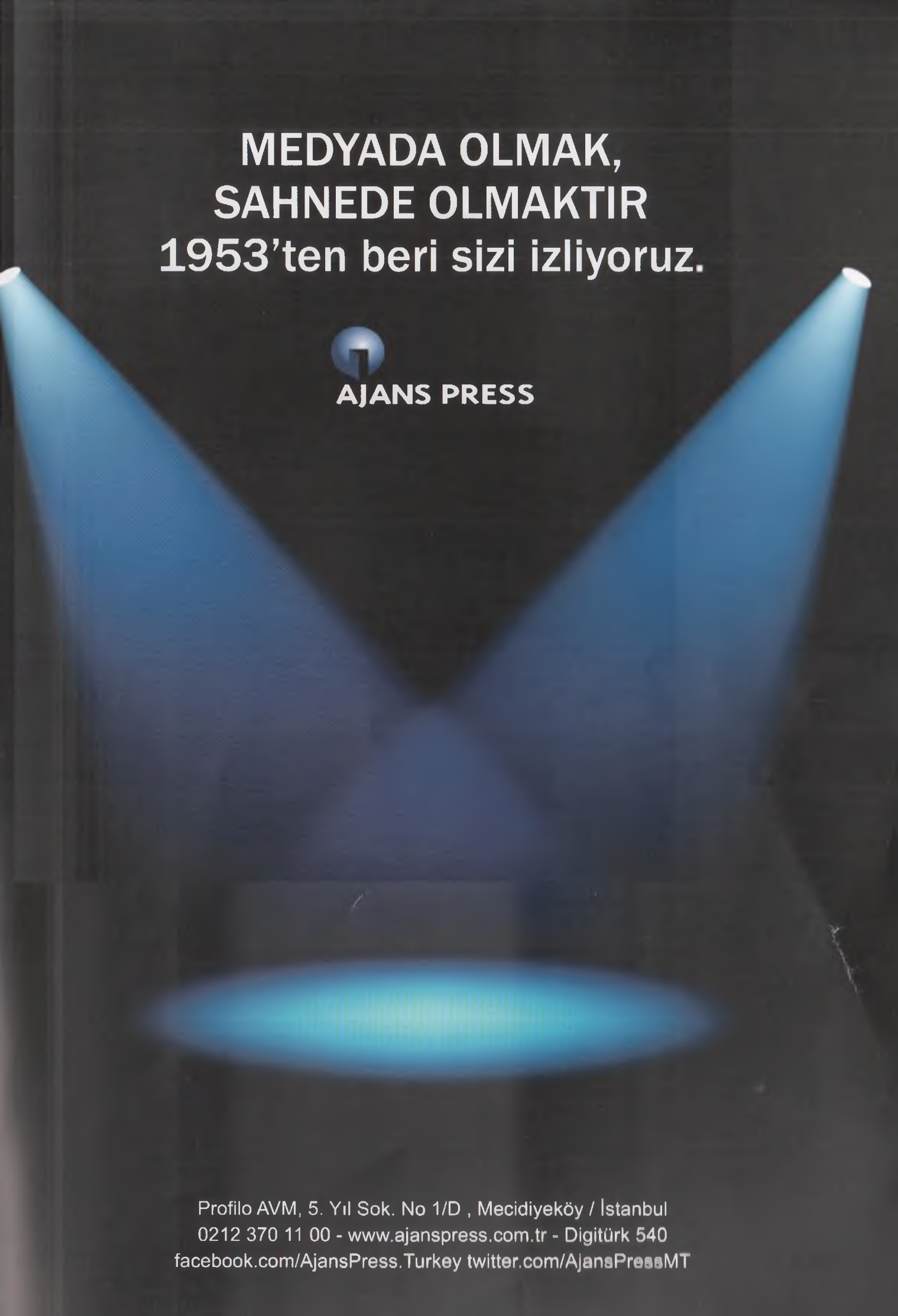
/ ifexpo

TÜRKİYE CUMHURİYETİ EKONOMİ BAKANLIĞI · KOSGEB Destekleyen Kuruluş · ICCA Üye Kuruluş Uluslararası Kongreler Birliği · Üye Kuruluş Uluslararası Ticaret Fuarlarına Ulusal Katılımlardan Sorumlu Organizatörler Birliği · TFYD Üye Kuruluş TÜRKİYE FUAR YAPIMCILARI DERNEĞİ · K-Q TSE-ISO-EN 9000 TS EN ISO 9001:2

TÜYAP İSTANBUL

TÜYAP FUAR VE KONGRE MERKEZİ
Büyükçekmece, İstanbul / Türkiye

BU FUAR 5174 SAYILI KANUN GEREĞİNCE TÜRKİYE ODALAR VE BORSALAR BİRLİĞİ (TOBB) İZNİ İLE DÜZENLENMEKTE


MEDYADA OLMAK,
SAHNEDE OLMAKTIR
1953'ten beri sizi izliyoruz.
AJANS PRESS
Profilo AVM, 5. Yıl Sok. No 1/D , Mecidiyeköy / İstanbul
0212 370 11 00 - www.ajanspress.com.tr - Digitürk 540
facebook.com/AjansPress.Turkey twitter.com/AjansPressMT